દગાબાજ દુનિયાં

[સાંસારિક નવલકથા.]

પ્રયોજક

વ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર,

માંડવીની પોળ—અમદાવાદ.

" अहमिह स्थितवन्यपि तावकी
त्वमपि तत्र वसन्नपि मामकः ।
न तनुसंग एव सुसंगमो
हृदयंगम एव सुसंगमः ॥

પ્રકાશક

જી. એમ. જાગુષ્ટે,

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

દ્વિતિયાવૃત્તિ. પ્રત ૧૦૦૦.

વિક્રમાબ્દ ૧૯૭૬. ખ્રિસ્તાબ્દ ૧૯૨૦.

કિમ્મત રૂ. ૨-૪-૦.

શ્રી "અંબિકા વિજય" પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં
પટેલ લક્ષ્મીચંદ હીરાચંદે છાપ્યું,
ઠે. વનમાળીવાંકાની પોળ, શાહપુર—અમદાવાદ.

દ્વિતીયાવૃત્તિ માટે બે બોલ.

મ્હારી અન્યાન્ય નવલ કથાઓની માફક આ નવલકથાનો વાર્ત્તાપ્રિય વાંચકવર્ગમાં સારો સત્કાર થવાથી તેની આ દ્વિતીયાવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. આ આવૃત્તિનું મુદ્રણકાર્ય ચાલૂ હતું એ સમય દરમ્યાન સાંસારિક કેટલીક ઉપાધિઓ આકસ્મિક ઉત્પન્ન થવાથી પ્રુફસંશોધનના આવશ્યકીય કાર્યમાં જરૂરી લક્ષ્ય આપી શકાયું નથી. કેટલાક વિભાગનાં પ્રુફ તો મ્હારા એક અભિન્ન હૃદય મિત્ર પાસે સંશોધિત કરાવવાં પડયાં હતાં; જેથી રહી ગયેલા દોષો માટે ક્ષમા મ્હાગું છું. વળી વડોદરા રાજ્યની સ્ટેટ લાયબ્રેરીઓના ક્યુરેટર સાહેબ જે. એસ. કુંડાલકરે મ્હારી આ નવલકથા તેમજ મ્હારી લખેલી બીજી લગભગ સઘળી નવલકથાઓની વડોદરા રાજ્યની ટ્રાવેલિંગ લાયબ્રેરીઓ માટે ભલામણ કરી છે તેથી તેઓશ્રીની ગુણ ગ્રાહકતા માટે તેમનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

અમદાવાદ. } વિનીત
તા. ૧૭–૨–૨૦ } પ્રયોજક.

પ્રથમાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ નવલકથા એક વર્ષ ઉપર વઢવાણથી પ્રસિદ્ધ થતા સાપ્તાહિક પત્ર 'ઇન્ડિયન લૅાયલિસ્ટ' માં " **કપટીઓનું કારસ્થાન યાને દગાબાજ દુનિયા** ના નામથી પ્રકટ થઇ હતી. એ સમયે આ આ નવલકથા ટૂંક સમયમાંજ પુસ્તકાકારમાં પ્રસિદ્ધ થશે એવી આશા નહોતી; પરંતુ કેટલાક સ્નેહીઓના તેમજ પ્રિય વાંચકબંધુઓના આગ્રહથી આ નવલકથાને પુસ્તકાકારમાં પ્રસિદ્ધ કરવાનો હક્ક મ્હેં અત્રેના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથવિક્રેતા અને પ્રકાશક મહાદેવ રામચંદ્રની દુકાનનો વહિવટ કરતા શ્રીયુત ગોવિંદ મહાદેવ રામચંદ્રને વેચાણ આપ્યો છે, અને તેમના તરફથી આ નવલકથા આવા સુંદર સ્વરૂપમાં પુસ્તકાકારમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. એ માટે હું તેમનો અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનું છું.

નવલકથા વાંચતાં વાંચતાં જો વાંચકની જીજ્ઞાસાવૃત્તિ અંતપર્યંત કાયમ રહે છે તોજ નવલકથાના વાંચકને વિશેષ આનંદ થાય છે; પરંતુ એ જીજ્ઞાસાવૃત્તિ સંભવિત બનાવો વર્ણવીને કાયમ રાખવી જોઇએ—ગપ્પાષ્ટકો હાંકીને નહિ. આ નવલકથામાં પણ સંભવિત બનાવો વર્ણવીનેજ વાંચક બંધુઓની જીજ્ઞાસાવૃત્તિ કાયમ રહે એ માટે પુરતું લક્ષ્ય આપવામાં આવ્યું છે; પરંતુ એ કાર્યમાં હું પૂરતો ફત્તેહમંદ થયો છું કે કેમ તેનો ન્યાય યા તો વિચાર કરવાનું કામ સુજ્ઞ વાંચકો તેમજ અવલોકનકારોનું છે.

ગુજરાતમાં બનેલા એક ખરા બનાવને અનુસરી, તેમજ શ્રીયુત પ્રભાતકુમાર બૅરિસ્ટરના એક પુસ્તકનો કેટલોક આધાર લઈ આ પુસ્તકની વસ્તુસંકલનાની યોજના કરવામાં આવી છે; તેથી શ્રીયુત પ્રભાતકુમાર બૅરિસ્ટરનો પણ આ સ્થાને હું અંતઃકરણ પૂર્વક આભાર માનું છું.

કોઇ પણ કાર્ય દોષશૂન્ય હોતું નથી; તે પ્રમાણે આ નવલકથામાં પણ કેટલાક દોષો હશે; તો દોષો તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી ગુણને ગ્રહણ કરવાની પ્રાર્થના છે.

માંડવીની પોળમાં સુરદાસ શેઠની પોળ	લી.
	સાહિત્ય–સેવક.
અમદાવાદ. તા૦ ૧૬—૧૦—૧૬	વ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર.

વિષયાનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	વિષય.	પૃષ્ઠ.

અર્પણપત્રિકા.

શ્રીમાન્ માન્યવર પરમસ્નેહી

નારાયણ વિસનજી ઠક્કર,

મુ. પોરબંદર.

આપના તરફથી થતી સતત સાહિત્યસેવા અને મ્હારા પ્રત્યેના આપના અપૂર્વ બંધુભાવને વશ થઈ આ નવલકથા હું આપને અર્પણ કરી કૃતાર્થ થાઉં છું. પરમકૃપાળુ પરમાત્મા આપણા ઉભયના એકબીજા પ્રત્યેના સ્નેહને દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિંગત કરો.

લિ.

નિરંતર સ્નેહાધીન

વ્રજલાલ જાદવજી ઠક્કર.

ॐ तत्सत् परमात्मने नमः ।

દગાબાજ દુનિયા.

પ્રકરણ ૧ લું.

પત્નીને તેડી લાવવા માટે પ્રયાણ.

" સ્થાયી ક્યાંએ સુખ નવ મળે સ્થાયી આશા ન ક્યાંએ,
રે ! સંધ્યાની સુરખીવત સૌ સ્નેહના રંગ ભાસે;
ને આશામાં મધુર સુખ તે તૃપ્તિમાં કેમ છે ના ?
રે ! તોયે સૌ હૃદય ધરતા તૃપ્તિની કેમ આશા ? "

—કલાપી.

વઢવાણ જંકશન સ્ટેનશની નજીક બાલારોડ નામનું એક ન્હાનું સ્ટેશન આવેલું છે. સ્ટેશન ગામથી દૂર છે. આપણી આ નવલકથાનો આરંભ આ સ્ટેશનેથી જ થાય છે. બાલારોડના ડેપ્યુટી સ્ટેશન માસ્તરનું નામ કૃષ્ણુલાલ હતું. કૃષ્ણુલાલની ઉમ્મર પ્રસ્તુત નવલકથાના આરંભ પ્રસંગે લગભગ અઠ્ઠાવીસેક વર્ષની હોઇ તે શ્યામવર્ણનો પણ તેજસ્વી હતો. મહામુશિબતે સ્કૂલ ફાઇનલની પરીક્ષામાં પસાર થઇને તે રેલ્વે ખાતાની નોકરીમાં નિયુક્ત થયો હતો. તેને માસિક પચીસ રૂપિયાનું વેતન મળતું હોઇ બીજે ચોથે બેચાર આના ચ્હાપાણીના પણ મળતા હતા.

રેલ્વેખાતામાં કૃષ્ણુલાલ લગભગ પાંચ વર્ષથી નોકરી કરતો હતો. રેલ્વે સ્ટેશનોપર રેલ્વેના નોકરોને રહેવાની વ્યવસ્થા સત્તાવાળાઓ તરફથી મુખ્યત્વે કરીને સ્ટેશન યાર્ડમાં જ કરેલી હોય છે. કૃષ્ણુલાલને રહેવા માટે ન્હાની ઓરડીઓ સ્ટેશનના યાર્ડમાંજ મળી હતી. ગંગાપ્રસાદ નામનો એક બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિનો પોર્ટર કૃષ્ણુલાલને બે વખત રસોઇ બનાવી આપતો હતો. આ કાર્યના બદલામાં તેને માસિક ત્રણ રૂપિયા મળતા હતા. દાળ, ભાત અને ખીચડી સિવાય બીજું કાંઈ

બનાવતાં તેને આવડતું નહોતું. તેમાં પણ વળી કોઇ દિવસે દાળ દુણાઈ જતી હતી તો કોઈ દિવસે ભાત રાબડી જેવો થઇ જતો હતો.

કૃષ્ણલાલના પિતા ઘણા કાળથી સ્વર્ગસ્થ થયા હતા. પિતાનું મૃત્યુ થયા પછી બે વર્ષને અંતરે તેનો ન્હાનો ભાઇ પણ સ્વર્ગસ્થ થયો હતો. બાલ્યાવસ્થાથી જ કૃષ્ણલાલનું પ્રતિપાલન તેની માતાએ કરેલું હતું, તથા પુત્રનું લગ્ન થયા પછી બે વર્ષ જીવતી રહીને તે પણ આ માયાવી સંસારનાં માયાબંધનોથી મુક્ત થઇ સ્વર્ગે સિધાવી ગઇ હતી.

કૃષ્ણલાલનું સાસરૂં છાણી ગામથી ત્રણ ગાઉ દૂર આવેલા કોયલી ગામમાં હતું.

કૃષ્ણલાલની સ્ત્રી લીલાવતીની ઉંમર અઢાર ઓગણીસ વર્ષની હતી. કૃષ્ણલાલના સ્નેહીઓ તેને વારંવાર પત્નીને તેડી લાવવાનું કહેતા હતા, તથા કૃષ્ણલાલ પણ 'હવે જઇશ ત્યારે તેડી લાવીશ' એવો ઉત્તર આપતો હતો; પરંતુ ખરી વાત એ હતી કે, લીલાવતીની ઇચ્છા પિયેરનો ત્યાગ કરી પતિ પાસે આવીને રહેવાની નહોતી. બે વર્ષ ઉપર કૃષ્ણલાલ જ્યારે સાબલીરોડ સ્ટેશનપર હતો ત્યારે તે મહા મુશિબતે એક વખત પત્નીને તેડી લાવ્યો હતો; પરંતુ માત્ર પંદર દિવસમાં જ તેની પત્ની લીલાવતીએ એટલી બધી રડારોળ કરી મૂકી કે, શ્વસુરને તાર કરી બોલાવવા પડયા, અને તેમની સાથે વહુજીને વિદાય કરી દેવાં પડયાં !

છાણી ગામમાં કૃષ્ણલાલનું જે મકાન હતું, તે મકાનમાં તેનો પિત્રાઇ ભાઇ કુટુંબસહ રહેતો હતો. લીલાવતી ઘણો ખરો કાળ પિયરમાં જ રહેતી હતી. તે ક્વચિત્ જ છાણી ગામમાં એક બે દિવસ આવીને રહેતી હતી.

પતિ પત્નીના પ્રેમની વાર્તા કૃષ્ણલાલ નવલકથાઓમાં જ વાંચતો હતો, તથા મિત્રમંડળને મુખે સાંભળતો હતો. તેણે પોતાના જીવનમાં પ્રેમરસનો સ્વાદ ચાખ્યો નહોતો. લગ્ન થયા પછી જ્યારે તે થોડા સમય સુધી ઘેર રહ્યો હતો ત્યારે લીલાવતી બાલ્યાવસ્થામાં હતી. તે સમયે પતિ પત્નીની મુલાકાત ક્વચિત્ જ થતી હતી. ત્યાર પછી કૃષ્ણુ-લાલને નોકરીપર આવવું પડયું હતું. પૂર્વે તેને કેટલોક વખત ઉમેદ-વારી કરવામાં કાઢવો પડયો હતો.

કૃષ્ણલાલ પાંચ વર્ષથી રેલ્વે ખાતામાં નોકરી કરતો હતો અને તેથી પ્રત્યેક વર્ષે મહા મુશિબતે બે ત્રણ દિવસની રજા મેળવી ઘેર

જોઇ આવતો હતો. જ્યારે જ્યારે તેને રજા લેવી પડતી ત્યારે ત્યારે તેને જૂઠો સીક રિપોર્ટ કરવો પડતો હતો. પ્રત્યેક વખતે ઘેર જતી વખતે પત્નીને મળવાને તે ઘણો ઉત્સુક રહેતો હતો; પરંતુ તેની ઉત્સુકતા તેના મનમાં જ સમાઇ જતી હતી. જ્યારે તે ઘેરથી નોકરી-પર આવવા વિદાય થતો ત્યારે લીલાવતી તેને એ દિવસ વધારે રહેવાનો આગ્રહ કરતી નહિ. 'પાછા કયારે પધારશો ?' એવો પ્રશ્ન પૂછતી નહિ; અર્થાત્ લીલાવતીનો પતિ પ્રત્યે એક પ્રકારનો વિરક્ત ભાવ જોવામાં આવતો હતો. વળી કૃષ્ણલાલ જ્યારે પત્નીને બે ત્રણ પત્રો લખતો ત્યારે તેને ચાર લીટીમાં જ ઉત્તર મળતો હતો; પરંતુ એ ઉત્તરોમાં મ્હોટાં મ્હોટાં પ્રેમવાક્યો નહોતાં. લીલાવતી એમ લખતી નહિ કે, 'પતિદેવ ! તમારા વિયોગથી હું બળી ખાક થઇ જાઉં છું. આ વિરહવેદના હવે હું સહન કરી શકતી નથી. રાત્રિ દિવસ સુતાં બેસતાં, ઉઠતાં કે જાગતાં તમારૂં જ સ્મરણ થયા કરે છે.' તે તો માત્ર એટલુંજ લખતી કે, 'હું કુશળ છું, તમે હશો. કાગળ લખતા રહેજો. ફિકર ચિંતા કરશો નહિ.' પત્નીના તરફથી જ્યારે આવો ઉત્તર મળતો ત્યારે કૃષ્ણલાલને નવલકથાની નાયિકાઓનું સ્મરણ થતું હતું. "હાંરે સૈયાં" નું ગાયન યાદ આવતું હતું. "અહો દિલદાર જરી દેદાર દીવાનીને દેખાડોને" એ ગાયનનો સીન સ્મરણપટપર તાજો થતો હતો. તે પત્નીનો પત્ર વાંચી ગાઢ નિઃશ્વાસ મૂકતો હતો.

આ સમયે કૃષ્ણલાલે પત્નીને સાથે લઇ આવવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો છે. ઘેર જવાનો દિવસ ગટુલાલ જોશી પાસે ટીપણું જોવડાવી નક્કી કરી રાખ્યો છે. તેની એવી ખાત્રી હતી કે, પત્ની પોતાની સાથે આવીને પોતાના સહવાસમાં થોડો સમય રહેશે એટલે એનો વિરક્ત ભાવ દૂર થશે—સહવાસ સિવાય સ્નેહ થઇ શકતો જ નથી.

કૃષ્ણલાલે રિપોર્ટ કરીને એક અઠવાડીઆની રજા માગી હતી; પરંતુ રજા મંજૂર થઇ નહિ. રેલ્વેની નોકરી જ આવી હોય છે. એક સમયે એક રેલ્વે નોકરના પિતાનું મૃત્યુ થતાં નોકરે રજાનો રિપોર્ટ કર્યો, અને શ્રાદ્ધ કરવાનું કારણ દર્શાવ્યું તો સાહેબ તરફથી એવો જવાબ મળ્યો કે, 'હમણાં રજા મળી શકશે નહિ; બે મહિના પછી શ્રાદ્ધ કરજો.' આવી પરિસ્થિતિ હોવાથી રેલ્વેના ઘણા ખરા નોકરો જે પ્રમાણે રજા મેળવે છે તે પ્રમાણે કૃષ્ણલાલે રજા મેળવવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ સંબંધી તેણે સ્ટેશન માસ્તરની સંમતિ લીધી હતી. વળી રેલ્વેના

ડૉક્ટર સાહેબ પણ ભલા હોવાથી તેમણે સર્ટિફિકેટ આપવાની હા પાડી હતી.

ઘેર જવાને દિવસે સ્હવારે કૃષ્ણલાલે સીક રિપોર્ટ કર્યો. તે જ દિવસે રાત્રે બે વાગે ઉપડતી ટ્રેઇનમા ઘેર જઇ બીજે દિવસે રાત્રે બે વાગે આવતી ટ્રેનમાં તેણે પાછા ફરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. સ્ટેશન માસ્તરે રેલ્વે ખાતાના નિયમ પ્રમાણે સીક રિપોર્ટ સંબંધીના સમાચાર તારથી હેડઑફિસને તથા ડૉક્ટર સાહેબને જણાવ્યા..

તેજ દિવસે રાત્રે બે વાગ્યાની પેસેન્જર ટ્રેઇનમાં કૃષ્ણલાલે પત્નીને તેડી લાવવા માટે ઘર તરફ પ્રયાણ કર્યું.

પ્રકરણ ૨ જું.

પત્ની કયાં છે ?

" ક્યા કરે ચાહનેવાલોંકા ભરોંસા કોઇ,
સચ હય દુનિયામાં કિસીકા નહિ હોતા હય કોઇ;
અય જફાકાર ! કર મેરી વફાઓંકા ખ્યાલ,
યૂં ભી કર લેતા હય, પત્થરકા કલેજા કોઇ."

—એક ઉર્દુ શાયર.

કૃષ્ણલાલનું ગામ બાજવા સ્ટેશનથી દોઢ ગાઉ દૂર થતું હતું. સ્ટેશને ઉતરી, મજુર પાસે સરસામાન ઉંચકાવી દશ વાગ્યાના સુમારે તે ઘેર જઇ પહોંચ્યો.

પડસાળમાં પ્રવેશ કરીને જોયું તો કૃષ્ણલાલને સૌનાં મ્હોં ગંભીર તેમ જ ચિંતાતુર જણાયાં. આ પ્રકારથી તેના મનમાં પણ એક ક્ષણમાં અનેક આશંકાઓ ઉત્પન્ન થઇ.

આ સમયે કૃષ્ણલાલની ભાભી પડસાળમાં ગાયને દહોતી હતી. કૃષ્ણલાલનો કંઠસ્વર સાંભળી એક જ વખત તેના તરફ દ્રષ્ટિપાત ફેંકી કાંઇ પણ બોલ્યા ચાલ્યા સિવાય તે ગાય દહોવા લાગી.

એવામાં તેના ભાઇની દશ વર્ષની પુત્રી ત્યાં આવી પહોંચી, અને તેને જોઇ બોલી ઉઠી;—" કાકા !"

કૃષ્ણલાલ:—કેમ કમળા ! સરવે ખુશીમાં છે ને ?

કમળા:—હા, ખુશીમાં છે.

કૃષ્ણલાલઃ—ત્હારા બાપા ક્યાં છે ?

કમળાઃ—મ્હને ખબર નથી.

કૃષ્ણલાલઃ—ગામમાં ગયા છે કે ?

કમળાઃ—હા.

કૃષ્ણલાલઃ—મ્હારો કાગળ તમને પહોંચ્યો હતો કે ?

આમ કહીને કૃષ્ણલાલે ઘરમાં પ્રવેશ કરી, એક વખતે ચોતરફ દ્રષ્ટિ દોડાવી; પરંતુ તે જેનું દર્શન કરવાની ઉત્સુકતા ધરાવતો હતો તેનું દર્શન થયું નહિ. એટલામાં તેની ભાભી ગાય દહોઇને ઘરમાં આવી.

કૃષ્ણલાલે ભાભીને પ્રણામ કરી પૂછયું:-" કેમ ભાભી ! કુશળ છો ને ?"

" હા છું તો ખરી. " ભાભીનો સ્વર ચિંતાપૂર્ણ હતો. દ્રષ્ટિ નીચી નમેલી હતી.

" મ્હેં આજે આવવા સંબંધીનો પત્ર લખ્યો હતો, તે પત્ર તમને મળ્યો નથી ?"

" મળ્યો હતો. "

" મ્હારા ભાઇ ક્યાં છે ?"

" બહાર ગયા છે "

" ન્હાનો કીકો સારો છે કે ?"

" હા, સારો છે. "

" ભાભી ! હું ઘણો થાકી ગયો છું. થોડું શીતળ જળ આપો."

" ભાઇ ! જમવાનું તૈયાર છે. તમે હાથપગ ધોઇને જમવા જ બેસી જાઓ. "

કૃષ્ણલાલે પડસાળમાં જઇને હાથ પગ ધોઇ નાખ્યા. પછીથી ઘરમાં આવી તે પાછો ગાદી ઉપર બેઠો. ઉત્સુકતાથી રસોડના દ્વાર તરફ જોઇ રહ્યો—તે એમ ધારતો હતો કે, કદાચ પોતાની પત્ની જ રસોઈ કરતી હશે.

પરંતુ તેની આશા નિરાશામાં ફેરવાઇ ગઇ. તરત જ તેની ભાભીએ આવીને કહ્યું:-" ભાઇ ! ચાલો હું થાળી પીરસી આપું. "

કૃષ્ણલાલઃ—ના ના, મ્હને જળ આપો. મ્હારા ભાઇના આવ્યા પછી, તેમની સાથે જ હું જમવા બેસીશ.

ભાભીએ જળ આપ્યું. કૃષ્ણલાલે જળપાન કરી પ્યાલો નીચે મૂકતાં કહ્યું:—" ભાભી ! મ્હારા ભાઇ ક્યારે આવશે ?"

"રામ જાણે"

"એક ગાડીનું નક્કી કરી રાખવું પડશે. સ્હાંજે પાછું રવાના થવાનું છે. સાહેબે રજા મંજૂર કરી નથી. તબિયત બગડયાનું બ્હાનું કાઢીને આવ્યો છું. અહીંની બધી તૈયાર કરી રાખી છે ને?—બચકો વગેરે બાંધી રાખ્યું છે ને?"

કૃષ્ણલાલની ભાભીએ કાંઇ પણ બોલ્યા સિવાય વિષાદગ્રસ્ત મુખમંડળ હલાવી નકારમાં ઉત્તર આપ્યો. તેનાં નેત્રોમાંથી બે ચાર અશ્રુબિંદુઓ સરી પડયાં. આ અશ્રુબિંદુઓ કૃષ્ણલાલની નજરે પડવાથી તેણે પૂછ્યું:-"શું થયું છે ભાભી?"

ભાભીએ કાંઇ ઉત્તર આપ્યો જ નહિ.

કૃષ્ણલાલે અધીરતાથી પૂછ્યું:—"શું એ જીવતી નથી?"

ભાભીએ આડી નજર રાખીને જ કહ્યું:—"મરવાનું સૌભાગ્ય એના નસીબમાં નથી."

કૃષ્ણલાલ:—ત્યારે શું થયું છે તે કહો તો ખરાં?

ભાભી:—શું થયું છે તે હું જાણતી નથી; પરંતુ આજે મળસ્કેથી તેનો પત્તો નથી.

આ વાક્ય સાંભળતાં જ કૃષ્ણલાલના મસ્તકપર જાણે કે વજ્રાઘાત થયો. તેણે અસ્પષ્ટ સ્વરે પૂછ્યું:-"પત્તો નથી! શું કહ્યું? એ ક્યાં જતી રહી?"

ભાભી:—પ્રભુ જાણે. તમારા ભાઇ શોધવા તો ગયા છે.

ક્ષણપર્યંત વિચાર કરી કૃષ્ણલાલે કહ્યું:-"કાંઈ તકરાર થઇ હતી કે શું?"

ભાભી:—ના ના, એવું તો કાંઇ થયું નથી.

કૃષ્ણલાલ:—ત્યારે?

ભાભી:—કાલે સંધ્યા સમયે તે પડસાળમાંથી દીવો હાથમાં લઇને ઘરમાં આવતી હતી. એવામાં દીવો પડી ગયો. દીવેલ ઢળી ગયું. અત્યારના આવા મોંઘવારીના જમાનામાં આવું નુકસાન થાય તે કેમ કરીને વેઠી શકાય? મ્હેં માત્ર સંભાળ રાખવાની સૂચના કરી હતી!

કૃષ્ણલાલ:—પછી?

ભાભી:—પછી શું? સુઈ જતાં સુધી તેણે મ્હોકું ચડાવી રાખ્યું. રાત્રે બરાબર જમી પણ નહિ.

કૃષ્ણુલાલ સમજી ગયો કે, ભાભીએ પત્નીને સૂચના નહિ કરતાં કાંઇ કડવા શબ્દો કહેલા હોવા જોઇએ, અને તેથી રોષમાં ને રોષમાં તે બિચારીએ આત્મહત્યા કરી હશે કે જળમાં ડુબી ગઇ હશે. તેણે પૂછ્યુંઃ—"કાલે રાત્રે તે ક્યાં સુઇ ગઇ હતી ?"

ભાભીઃ—એ તથા કમુ એકઠાં સુઇ ગયાં હતાં.

કૃષ્ણુલાલઃ—કેટલા વાગ્યાના સુમારે તે પથારીમાંથી ઉઠી હતી ?

ભાભીઃ—કમુ ઉંઘતી હોવાથી તેને એ બાબતની ખબર નથી.

કૃષ્ણુલાલઃ—ઘરનું એકકે બારી બારણું સ્હવારે ઉઠયાં ત્યારે ઉઘાડું માલૂમ પડયું હતું ?

ભાભીઃ—હા, બ્હાર જવાનાં બારણાં જ ઉઘાડાં હતાં.

કૃષ્ણુલાલે થોડા સમય સુધી વિચાર કરી શુષ્કકંઠે કહ્યું:—"ભાભી ! મ્હને એમ લાગે છે કે તે તળાવમાં ડુબી ગઇ છે. હું બે ચાર માણસોને સાથે લઇ જઇ તળાવમાં તપાસ કરાવું છું.

આ પ્રમાણે કહી કૃષ્ણુલાલ ઉઠયો અને બૂટ પહેરવા લાગ્યો. તેની ભાભીએ તેનો કોટ પકડીને કહ્યું:—"ન્હાના ભાઇ ! ધીરજ ધરો—શાન્ત થાઓ. ગરબડ સરબડ કરશો નહિ, અને ધારો કે તે કદાચ ડુબી ગઇ હશે તો હવે અત્યારે જઇને કાંઈ તમે તેને બચાવી શકવાના હતા ? માણુસ ડુબી જાય તો અત્યાર સુધી જીવતું રહે ખરૂં કે ? જો તે ડુબી ગઈ હશે તો આજે જ પાણીપર તરી આવશે, અને જો તેમ નહિ બને તો સૌને એમ જ કહેવું પડશે કે, આજે પ્રભાતકાળે તેને પિયરથી માણુસ તેડવા આવ્યું હતું તેથી તે પિયર ચાલી ગઇ છે."

આ વચનો સાંભળવામાં આવતાં કૃષ્ણુલાલના મનમાં ઘણી વેદના થઈ. તે સમજી શકયો કે, ભાભીના મનમાં પત્નીના ચરિત્ર માટે સંદેહ રહે છે; તેથી તેણે કહ્યું:—"ભાભી ! તમારી ધારણા તદ્દન ભૂલ ભરેલી છે. તેમ કદાપિ બને નહિ. તે ડુબી ગઇ હશે, અગર તો પિયર ચાલી ગઇ હશે. હું ગરબડ કરીશ નહિ; પરંતુ એક વખત મ્હને તળાવપર તપાસ કરી આવવા દો. તેમ કરી જોવાથી તે કદાચ ડુબી ગઈ હશે તો માલૂમ પડયા સિવાય રહેશે નહિ."

આ પ્રમાણે કહીને કૃષ્ણુલાલ તળાવપર ચાલ્યો ગયો, અને ચારે તરફ આવેલી પાળપર ફર્યો; પરંતુ સંદેહ આવે એવું એક પણ ચિન્હ તેની નજરે પડયું નહિ. કૃષ્ણુલાલને વ્યાકુળતાથી તળાવપર

ફરતો જોઇને ઘાટપર આવેલા લોકોમાંના ઘણાખરા અતિ આશ્ચર્ય પામ્યા. કોઇ કોઈ પૂછવા લાગ્યા કેઃ-" કેમ કૃષ્ણુલાલ! ક્યારે આવ્યા?" " કેમ ભાઇ સારા છોને? " આવા પ્રશ્નોથી કૃષ્ણુલાતની વ્યાકુળતા વધી પડી. તે નિરાશ ચિત્તે ઘેર આવી ગાદીપર બેઠો બેઠો આકાશ પાતાળના વિચારો કરવા લાગ્યો.

થોડા સમય પછી કમળા આવીને કૃષ્ણુલાલની પાસે બેઠી. વિચાર કરતાં કૃષ્ણુલાલની આંખોમાંથી બે અશ્રુબિંદુઓ સરી પડયા. આ પ્રકાર ચપળા બાળિકાથી છુપો રહ્યો નહિ. શું કહીને તે કાકાને સાંત્વના આપે ? કાકાને શા માટે દુઃખ થાય છે તે પણુ એ સમજતી હતી; પરંતુ અબાધ બાળિકા શું બોલવું તે સમજતી નહોતી. અંતે તેણે કેટલોક વિચાર કર્યા પછી કહ્યુંઃ—" કાકા ! બીડી પીવી છે ? લાવી આપું ? "

કૃષ્ણુલાલે ભત્રિજીના પ્રશ્નનો કાંઇ પણુ ઉત્તર આપ્યા વગર પોતાનાં સજળ નેત્રો તેના મુખ તરફ ફેરવી કહ્યું:—" કમળા! ત્હારી ન્હાની કાકીનું શું થયું ? "

દયાજનક સ્વરે કમળાએ ઉત્તર આપ્યોઃ—" કાકા ! હું કાંઇ જાણુતી નથી; પરંતુ મ્હને લાગે છે કે તેઓ પિયર ચાલ્યાં ગયાં હશે. "

કૃષ્ણુલાલે કહ્યુંઃ—" કમળા ! હું પણુ એમ જ ધારૂંછું કે તે જરૂર પિયરમાં જતી રહી છે. હં, પણુ કમળા ! ત્હારી કાકીનો એકે કાગળ તું ઉઠી ત્યારે ત્હારા જોવામાં આવ્યો હતો ? "

કમળાઃ—ના.

કૃષ્ણુલાલ—પથારી ક્યાં છે ?

કમળાઃ—ઉપાડી નાખી છે.

કૃષ્ણુલાલ—ત્યારે ચાલ આપણે ગોદડામાં બરાબર તપાસ કરી જોઇએ.

કૃષ્ણુલાલે સાંભળ્યું હતું કે, આત્મહત્યા કરનાર અગર તો નાશી જનાર માણુસોમાંનાં ઘણાંખરાં કાગળ લખી ઘરમાં મૂકી દે છે; આથી તે કમળાને લઈ જે ઓરડામાં ગોદડાં રાખવામાં આવ્યાં હતાં ત્યાં ગયો, તથા તેણે દરેક ગોદડાને બરાબર ચોકસાઇથી તપાસી જોયું; પરંતુ એક પણુ કાગળ તેની નજરે પડયો નહિ. આ કાર્યમાં પણુ નિરાશા મળવાથી કૃષ્ણુલાલનું મુખ વિશેષ મ્લાન થઇ ગયું. કમળાએ કાકાના

દઈને કાંઇક અંશે પિછાની કોમળ તેમ જ સાંત્વનાસૂચક સ્વરે કહ્યું:—
" કાકા ! ફિકર કરશો નહિ. મ્હારાં કાકી પિયરમાં જ ગયાં હશે."

કમળાના આ સાંત્વનાપૂર્ણ વાક્યથી કૃષ્ણુલાલના અંતરમાં સળગી રહેલો ચિંતાગ્નિ થોડાઘણા અંશે શાન્ત થયો. આવા ભયંકર દુઃખના સમયે પણ કોઇ તેની તરફ નજર સુદ્ધાં કરતું નથી. એકલી માત્ર અબોધ બાળિકા કમળા જ તેનું દુઃખ ઓછું કરવાનો યત્ન કરે છે.

કૃષ્ણુલાલ પછીથી બ્હાર પડસાળમાં જઇને બેઠો, અને ખીસ્સામાંથી સીઝર સિગારેટ કાઢી ધુમ્રપાન કરવા લાગ્યો.

કેટલોક સમય આવી સ્થિતિમાં પસાર થયો એટલે કૃષ્ણુલાલનો ભાઇ પગમાં પહેરેલા ચંપલ–લટપટિયાં–નો અવાજ કરતો કરતો આવી પહોંચ્યો. તે કૃષ્ણુલાલ કરતાં દશ વર્ષે મ્હોટો હતો. તેનું શરીર એકવડું હોઈ, આંખોમાંનાં ડોળા ઉંડા ઉતરી ગયા હતા. શરીરની સ્થિતિ જોતાં તેની ઉમ્મર બીજાં પણ પાંચ સાત વર્ષ મ્હોટી હોય એવું અનુમાન થાય તેમ હતું.

વડિલ બંધુને જોતાં જ કૃષ્ણુલાલે સિગારેટ બુઝાવી નાખી, તથા તેણે બંધુને પ્રણામ કર્યા. કુશળ વર્ત્તમાન પૂછ્યા પછી વડિલ બંધુ રમણુલાલે પૂછ્યું:—" કેમ ! સઘળી હકીકત સાંભળવામાં આવી તો હશે ? "

કૃષ્ણુલાલ:—હા, આવી છે. કાંઇ ઠામ ઠેકાણું લાગ્યું કે ?

રમણુલાલ:—ના, વળી કોઇને પૂછી શકાય એવી વાત હોય તો કાંઇ થઇ શકેને ?

આ સમયે કૃષ્ણુલાલની ભાભી પણ ત્યાં આવી ઉભી રહી. ઉપરોક્ત વાક્ય સાંભળી તેણે કહ્યું:—" હવે શું કરવું ? આખા ગામમાં નિંદા થશે. પૂર્વજોનું પુણ્ય ધોવાઇ જશે, અને કોઇને મ્હોં બતાવવું પણ ભારે થઈ પડશે. "

રમણુલાલ:—આડોશપાડોશમાં તો મ્હેં એમ જ કહ્યું છે કે, વહુની તબિયત એકાએક બગડવાથી કોયલીથી રાતોરાત માણસ આવી તેને તેડી ગયું છે.

કૃષ્ણુલાલ:—ભાઈ ! મ્હને તો એમ લાગે છે કે, તે જરૂર તેના બાપને ઘેર જ ચાલી ગઇ છે.

ભાભીએ પૂછ્યું:—" કોની સાથે ગઇ વારૂ ? "

કૃષ્ણુલાલઃ—એકલી જ ગઈ હશે. તમે જાણો તો છો કે, મ્હારી સાથે આવવાને તે તદ્દન નારાજ છે; તેથી મ્હારા આગમનના સમાચાર જાણવામાં આવ્યાથી તે ગુપચુપ બાપને ઘેર ગચ્છંતિ કરી ગઇ હશે.

ભાભીઃ—ના ના, તમે ભૂલો છો. કોઇ સોબત સિવાય વહુ માણસ રાત્રિને વખતે ત્રણ ગાઉ સુધી જઈ શકે કે ?

કૃષ્ણુલાલઃ—ભાભી! તમે ક્યાં નથી જાણતાં કે, એ ઘણી હીંમતવાળી છે.

ભાભીઃ—મ્હને તો આમાં કાંઇ સમજાતું નથી, સ્ત્રીજાતિએ આવી મૂર્ખાઇ ભૂલે ચુકયે પણ કરવી જોઇએ નહિ. વળી એ ડૂબી ગઇ નથી તેમ મરી પણ ગઇ નથી; ઉલટી આપણને જ ડૂબાડી ગઈ છે! !

રમણુલાલ ગંભીર ભાવ ધારણ કરીને બેસી રહ્યો.

કૃષ્ણુલાલઃ—જમી પરવારીને હું કોયલી તપાસ કરવા જઇશ. જોઉં તો ખરો કે શું બન્યું છે ? !

ભાભીઃ—ભલે જાઓ; પરંતુ ન્હાના ભાઇ! હું તમને સાફ કહી દઉંછું કે, જો એ પિયર જ પલાયન કરી ગઇ હોય તો હવે તેને કદાપિ અહીં તેડી લાવશો નહિ. તમારી ઇચ્છા હોય તો તમે તેને બારોબાર લઇ જજો. અમે ગરીબ માણસ આવાં ગુણિયલ વહુને ઘરમાં રાખી વિશેષ કીર્ત્તિ મેળવવા ઇચ્છતાં નથી !

કૃષ્ણુલાલ ચિંતાતુર ચિત્તે લમણે હાથ મૂકી બેસી રહ્યો.

પ્રકરણ ૩ જું.

આવી સ્ત્રી લઇને શું કરૂં ?

" મનાયું ના હુંથી, તરૂ મુજ કદી તે નહિ થશે;
અરે! માન્યું નિત્યે, લલિત ફણગો કાલ ફુટશે.
અરેરે! દહાડો એ પણ કદી મળ્યો ના સુખતણો,
અને આશાતંતુ જીવિત સહ આજે તૂટી ગયો! "

—કલાપી.

લગભગ અડધા કલાક સુધી કૃષ્ણુલાલ વિચારમગ્ન સ્થિતિમાં બેસી રહ્યો. ત્યાર પછી તેની ભાભીએ આાને કહ્યું:—" ન્હાના ભાઇ! જો કોયલી જવું હોય તો સ્નાન કરી

જમી લ્યો. બેઠે બેઠે વિચાર કર્યે શું વળવાનું છે ? વખત ઘણો વીતી ગયો છે."

એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ મૂકી કૃષ્ણુલાલ ઉઠી ઉભો થયો. તેણે કહ્યુંઃ– " સાબુ ક્યાં છે ? "

" સાબુ ચોકડીમાં જ પડયો છે, અને પાણી પણ કાઢી રાખ્યું છે." ભાભીએ ઉત્તર આપ્યો. આ ઉત્તર સાંભળી બૅગમાંથી પોતાનું ધોતીઉં તથા ટૉવેલ બ્હાર કાઢી કૃષ્ણુલાલ સ્નાન કરવા બેઠો. સ્નાન કરી રહ્યા પછી, તે બ્હાર પડસાળમાં જઇને ધોતીઉં પહેરવા લાગ્યો. બરાબર આ જ સમયે એક જમાદારે આવીને પૂછ્યુંઃ—" રમણુલાલ-ભાઇ છે કે ? "

રમણુલાલે તરત જ બ્હાર આવતાં કહ્યુંઃ--" કેમ કોણ છે ? શું કામ છે ? "

આવનાર જમાદારે કહ્યુંઃ—" હું ગુલામઅલ્લી છું. તમને એક જરૂરી વાત કહેવા આવ્યો છું."

રમણુલાલ ગુલામઅલ્લીને ઘરમાં તેડી લાવ્યો.

ગુલામઅલ્લી છાણી ગામનો જમાદાર હતો, તથા રાત્રે તેને ગામની આસપાસ હમ્મેશાં પહેરો ભરવો પડતો હતો. તે શી જરૂરી હકીકત કહેવાને આવ્યો છે તે સાંભળવાને સર્વ અધીરાં બની ગયાં. કૃષ્ણુલાલ પણ ચંચળ ચિત્તે ઘરમાં આવ્યો અને વડિલ બધુ પાસે બેઠો.

ગુલામઅલ્લીનું શરીર બળવાન્ હતું. તેના માથાપર લાલ પાઘડી હતી. તેણે કાળો કોટ પહેરેલો હતો. કમરપટ્ટાની સાથે એક ન્હાનો દંડો લટકતો હતો. કૃષ્ણુલાલની ભાભી રસોડામાંજ બેસી રહી ગુલામઅલ્લી શી હકીકત કહે છે, તે જાણુવાની જીજ્ઞાસાથી શ્રવણ-શક્તિને તીક્ષ્ણુ કરી રહી. ગુલામઅલ્લીએ ઘરમાં આવી ગાદી તકિયા પર બેસીને કહ્યુંઃ—" ભાઇ ! આપના ન્હાના ભાઇની વહુને આપે તેને પિયર મોકલી દીધી છે ? "

રમણુલાલ;—હા, કેમ ?

ગુલામઅલ્લીઃ—કાલે એક પ્રહર રાત્રિ બાકી રહી હશે, એવા સમયે હું ગામ બ્હાર પહેરો ભરતો હતો. ચાંદની રાત્રિ હતી. હું લગભગ ફરતો ફરતો ગામથી અડધા ગાઉ દૂર સુધી જઇ પહોંચ્યો. એવામાં મ્હેં ત્યાંથી બે સ્ત્રીઓને જતી જોઇ. આ બે સ્ત્રીઓમાં એક વિધવા હતી, અને બીજી સધવા હતી. જે વિધવા હતી તે બુઢ્ઢી હતી અને જે સધવા હતી તેણે માથાપરનું કપડું આગળ મ્હોં

સુધી રાખેલું હોવાથી પ્રથમ તો હું તેને પિછાની શક્યો નહિ. તે કેટલી ઉંમરની હશે તે પણ કલ્પી શકયો નહિ. એવી ગંભીર રાત્રે બે સ્ત્રીઓને કોઈ પણ પુરૂષની સોબત સિવાય મુસાફરી કરતી જોઇને મ્હારા મનમાં સંદેહ ઉપજ્યો; તેથી મ્હેં તેમની પાસે જઇને પૂછ્યું કે:–"અત્યારે રાત્રિના વખતે કોણ જાય છે?" મ્હારો પ્રશ્ન સાંભળતાંની સાથે જ તેઓ બન્ને ઉભી રહી. મ્હેં ફરીથી પૂછ્યું:—'ક્યાં જાઓ છો?' વિધવાએ ઉત્તર આપ્યો:—'બાજવા જઇએ છીએ.' મ્હેં પૂછ્યું:–'બાજવે કોને ત્યાં જાઓ છો?' ઉત્તર મળ્યો કે:–'હરિશંકર શાસ્ત્રીને ત્યાં.' મ્હેં કહ્યું:—'બાજવામાં તો કોઇ શાસ્ત્રી નથી!' વિધવા ચુપકીદી ધારણ કરી ઉભી રહી. આથી મ્હારો સંદેહ વધી ગયો. મ્હેં પૂછ્યું:—'તમે કોણ છો? ક્યાં જાઓ છો? સાચેસાચું કહો નહિ તો ગેટ ઉપર લઈ જઇશ. હું ગુલામઅલ્લી જમાદાર છું, સમજ્યાં?' મ્હેં એવા તો રૂઆબથી પ્રશ્ન કર્યો કે તરતજ એ વિધવાએ ધ્રુજી બ્હીને કહ્યું:—"જમાદાર સાહેબ! અમને ગેટપર લઇ જશો નહિ. હું જીભઇની મા થાઉં છું. અમે કોયલી રહીએ છીએ. આ વહુનું પિયર કોયલી છે. એના બાપનું નામ હરિલાલ છે. છાણી ગામના રમણલાલ દલસુખરામને ત્યાંથી આવીએ છીએ. આ રમણલાલના ન્હાના ભાઇની વહુ છે." જ્યારે વૃદ્ધાએ આવો ખુલાસો કર્યો ત્યારે જ મ્હેં તેમને જવા દીધાં; પરન્તુ મ્હારા મનનો સંદેહ દૂર થયો નહોતો; તેથી આજે આપને પૂછી ખાત્રી કરવાને આવ્યો."

રમણલાલે ગંભીર ભાવ ધારણ કરી કહ્યું:—"ઠીક કર્યું."

"ઠીક ત્યારે આલેકમ સલામ."

આમ કહીને જમાદાર ગુલામઅલ્લી ચાલ્યો ગયો. સૌના મનપરથી જાણે કે એક પ્રકારનો મ્હોટો ભાર ઉતરી ગયો. ન્હાની વહુ પિત્રાલયમાં જ ચાલી ગઇ છે એવી સૌની ખાત્રી થઇ. જીભઇની માને સૌ ઓળખતાં હતાં. તે કોઈ કોઇ સમયે રમણલાલને ત્યાં આવતી હતી; તેથી સૌએ એમ વિચાર્યું કે, વહુ નાશી ગઇ તો ભલે ગઇ; પરંતુ લોકોની નિંદાનો ભોગ થઈ પડતાં તો બચ્યાં. કૃષ્ણલાલ પણ આ હકીકત સાંભળી ઘણો ખુશી થયો; પરંતુ રમણલાલે ક્રોધે ભરાઇને કહ્યું:––"નહિ નહિ, આવાં લક્ષણ સારાં કહેવાય નહિ. કલંકિની વિના આવી હિમ્મત બીજું કોણ કરી શકે? બાપને ત્યાં ટળવું હતું

તો અમને કહીને ટળવામાં શી હરકત હતી? અહીં કામ કરવું પડે તેથી મહારાણી સાહેબાને ગમતું નહિ હોય; તેથી માબાપને કાગળ લખી પોતાને ગુપચુપ તેડાવી લેવાનું જણાવ્યું હશે; તેથી જ જીભઈની મા તેડવા આવી હશે; પરંતુ વહુ તો જાણે મૂર્ખ છે; પરંતુ તેનાં માબાપે પણ આ કાંઇ ઓછી મૂર્ખતા કરી નથી."

પછીથી સર્વ જમવા બેઠાં. જમાદારની હકીકત સાંભળી પ્રથમ કૃષ્ણલાલના મનમાં જે આનંદ લહરી ઉઠી આવી હતી તે વિશેષ વખત સુધી રહી નહિ. પ્રથમ તો મુક્તિ થઇ તેનો જ આનંદ થયો હતો; કેમ કે જે શંકા ભાભીના મનમાં ઉપજી હતી તે શંકાએ કૃષ્ણ-લાલના મનને પણ દંશ કર્યો હતો. નિંદા તથા અપમાનમાંથી પોતે બચ્યો એ માટે તેને આનંદ થયો હતો. જમતાં જમતાં તેને એવા વિચારો આવવા લાગ્યા કેઃ—"આવી સ્ત્રી! આવો જ સ્ત્રીનો સ્નેહ! આવો જ પત્નીનો પ્રેમ! આવી રીતે સારા નરસાનો વિચાર કર્યા સિવાય પલાયન! આવી સ્ત્રીને સાથે લઇ જઇને પણ શું કરીશ? આવી સ્ત્રીના સહવાસથી સાંસારિક સુખ મેળવવાની આશા રાખવી વૃથા છે. મ્હારું એક વખત માત્ર દર્શન કરવાને પણ રોકાઇ નહિ? ન આવવું હોત તો સાથે ન આવત—આટલા દિવસના વિયોગ પછી પતિને મળવાની પણ તેને ઇચ્છા થઇ નહિ!!" ક્રોધથી તેમ જ અભિમાનથી કૃષ્ણલાલ આકુળ વ્યાકુળ બની ગયો. જમતાં જમતાં વળી પાછો તે વિચારવા લાગ્યોઃ–"બસ બસ, હવે હું સાસરે જઇશ નહિ. આવી મૂર્ખ સ્ત્રીની સાથે બિલ્કુલ સંબંધ રાખીશ નહિ. હું પુનર્વિ-વાહ કરીશ. વર્ત્તમાનપત્રોમાં જાહિરખબર આપી વૈદિકધર્મ પ્રમાણે વિવાહ કરવા ઇચ્છનારી જ્ઞાની, સુઘડ, ભણેલી ગણેલી કુમારિકાને સાસાર સહચરી બનવવાનો યત્ન કરીશ." આવા વિચારો કરતાં કરતાં કૃષ્ણલાલ ભાવે અભાવે થોડું ખાઇ ન ખાઈ ઉઠી ઉભો થયો.

જમી રહ્યા પછી બેઠકખાનામાં જઇને કૃષ્ણલાલે પુનઃ વિચાર્યુંઃ— "આજે તો બાલારોડ જઈ શકાશે નહિ. કાલે સાંજની ટ્રેઇનમાં જ જઇશ. હું પુનર્વિવાહ કરીશ. મ્હેં સાંભળ્યું છે કે કાઠિયાવાડમાં અમારી જ્ઞાતિની ઘણી કુમારિકાઓ છે. તેમાંથી એક સર્વગુણસંપન્ના લાવણ્યમયી, સારસ્યમયી, જ્ઞાનમયી હાસ્યમયી શિક્ષિતા કુમારિકા સાથે સ્નેહલગ્ન કરી હું મ્હારૂં જીવન સુખી કરીશ."

વળી થોડા સમય સુધી શાંત રહીને પાછો તે વિચારવા લાગ્યોઃ—
" લીલાવતીને એક વખત મળવું તો જોઇએ. આજે કોયલી જઇને હું મ્હારા વિચારો તેને કહી સંભળાવીશ, અને કષ્ટમય જીવનને સુખી કરવાનો માર્ગ સાફ કરીશ. તેને કહીશ કે જેવી રીતે સંસારમાં બીજી સ્ત્રીઓ પતિને આધીન થઇ રહી તેમની દાસી બની રહી છે, તે જ પ્રમાણે તું પણ થઇ રહીશ તો જ તને મ્હારી સાથે લઇ જઇશ અને જો તે આમ કરવાની ના પાડશે તો હું પુનર્વિવાહ કરવાની મ્હારી ઇચ્છા પણ તેને જણાવી દઇશ. "

કૃષ્ણલાલે ઘડીઆળ કાઢીને જોયું તો બે વાગ્યા હતા. તે ઉઠી, કપડાં પહેરી, હાથમાં બૅગ લઇ પગે ચાલતો સાસરે જવા તૈયાર થયો.

જેવો તે ઘરની બ્હાર નીકળતો હતો કે તરત જ કમળાએ દોડતાં આવી પહોંચીને મધુર કંઠે કહ્યુંઃ—" કાકા ! "

કૃષ્ણલાલઃ—કેમ શું છે, બ્હેન ?

કમળાઃ—મ્હારી એક વાત માનશો ?

કૃષ્ણલાલે સહજ આશ્ચર્ય પામીને કહ્યુંઃ—" શી વાત ? તું કહે, હું જરૂર માનીશ. "

કમળાઃ—કાકા ! મ્હારી કાકીને મારશો નહિ. તેમને બહુ વઢશો નહિ. કહો મારશો કે ? વઢશો કે ?

આવા દુઃખદ સમયે પણ સ્મિત હાસ્ય કરી કૃષ્ણલાલે કહ્યુંઃ—
" વારૂ જા, હું તેને મારીશ નહિ તેમ જ વઢીશ પણ નહિ."

આ ઉત્તર સાંભળી બાળિકાનું મન અત્યંત પ્રસન્ન થયું. કોમળ કંઠે તેણે કહ્યુંઃ—" કાકા ! પાછા ક્યારે આવશો ? "

" કાલે આવીશ, બ્હેન ! " કહીને કૃષ્ણલાલ તેને ચુંબન કરી ચાલી નીકળ્યો.

કમળા:— કાકા ! મ્હારી કાકીને મારશો નહિ. (પૃષ્ઠ ૧૮).

પ્રકરણ ૪ થું.

શ્વસુરાલય.

" દાના હો કર દીવાના બન જાના હો તો જોરુ કર;
તેલીકે બઈંસા ચક્કર ખાના હો તો જોરુ કર.
ઘર ઘર ધક્કે ખા ખા કર મર જાના હય તો જોરુ કર,
બચ્ચે કચ્ચેસે ભેજા ખિલવાના હય તો જોરુ કર;
સર પર હમ્માલીકા બોઝ ઉઠાના હો તો જોરુ કર."

—એક ઉર્દુ શાયર.

કોયલી ગામ ન્હાનું હોવા છતાં પણ તેમાં લક્ષ્મીનો નિવાસ હતો. હરિલાલ પંડયા અને તેમના ભાઇઓ આ ગામના તથા આ ગામની આસપાસ આવેલાં બીજાં કેટલાક ગામના પટેલીઆ હતા. કૃષ્ણલાલના શ્વસુર જીવનલાલ પણ શ્રીમંત હતા તથા પટેલીઆ ગણાતા ગૃહસ્થોની સાથે તેમજ તેમના પરિવાર મંડળની સાથે તેમને સારો સંબંધ હતો.

સંધ્યાનો સમય થવા આવ્યો હતો. જીવનલાલ દિવસની ઉંઘ કાઢીને ગાદી તકીઆપર બેઠા હતા; એવામાં પોષ્ટમેન આવી એક ગુજરાતી વર્તમાનપત્ર અને બીજા બેએક પત્રો આપી ચાલ્યો ગયો. તેઓ પત્રો વાંચતા હતા એવામાં છેલશંકર શુકલ આવી પહોંચ્યા અને તેમણે પૂછ્યું:—" કેમ ! પેપર આવ્યું કે ? "

જીવનલાલે કહ્યું:—" હા આવ્યું છે: પધારો. "

શુકલજી ગાદીપર બેઠા. પછી તેમણે વર્તમાનપત્ર પોતાના હાથમાં લીધું, અને પહેરેલા પહેરણના ખીસ્સામાંથી ચસ્માં બ્હાર કાઢીને તેના કાચ ગાદી પર ઘસી સાફ કર્યા. ત્યારપછી ચસ્માં આંખે ચઢાવી, પેપર પહોળું કરી તેઓ અત્યંત લક્ષ્યપૂર્વક વાંચવા લાગ્યા.

વર્તમાનપત્ર વાંચવાની ઉત્સુકતા ધરાવનારો શુકલજીના જેવો બીજો કોઇ પાઠક સમસ્ત કોયલી ગામમાં તો શું પરંતુ વડોદરા રાજ્યની સરહદમાં હશે કે કેમ તેની અમને મહાન્ શંકા છે. તીર્થક્ષેત્રમાં પિણ્ડદ્રવ્યપર ચાંચ મારવાને કાગડાઓ જેવી આતુરતા ધરાવીને બેસી રહે છે તેવી જ રીતે શુકલજી પણ પ્રત્યેક રવિવારે બેસી રહેતા

હતા. શનિ તેમ જ રવિવાર મળી બે દિવસમાં તેઓ પેપરમાં આવતી સઘળી જાહિરખબરો સુદ્ધાં વાંચી નાખતા હતા. તેમની સ્મરણશકિત પણ અસાધારણ હતી. પાચ વર્ષ પૂર્વે ક્યારે-કથી તારીખે-કયા શહેરમાં આગ લાગી ને કેટલા લાખ રૂપિયાનું નુકસાન થયું હતું તે સુદ્ધાં તેઓ કહી શકતા હતા. હમણાં તેઓ યુરોપીય મહાયુદ્ધના સમાચાર વાંચવા કદાપિ ચુકતા નહિ. યુદ્ધની શુરુઆતથી આજ સુધીના સઘળા પ્રકારો તેમના લક્ષ્યમાં હતાં. આ ઉપરાંત તેઓ યુદ્ધવ્યવસ્થાના એક મહાન્ સમાલોચક હતા. યુદ્ધની હકીકત વાંચતાં વાંચતાં બન્ને પક્ષનાં સૈન્યસ્થાનો નકશામાં તપાસતા હતા, તથા અમુક અમુક સ્થાનોએ આંગળી મુકી ક્વચિત્ ક્વચિત્ થોડા સમય સુધી વિચાર પણ કરતા હતા. કોઇ પક્ષનો અમુક કારણને લીધે પરાજય થતો તો તેઓ તેના પર વિસ્તૃત ટીકા કરતા હતા, તથા કહેતા હતા કે “ રામ રામ! આટલી બધી મૂર્ખાઇ! જો અમુક જનરલે આમ નહિ કરતાં આમ કર્યું હોત તો તેની હાર થાત કે?–કેવી ભયંકર ભૂલ કરી છે!–જનરલનું કામ કરે છે ને આટલીય બુદ્ધિ નહિ હોય ?”

લગભગ અડધા કલાક સુધી મનમાં ને મનમાં પેપર વાચ્યા પછી શુકલજીએ પૂછ્યું:–“ લડાઇના સમાચાર વાંચું કે ? ”

જીવનલાલ જાતે લડાઇના સમાચાર વાંચી બરાબર સમજી શકતા નહોતા–તેથી પ્રત્યેક શનિવારે તેમને સમજાવવાનો ભાર શુકલજીના શિરપર હતો.

જીવનલાલે ઉત્તર આપ્યો:—“ હા, વાંચો. ”

શુકલજી ઘણે ધીમેથી લડાઇના સમાચાર વાંચવા લાગ્યા. વચ્ચે વચ્ચે કેટલીક ટીકા પણ કરવા લાગ્યા. એવામાં કૃષ્ણલાલ મલિન મુખે, પરસેવાથી ભીંજાઇ જઇને શ્વસુરાલયમાં આવી પ્હોચ્યો.

જમાઇને એકાએક આવી સ્થિતિમાં જોઇને જીવનલાલ આશ્ચર્યમાં પડી ગયા. તેમણે કહ્યુ:–“ કેમ કૃષ્ણલાલ ! આવી પહોંચ્યા કે ? આવો આવો, બેસો. ઘેર સૌ આનંદમાં છે ને ? ”

“ જી હા ”–કહીને હાથમાંની બૅગ નીચે મૂકી, છત્રીને ખુણામાં મૂકીને કૃષ્ણલાલ શ્વસુર પાસે બેઠો.

“ અરે કોણ છે, અલ્યા જમના ! પગ ધોવાનું પાણી આપી જા.”

આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરી રમણલાલે જમાઇને પૂછ્યું:–“ચાલતા આવ્યા કે શુ ? ”

" હા. "

" બાલારોડથી ક્યારના આવ્યા છો ? "

" આજે સ્હવારે જ. "

" આજે જ બાલારોડ જવાનો દિવસ નક્કી કર્યો હતો કેમ ? "

" જી હા. "

" ત્યારે આજે તો નહિ જવાય ?"

" ના, કાલે જઇશ. "

" ઠીક ઠીક; પરંતુ જ્યારે તમે જતી વખતે અમને મળવા આવ્યા ત્યારે મ્હારી લીલાને પણ સાથે કેમ ન તેડતા આવ્યા ?! તમારાં સાસુ લીલાને તમારી સાથે આવતાં પહેલાં એક વખત મળવાને માટે અધીરાં થઇ ગયાં છે. તેઓ મ્હને પણ ઝંપીને બેસવા દેતાં નથી. "

આ વચનો સાંભળવામાં આવતાં કૃષ્ણુલાલના મસ્તક પર વજ્રઘાત થયા જેવું થયું. તેનું હૃદય જોરથી ઉછળવા લાગ્યું. આંખોએ અંધકાર જણાવા લાગ્યો. એકાએક તે મુર્ચ્છાવશ થઇ જમીન પર ઢળી પડયો, અને જોરથી ધમકારો થયો.

" શું થયું–શું થયું ? " એમ કહીને જીવનલાલ હાવરા બાવરા બની ગયા. એક માણસે જઇને આ સમાચાર ઘરમાં કહી સંભળાવ્યા. ઘરમાંથી સઘળાં માણસો બ્હાર બેઠકખાનામાં આવી ચઢયાં. " પાણી લાવો. " " પંખો લાવો. " એવા પોકારો થવા લાગ્યા. એક જણે કૃષ્ણુલાલના કોટ તેમજ વેસ્ટનાં બટનો ખોલી નાખ્યાં. એક જણ તેના મુખપર જળ છાંટવા લાગ્યું. એક જણ શુકલજીના હાથમાંનું પેપર ચઢાવી લઇ પવન નાખવા લાગ્યું. કૃષ્ણુલાલની સાસુએ જમાઇનું માથું ખોળામાં મૂક્યું, તથા તે જમાઇના મ્હોં સ્હામું જોઇને ગદ્ગદ કંઠે કહેવા લાગી. " હે પ્રભુ ! હે હરિ ! અમારા તરફ દયા કરો, અને આ સંકટ દૂર કરો. "

એક ડૉક્ટર પાસે જ રહેતા હતા; તેમને બોલાવી લાવવા એક માણસ ગયું હતું. ડૉક્ટરે જલ્દીથી આવી પહોંચી પૂછ્યું:—" કેમ શું થયું ● ? "

જીવનલાલે ટૂંકમાં સઘળી હકીકત ડૉક્ટરને કહી સંભળાવી.

તરત જ ડૉક્ટર સાહેબે કૃષ્ણુલાલના શરીરમાં ચેતન્ય આવે એવા ઔષધની વ્યવસ્થા કરી, અને તેનું ફળ પણ તરત જ જણાયું. કૃષ્ણુ-

લાલ નેત્રો ઉઘાડી આશ્ચર્યથી ચારે તરફ જોવા લાગ્યો.

જીવનલાલે પૂછ્યું:—" કેમ હવે કાંઇ આરામ જણાય છે ? "

કૃષ્ણુલાલઃ—ઠીક છે.

જીવનલાલઃ—ઉઠીને બેઠા થઇ શકશો ?

કૃષ્ણુલાલે બેઠા થવાનો યત્ન કર્યો; પરંતુ તે ઉઠી બેઠો થઇ શક્યો નહિ. તેનો દેહ છ માસના રોગીના જેવો દુર્બળ બની ગયો હતો. બે જણે ઉંચકીને તેને પલંગમાં સુવાડયો. તેનાં કપડાં જળથી ભીંજાઇ ગયાં હતા. એક જણ તેને પંખો હલાવી વાયુ ઢોળતું હતું.

થોડા સમય પછી કૃષ્ણુલાલે કહ્યું:—" ઠંડી લાગે છે."

પખો બંધ થયો. જીવનલાલે કહ્યું—" તાપમાં ચાલતા આવ્યા તેથી શરીર એકાએક બગડયું હોય એમ જણાય છે."

કૃષ્ણુલાલની સાળી બોલી ઉઠીઃ—" પરંતુ ચાલતા આવવાની શી જરૂર હતી ? એક બળદગાડી ભાડે કરીને આવતાં શું થયું ? ચાલવાનો અભ્યાસ નહિ, અને પછી આવું સાહસ કરે, એટલે શરીર બગડેજને ? "

શુકલજીના લડાઇના વાંચનકાર્યમાં આવું ભયંકર વિઘ્ન ઉપસ્થિત થવાથી તેઓ ઘણા દિલગીર થઇ ગયા હતા. તેઓ પેપર વાચવાની ઉત્સુકતા દબાવી શકતા નહિ હોવાથી તેમણે કહ્યું:—" જમાઇરાજને ઘરમાં લઇ જઇ, તેમનાં ભીંજાઇ ગયેલાં કપડાં બદલાવો, અને પછી એકાંતમાં સુવાડો. "

ડૉકટર સાહેબ પણ એવી જ સલાહ આપીને ચાલ્યા ગયા.

કૃષ્ણુલાલ પણ ધીમે ધીમે સહજ સ્વસ્થ થયો હતો. એક બે માણુસોની સહાયતાથી તે ઘરમાં ગયો. જીવનલાલ પણ સાથે સાથે અંતઃપુરમાં જવા લાગ્યા.

શુક્લજી એકલા બેઠા બેઠા લડાઇના સમાચાર વાંચવા લાગ્યા. બેચાર લીટીઓ વાંચતાં જ કોઇનાં પગલાંનો અવાજ સાંભળી તેમણે બ્હાર દૃષ્ટિ કરી જોઇ, તો રામલાલને આવતા જોયા. રામલાલ કોયલી ગામના ઇનામદારને ત્યાં મુખ્ય કારભારી હતા. ઇનામદાર સાથે તેમને દૂરનું સગપણ પણ હતું.

રામલાલે આવીને શુક્લજીને પૂછ્યું:—" જીવનલાલ ક્યાં છે ? "

શુકલજીઃ—હમણાં જ ઘરમાં ગયા. તેમના જમાઇ આવ્યા છે—તેઓ આવતાંની સાથે જ બીમાર પડી ગયા છે.

આમ કહીને તેમણે સઘળી હકીકત વિસ્તારથી રામલાલને કહી સંભળાવી.

કેટલાક સમય પછી જીવનલાલ બેઠકખાનામાં આવ્યા. શુકલજી તેમ જ રામલાલે કૃષ્ણલાલની તબિયતના સમાચાર પૂછયા, એટલે ઉત્તરમાં તેમણે કહ્યું કેઃ—" શરીર ગરમ થતું જાય છે, તાવ આવશે એમ લાગે છે."

થોડા સમય સુધી શાંત રહ્યા પછી જીવનલાલે રામલાલને પ્રશ્ન કર્યોઃ—" કેમ, મોહનલાલને કાંઇ પત્તો લાગ્યો કે ? "

રામલાલઃ—કયાં ગયો છે તે કાંઇ કલ્પી શકાતું નથી તેમ જ કાંઇ પત્તો પણ લાગતો નથી; પરંતુ એટલું માલૂમ પડયું છે કે, ગઇ કાલે મધ્યરાત્રે જીભઇની મા સાથે તેને પલાયન કરી જતો એક માણસે જોયો છે. તેથી મ્હેં જીભઇની માને બોલાવી આજે એ સંબંધી બે ચાર પ્રશ્નો કર્યા હતા; પરંતુ એ તો મોહનલાલની સાથે ગયાનો સાફ અસ્વીકાર કરે છે. તેણે તો એમ કહ્યું કે, બાજવા તેની એક બ્હેન છે. તે બીમાર પડી ગયેલી હોવાથી તે તેની ખબર જોવા ગઇ હતી, અને આજે મળસ્કે ત્યાંથી પાછી આવી છે. ચારે તરફ અનેક માણસોને દોડાવ્યા છે; હવે જોઇએ છીએ કે, કાંઇ પત્તો લાગે છે કે કેમ ? ઘેર તો સૌ રડારોળ કરી રહ્યાં છે.

જીવનલાલઃ—રડારોળ તો થાયજને. મ્હારે ત્યાં પણ સર્વનો જીવ બળ્યા કરે છે. સારા સમાચાર મળતાંજ સવાશેરની સત્યનારાયણ દેવની કથા કહેવડાવવાની બાધા સુદ્ધાં માની છે. મોહનલાલ અહીં આવતો જતો હોવાથી ઘરનાં સઘળાં માણસોને તે પ્રિય થઇ પડયો હતો. દૂરના સગા છે તેથી શું થયું ! છોકરો કયાં ગયો ? તેને આ શું સુઝયું ? હવે તો એ જીવતો રહે એટલે ઇશ્વરનો મ્હોટો ઉપકાર થવા જેવું છે.

આ પ્રમાણે વાતમાં ને વાતમાં સંધ્યા વીતી ગઇ. બંધુમંડળને વિદાય કરી, અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરી જીવનલાલે જોયું તો કૃષ્ણલાલ સખ્ત તાવથી બેભાન બની જઇ પથારીમાં પડયો રહ્યો હતો.

આખો દિવસ ગગનમંડળ વાદળાંઓથી ઢંકાયલું રહ્યું હતું. સંધ્યા સમય પછી ઝરમર ઝરમર કરતો વસાદ પડવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૫ મું.

ભાગ્યની ભયંકરતા.

કૃષ્ણુલાલ બાલારોડ સ્ટેશનપર આવેલી પોતાની એકાંત ઓરડીમાં, મલિન શય્યાપર બેઠો બેઠો આકાશ પાતાળના વિચારો કરી રહ્યો હતો. ખુલ્લી બારીમાંથી વરસાદની ઝાપટ આવતી હતી; પરંતુ એ તરફ તેનું ધ્યાન સુદ્ધાં નહોતું.

કૃષ્ણુલાલના સર્વસ્વનો નાશ થવા બેઠો હતો—સાસરે જઇ પહોંચ્યા પછી તેને સખ્ત તાવ આવ્યો હતો-પાંચ દિવસે તે આરોગ્ય પામ્યો હતો. આ પાંચ દિવસમાં સઘળી હકીકત તેના જાણુવામાં આવી ગઈ હતી. સમસ્ત કોયલી ગામમાં ' હો હો ' થઇ ગઇ હતી. સાસરેથી તે ઘેર ગયો તો ત્યાં પણુ તેણે એવો જ પ્રકાર જોયો. જ્યાં હોય ત્યાં તેની સ્ત્રીના ચરિત્રની સમાલોચના—નિંદા થતી હતી. એક જ દિવસ ઘેર રહીને તે બાલારોડ ચાલ્યો આવ્યો. સ્ટેશને આવતાં જ તેને માલૂમ પડયું કે, તેની ગેરહાજરીમાં ઇન્સ્પેકટર સાહેબ આવ્યા હતા, તથા તે બીમારીનું બ્હાનું કાઢી જતો રહ્યો હતો એ હકીકત પણુ ઇન્સ્પેકટરના જાણુવામાં આવી ગઇ હતી. હેડ ઑફિસ તરફથી એક નોટિસ કૃષ્ણુલાલ પર આવી હતી કે, એક મહિના પછી તેને નોકરી પરથી છુટો કરવામાં આવશે.

નોટિસની મુદત પૂરી થવા આવી છે—એક મહિનામાં માત્ર બે ત્રણુ દિવસ બાકી રહ્યા છે. એક મહિના પૂર્વે જેમણે કૃષ્ણુલાલને જોયો હતો તેઓ હવે તેને ઓળખી શકે તેમ નહોતાં. આ એક માસમાં ચિંતાથી તે ઘણો દુર્બળ બની ગયો હતો. આંખો ઉંડી ઉતરી ગઈ હતી.

ઓરડીમાં નજીવો સરસામાન હતો. એક ભાંગ્યા તૂટયા ખાટલા પર કૃષ્ણુલાલ બેઠો હતો. દિવાલ પાસે એક પેટી પડી હતી. પેટીના પર એક ન્હાની બૅગ પડી હતી. બૅગની પાસે બે ત્રણુ સામાજિક નવલકથાઓ પડી હતી. એક મ્હોટા પૂઠા ઉપર સિગારેટ બૉકસની અનેક છબીઓ ગુંદરથી ચોટાડી હતી.

વરસાદ પડવા લાગ્યો—ધીમે ધીમે અંધકાર વિશેષ પ્રમાણુમાં ફેલાવા લાગ્યો. ગગનમંડળમાં ભયંકર ગર્જનાઓ થવા લાગી. વિજળી ચમકવા લાગી. કૃષ્ણુલાલનો વિચારપ્રવાહ ચાલતો જ હતો. હવે

માત્ર બે દિવસ પછી તેની નોકરી જવાની હતી. એ બે દિવસ પછી પોતે ક્યાં જશે, શું કરશે, શું ખાશે એની જ તેને ઘણી ચિંતા થયા કરતી હતી. આવી સ્થિતિ આવી પડતાં બીજા પુરુષો ઘેર જાય છે, પોતાના સગાં વ્હાલાંના આશ્રયમાં રહે છે; પરંતુ કૃષ્ણલાલને માટે એ માર્ગ પણ બંધ થયો હતો. તે ઘેર જઇને પોતાનું મ્હોં લોકોને કેવી રીતે બતાવે? વળી ભાભીનાં વચનો યાદ આવતાં જ ઘેર જવાની તેની કલ્પના આસમાનમાં ઉડી જતી હતી. આવા દુઃખપૂર્ણ સમયે ભાભી તરફથી તેને કોઈ પણ પ્રકારે આશ્રય મળે તેમ ન્હોતો. સાસરેથી તે ઘેર માત્ર એક જ દિવસ જઇને રહ્યો હતો; પરંતુ એ એક દિવસમાં તેની ભાભીએ તેને અનેક મર્મભેદક વચનો કહી સંભળાવ્યાં હતાં. તેણે કહ્યું હતું કેઃ—" જો આ બલાને તમે અમારે ત્યાં ન રાખી હોત તો અમારે માથે આવું કલંક બેસત નહિ. હવે તમે તો તમારી નોકરી પર ચાલ્યા જશો, પરંતુ બધું જોવાનું, સાંભળવાનું અને દાઝવાનું તો અમારે જ રહ્યું ને? હવે અમારાં બાળબચ્ચાંઓનો વિવાહ કેવો થશે?" આથી કૃષ્ણલાલને ભાભીના અન્નદાસ થઇ રહેવાની કલ્પના સુદ્ધાં થઇ નહિ. બીજું કોઇ નિકટનું સગું વ્હાલું પણ નહોતું. હવે બે દિવસ પછી તે ક્યાં જશે?

એક વખત તેણે મુંબાઇ જઇ, કોઇ ઠેકાણે ઉતરી નોકરી શોધી કાઢવાનું વિચાર્યું; પરંતુ તેને બીજા કોઈ કાર્યનો અનુભવ નહોતો. મુંબાઇ જેવા શહેરમાં—જ્યાં અનેક ભણેલા અને ઉપાધિઓ ધરાવનારા યુવકો રખડે છે ત્યાં તેને એકદમ નોકરી મળે, એ શક્ય ન્હોતુંવળી મુંબાઇ જેવા શહેરમાં કોઇ સદ્ગૃહસ્થની ભલામણ સિવાય નોકરી મળવાની આશા નહોતી. વળી જ્યાં સુધી નોકરી ન મળે ત્યાં સુધી ખરચ પણ કેવી રીતે ચલાવવું? સેવિંગ્સ બેંકમાં તેની થોડી રકમ હતી; પરંતુ એ રકમમાંથી બજારનું દેવું ચુકવતાં તેની પાસે વિશેષ રકમ સિલ્લકે રહે તેમ નહોતી. રેલ્વેના પ્રૉવિડેન્ટ ફંડમાં તેની કેટલીક રકમ હતી; પરંતુ પોતે ડિસમિસ થયેલો હોવાથી તેમાંની અડધ ઉપરાંત રકમ કપાઇ જાય તેમ હતી. વળી તે રૂપિયા મળવાને પણ ચાર માસ લાગે તેમ હતા. ત્યારે શું અંતે તેને ભૂખે મરવાનો જ વખત આવશે? કૃષ્ણલાલને પોતાનું જીવન મેઘાચ્છન્ન સંધ્યાના અંધકાર જેવું લાગ્યું.

કૃષ્ણલાલ બાલારોડ આવ્યા પછી લગભગ એક મહિનાથી

વિચાર કર્યા કરતો હતો; પરંતુ તેને એક પણ રસ્તો સૂઝતો નહોતો. તેને પોતાનું ભાવિ જીવન ઘણું દુઃખપૂર્ણ જણાયું. કેટલીક વખત તેને એવો વિચાર થઇ આવતો કેઃ—" બધું દૂર થાઓ. આ શોભામય સંસાર કે જેમાં મ્હારા માટે સુખ નિર્માણ થયું નથી તે બળીને ભસ્મીભૂત થઇ જાઓ,—હું હવે સંન્યાસી થઇ જઇશ. સંન્યાસી થઇને કાશીના દશાશ્વમેધ ઘાટપર શાન્તિથી ઇશ્વર સ્મરણ કરતો બેસી રહીશ. હું કાંઇ ભૂખે મરીશ નહિ. જેણે દાંત આપ્યા છે તે આહાર પણ આપશે જ." કેટલાક દિવસે પૂર્વે સ્ટેશન માસ્તરે તેને પૂછ્યું હતું કે, "ઑફિસ તરફથી પત્ર આવ્યો છે કે કયા સ્ટેશન સુધીનો તમારે પાસ જોઇએ છીએ ?" એ સમયે કૃષ્ણલાલના મનમાં કાશી જઈ સંન્યાસી થવાનો વિચાર પ્રબળ હતો; તેથી તેણે કાશીનો પાસ માગ્યો હતો; પરંતુ આ વિચારપર અદ્યાપિ તે દૃઢ થયો નહોતો.

વરસાદ બંધ પડયો. ૭ વાગ્યા. ગંગાપ્રસાદે આવી કૃષ્ણલાલ પાસે દીવાસળી માગી દીવો સળગાવી બારી બંધ કરી દીધી. પછી તેણે કહ્યુંઃ— " માસ્તર સાહેબ ! સીધું કાઢી આપો. "

કૃષ્ણલાલઃ—ના ના, આજે મ્હારે જમવું નથી.

ગંગાપ્રસાદઃ—થોડું પણ જમવું નથી ?

કૃષ્ણલાલઃ—ભૂખ નથી.

કૃષ્ણલાલની પાસે મા નહોતી, સ્ત્રી નહોતી, બ્હેન નહોતી કે તેને ખાવાનો વિશેષ આગ્રહ કરે. " ઠીક, સાહેબ. " કહીને ગંગાપ્રસાદ ચાલ્યો ગયો.

રાત્રિના બાર વાગ્યા પછી કૃષ્ણલાલની નોકરી હતી. તારનું કામકાજ, ટિકીટો આપવી, ગાડી પાસ કરવી, એ સર્વ કાર્યો તેને એકલાને જ કરવાં પડતાં હતાં. પ્રભાતકાળના ચાર વાગ્યા પછી તેની નોકરી પૂરી થતી હતી. તેથી તે હમ્મેશાં ચાર વાગ્યા પછી જ સૂઈ રહેતો હતો. દરરોજ રાત્રે ચાર વાગ્યા પછી તે બૂકિંગ ઑફિસમાં જ એક ગોદડી બિછાવી તેના પર બે ત્રણ કલાક સૂઇ રહેતો હતો.

ગંગાપ્રસાદે દૂધ લીધું હતું; તેથી કૃષ્ણલાલે ચ્હા બનાવી. એવામાં સ્ટેશન માસ્તર પોતાની ડયુટી પૂરી થવાથી સ્ટેશનેથી કૃષ્ણલાલ પાસે આવ્યા, અને તેમણે કહ્યુંઃ—" કૃષ્ણલાલ ! તમારો પાસ આવી ગયો છે, લ્યો. " આમ કહીને પાસ કાઢી તેમણે કૃષ્ણલાલના હાથમાં આપ્યો, તથા પૂછ્યુંઃ—" કાશી કેમ જાઓ છો ? ઘેર જવાનો વિચાર નથી કે શું ? "

કૃષ્ણુલાલઃ—કાશીની યાત્રા કરવાનો ઘણા દિવસથી વિચાર હતો; વળી હવે નોકરી ગયા પછી પૈસા ખરચીને કાશી સુધી જઇ શકાય એવી વર્તમાન સ્થિતિ નહિ હોવાથી મ્હેં કાશીનો પાસ મંગાવ્યો છે.

માસ્તરઃ—ત્યાં કેટલા દિવસ રહેશો ?

કૃષ્ણુલાલઃ—હજી કાંઇ નિશ્ચય કર્યો નથી.

થોડા સમયમાં જ ચ્હા તૈયાર થઇ ગઈ. સ્ટેશન માસ્તર પણ કૃષ્ણુલાલના આગ્રહથી ચ્હા પીવા રોકાયા હતા. તેઓ ચ્હા પી સ્વગૃહ તરફ વિદાય થયા. કૃષ્ણુલાલ—દુઃખી કૃષ્ણુલાલ અનેક પ્રકારના વિચારો કરતો કરતો પોતાની ઓરડીમાં બેસી રહ્યો.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

રેલ્વે ટ્રેઇનમાં સંન્યાસીનો મૃતદેહ.

વઢવાણ કૅમ્પથી રાત્રે ત્રણ વાગ્યે ઉપડતી પેસેન્જર ટ્રેઇન છૂટી. બાલારોડ સ્ટેશને ટ્રેઇન આવવાનો કૃષ્ણુલાલે ઘંટ કર્યો, તથા કહ્યું:—" ચાલો, ટિકીટ લે લો. "

ટિકીટ આપવાની બારી ઉઘાડી, કૃષ્ણુલાલે કેટલીક ટિકીટો આપી. રાત્રિનો સમય હોવાથી મુસાફરો વધારે નહોતા.

પછીથી ટિકીટ આપવાની બારી બંધ કરી, પેન્ટ તથા કાળો કોટ પહેરી. હાથમાં ફાનસ લઇ ટ્રેઇન પાસ કરવાને માટે કૃષ્ણુલાલ ટિકીટ ઑફિસમાંથી બ્હાર નીકળ્યો.

આકાશ અંધકારમય હતું. વાદળાંઓ આમ તેમ દોડતાં જણાતાં હતાં. ઉત્તર પશ્ચિમ તરફ વિજળી ચમકતી હતી.

જોત જોતામાં ભયંકર અવાજ કરતી પેસેન્જર ટ્રેઇન બાલારોડના પ્લૅટફૉર્મપર આવી ઉભી રહી. આજે વૃષ્ટિ થશે એવા ભયથી પાન બીડી વેચનાર આવ્યો નહેતો. પુરી તેમ જ ગાંઠીઆ વેચનારો પણ આજે નિશ્ચિત જીવે પોતાની જીર્ણ ઝુંપડીમાં નિદ્રાધીન થઇ ગયો હતો. કૃષ્ણુલાલ તથા સિગનલમૅન સિવાય બીજો કોઇ નોકર સુદ્ધાં સ્ટેશનપર હાજર નહોતો.

ટ્રેઇન સ્ટેશને આવીને ઉભી રહી કે તરત જ એક સેકન્ડ ક્લાસના ડબ્બામાં ભયંકર કોલાહલ થવા લાગ્યો. કેટલાક માણસો હાવરા બા-

વરા બની જઇ, ડબ્બામાંથી નીચે ઉતરી પડી "બાબુ સાહેબ–બાબુ સાહેબ–ગાર્ડ સાહેબ" કહીને બૂમો મારવા લાગ્યા.

આ ગરબડ થતી જાણવામાં આવતાં જ હાથમાં ફાનસ લઇને કૃષ્ણલાલ એ ડબ્બા પાસે જઇ પહોંચ્યો, અને તેણે પૂછ્યું:–"શું છે–શું છે ?"

ત્રણ ચાર પેસેન્જરો એક સાથે બોલી ઉઠયા:–"એક સાધુ મરી ગયો છે, બાબુ સાહેબ !"

"કયાં છે–કયાં છે ?" કહેતો કૃષ્ણલાલ એ ડબ્બામાં ચઢયો, તથા નીચે ઉતરેલા પેસેન્જરો ફરીથી ડબ્બામાં પ્રવેશ કરી બતાવવા લાગ્યા કે: "આ જુઓ !"

કૃષ્ણલાલે જોયું કે, એક સંન્યાસીનો મૃતદેહ ડબ્બામાં પડયો હતો. આ દેખાવ જોતાં જ તે કંપી ઉઠયો.

બીજા ડબ્બાઓમાંથી પણ કેટલાક માણસો ઉતરી આવી એ ડબ્બા આગળ એકઠા થઈ ગયા.

કૃષ્ણલાલે પૂછ્યું:—"કેવી રીતે મરી ગયો ?"

પેસેન્જરોમાથી એક જણે ઉત્તર આપ્યો "વઢવાણ કૅમ્પથી ટ્રેઇન ઉપડી ત્યાં સુધી સંન્યાસી મહાત્માને કાંઇ થયું નહોતું–તેઓ અમારી સાથે વાતચિત સુદ્ધાં કરતા હતા. વઢવાણ કૅમ્પથી ટ્રેઇન ઉપડતાં જ તેમણે ગાંજો પીવાને ચલમ ભરવા માંડી,–ઝોળીમાંથી ચલમ બ્હાર કાઢી, અને ત્યાર પછી તેમાંથી ગાંજો કાઢતા તેમનું સર્વાંગ કંપી ઉઠયું. પછીથી તેઓ વિશેષ કંપવા લાગ્યા. એક બે જણ તેમના હાથ પકડવા લાગ્યા; પરંતુ પકડી શકયા નહિ. સન્યાસી મહાત્મા વિના વિલંબે ઢળી પડયા. મ્હોંમાંથી ફીણ નીકળી આવ્યું. પછીથી થોડા સમયમાં જ તેમનું સર્વાંગ સ્થિર થઇ ગયું. અમે તેમને નાકે હાથ મૂકી તપાસ કરી તો શ્વાસ–પ્રશ્વાસ બંધ થઈ ગયો હતો.

કૃષ્ણલાલ:—કેટલા સમય સુધી તેઓ ધ્રૂજતા રહ્યા હતા ?

મુસાફર:—લગભગ દશ બાર મિનિટ.

બરાબર આ સમયે ગાર્ડ પણ આવી પહોંચ્યો. સઘળી હકીકત સાંભળી લઇ તેણે કૃષ્ણલાલને કહ્યું:—"સંન્યાસીનો મૃતદેહ ટ્રેઇન-માંથી નીચે ઉતારો."

કૃષ્ણલાલ:—લાસને અહીં ઉતારવાથી શો ફાયદો થશે ? અહીં ડૉકટર નથી, તેમ જ પોલિસ પણ નથી.

ગાર્ડે કહ્યું:—" ત્યારે હું લાસને ટ્રેઇનમાં લઇ જઇ શકીશ નહિ. રેલ્વે કંપનીનો કાયદો છે કે, લાસને ટ્રેઇનમાં લઇ જવી નહિ. પોલિસ તથા ડૉકટરને અકસ્માતનો તાર કરશો એટલે તેઓ આવી પહોંચશે."

નિરૂપાયે કૃષ્ણલાલને ગાર્ડનું કહેલું કબૂલ કરવું પડ્યું. લાસને નીચે ઉતારવામાં આવી. ગાર્ડે પેસેન્જરોને પૂછ્યું:—" ટ્રેઇનમાં સંન્યાસીની શી શી વસ્તુઓ છે ?"

મુસાફરોએ એક ટ્રંક, એક કમંડળ અને એક મૃગચર્મ બતાવી દીધું.

સઘળી વસ્તુઓ નીચે ઉતારી, તેની વિગતની બે નકલો કરી એક નકલમાં ગાર્ડે કૃષ્ણલાલની સહી લઇ પોતાની પાસે રાખી. અને બીજી નકલમાં પોતે સહી કરી એ નકલ કૃષ્ણલાલને સ્વાધીન કરી.

ટ્રેઇન ચાલી નીકળી. બીજા સ્ટેશને ટ્રેન છુટયાનો તાર કરી કૃષ્ણલાલ પાછો બ્હાર આવ્યો. તેણે સિગનલમેનને પૂછ્યું:—" લાસને ક્યાં રાખીશું ? પ્લૅટફૉર્મપર પડી રહેવા દેવી વ્યાજબી નથી. શિયાળ યા તો કુતરાંઓ વખત છે ને ખેંચી જાય તો ?"

સિગનલમૅને ઉત્તર આપ્યો:—" ત્યારે તો પારસલ ઑફિસમાં રાખીએ."

" હા, એમ જ કરીએ." કહીને કૃષ્ણલાલે કુંચીઓ લઈ આવી પારસલ ઑફિસ ઉઘાડી સંન્યાસીનો મૃતદેહ ત્યાં લઇ જઇને મૂકયો; તેનો સઘળો સરસામાન પણ પારસલ ઑફીસમાં મૂકી, ઑફિસ બંધ કરી તે બુકીંગ ઑફિસમાં એકિસડેન્ટ મેસેજ લખવા બેઠો.

સિગનલમેને કૃષ્ણલાલને પૂછ્યું:—" બાબુસાહેબ ! હવે કોઈ ગુડસ ટ્રેઇન છે કે ?"

કૃષ્ણલાલે બન્ને બાજુનાં સ્ટેશનોએ પૂછી જોયું તો બીજી એક પણ ટ્રેઇન રાત્રે નહોતી. આ પ્રકાર જાણવામાં આવ્યા પછી સિગનલમૅને કહ્યું:—" બાબુસાહેબ ! મ્હારી સ્ત્રી ઘણી બિમાર છે; તેથી જો રજા આપો તો હું ઘેર જઉં. સ્હવારે પાછો આવીશ."

કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—" ભલે જાઓ."

એક્સિડેન્ટ મેસેજ આપી, કૃષ્ણલાલ બુકિંગ ઑફિસમાં જ સુઇ રહ્યો.

બ્હાર ક્વચિત્ ક્વચિત્ મેઘગર્જના થતી હતી. કૃષ્ણલાલના નેત્રોમાં નિદ્રા આવી નહિ. તે એક વખતે પોતાના ભવિષ્યનો તથા બીજી વખતે સંન્યાસીની સ્થિતિનો વિચાર લાગ્યો.

તેણે વિચાર્યું:—" આ સંન્યાસી કોણ હશે ? ગુજરાતી હશે કે હિંદુસ્તાની ? આકાર પ્રકાર તો હિંદુસ્તાનીના જેવા જણાય છે. ક્યાં જતો હશે તે કોણ જાણે ! કદાચ નાશિક તરફ જતો હશે. કાલે સ્હવારની ટ્રેઇનમાં વઢવાણ કૅમ્પથી પોલિસ આવી તેની તેમ જ તેના સરસામાનની તપાસ કરશે એટલે હું તેની ટિકીટ જોઇશ: જે ઉપરથી તે ક્યાંથી આવે છે અને ક્યાં જવાનો હતો તે માલૂમ પડશે !"

પછીથી તેણે પોતાની સ્થિતિનો વિચાર કરવા માંડયો:--"કાશીનો પાસ લઇ મ્હેં હાથે કરીને હરકત ઉભી કરી છે. કાશીમાં જઇને હું શું કરીશ ? સંન્યાસી થઇશ ? સંન્યાસી થવું એ કાંઈ સહેલી વાત નથી. સંન્યાસ ભોગવનારને અનેક દુઃખો સહન કરવાં પડે છે. આ સંન્યાસી જ હતો ને ? આજે તેના મૃત્યુ પાછળ કોઇ એક આંસુ પાડનાર પણ નથી, મ્હારી પાછળ પણ કોણ આંસુ પાડે તેમ છે ! હું મરી જઇશ તો કોણ મ્હારી પાછળ રડનાર છે ? હું સંન્યાસી નથી થયો તો પણ મ્હારી સ્થિતિ સંન્યાસી—ફકીર જેવી છે. એક મહિનો ઘેર બેસીને ખાવા જેટલી સિલક પણ મ્હારી પાસે નથી. બસ હવે પુનર્વિવાહ કરવાની વાતને પડતી મૂકીશ. જો એક બૈરી જીવતી છે અને બીજી કરવા જઇશ તો નવી કન્યાના બાપને હજાર રૂપીયાની એક થેલી આપવી પડશે, અને અહીં તો ઘરમાં હનુમાનજી દોડાદોડ કરી રહ્યા છે.—ખીસ્સાં સાફ ચટ મયદાન છે; માટે કાશી ચાલ્યો જઇશ. અન્નપૂર્ણા માતાને ત્યાં કોઇ અન્ન સિવાય મરી ગયો હોય એવું હજી સુધી મ્હેં સાંભળ્યું નથી. હાય ભાગ્ય ! શું મ્હારા નસીબમાં છેવટે સંન્યાસી થવાનું જ લખાયલું હતું કે ? "

વળી પુનઃ તે સંન્યાસીની વાતનો વિચાર કરવા લાગ્યો:—"આ સંન્યાસી પણ શું મ્હારા જેવો દુઃખી હશે ? મ્હારા જેવો દરિદ્ર હશે ? પરંતુ એ થર્ડ કલાસમાં મુસાફરી કરતો નહોતો,—સેકન્ડ કલાસમાં મુસાફરી કરતો હતો. હિંદુસ્તાની લોકો શ્રીમંત હોય છે તોજ સેકન્ડ કલાસમાં મુસાફરી કરે છે. વળી કેટલાક સંન્યાસીઓ શ્રીમંત હોવાની વાત મ્હેં સાંભળી છે. બધા સંન્યાસીઓ કાંઇ ફકીર હોતા નથી. હં, પરંતુ જો કદાચ એની પેટીમાં રૂપિયા હોય તો ! કેટલા રૂપિયા હશે તેની કોને ખબર છે ! એકસો, બસો કે હજાર ? કે તેથી પણ વધારે ? કાલે પોલિસ આવી પેટી ઉઘાડશે—ત્યારે સઘળું માલૂમ પડશે. કેટલાક રૂપિયા પોલિસ ખાઇ જશે, અને કેટલાક સરકારમાં જમા થશે."

આ સમયે કૃષ્ણલાલના મનમાં એકાએક એક વિચાર ઉપજ્યો, આ સમયેજ બ્હાર ગગનમંડળ ગાજી ઉઠયું. એ ગર્જના સાંભળી કૃષ્ણલાલ ભયનો માર્યો ધ્રુજી ઉઠયો.

વળી પાછી થોડા સમય સુધી તેણે પોતાની આસન્ન અવસ્થાનો વિચાર કર્યો. તેના મનમાં ઉપરોક્ત ગોપનીય વિચાર વિશેષ પ્રમાણમાં પોતાની સત્તા સ્થાપવાનો યત્ન કરવા લાગ્યો. તેણે વિચાર્યું:-"જો આ સંન્યાસીની પેટીમાં પુષ્કળ રૂપિયા હોય તો હું જ શા માટે ન લઇ લઉં ? પોલિસને શા માટે ખાઇ જવા દઉં ? સરકારની ભરપૂર તિજોરીમાં પણ શા માટે જવા દઉં ?"

આ સમયે તો અંતર્યામી દેવતા ગાજી ઉઠયા નહિ. કૃષ્ણલાલનો વિચારપ્રવાહ અટકયો નહોતો. "જો હું રૂપિયા લઉં તો એમાં શો દોષ છે ? હવે સંન્યાસી તો કાંઇ એ રૂપિયાથી સુખ ભોગવી શકવાનો નથી ! હું કોઇનું અનિષ્ટ પણ કરતો નથી ! કદાચ પહાડપર ફરતાં ફરતાં મ્હને એક કીમતી હીરો જડી આવે તો તે હુ કેમ ન લઉં ? મ્હને ઉત્તમ સુયોગ મળ્યો છે હમણાં સ્ટેશનપર મ્હારા સિવાય બીજું કોઇ હાજર નથી. હું પારસલ ઑફિસ ઉઘાડીને સંન્યાસીના દેહની તપાસ કરૂં, એટલે અવશ્ય તેની પેટીની કુંચી મળી આવશે."

આ સમયે વરસાદ પડવા લાગ્યો. સ્ટેશનના પતરાંના છાપરાપર મ્હોટાં વૃષ્ટિબિંદુઓ પડવાથી ટંગ ટંગ અવાજ થવા લાગ્યો.

કૃષ્ણલાલ ધીમે ધીમે ઉઠી ઉભો થયો. પછી પગમાં બૂટ પહેરી, પારસલ ઑફિસ ઉઘાડવાની કુંચી તથા ફાનસ લઇને બ્હાર નીકળ્યો. એક વખત તેણે ચારે તરફ દ્રષ્ટિ કરી તો કોઇ તેની નજરે પડયું નહિ. સર્વત્ર અંધકાર જણાતો હતો. આવો અંધકાર, આવો વરસાદ તેમજ આવી એકાંત જગ્યા ચોરને માટે કેવી સુયોગ ભરેલી ગણાય ?

કૃષ્ણલાલ ધ્રુજતે પગે પારસલ ઑફિસ પાસે જઇ પહોંચ્યો. પછીથી ફાનસ નીચે મુકી તાળું તેણે ઉઘાડયું. તાળું ઉઘાડતાંની સાથે જ તેના હાથ કંપી ઉઠયા. તેના જમણા હાથમાંથી ચાવીઓનું ઝુમખું નીચે પડી ગયું.

ઉભો ઉભો કૃષ્ણલાલ વિચારવા લાગ્યો:—" કદાચ આ પારસલ ઑફિસમાં સંન્યાસી જીવતો થઇને બેઠો હોય તો ?" ભયથી કૃષ્ણલાલનું હૃદય કંપવા લાગ્યું. તેથી તે પાછું તાળું વાસી દઇ ધ્રુજતા પગે બુકીંગ ઑફિસમાં પાછો આવ્યો.

ખુરસીપર બેસી તે વિચારવા લાગ્યો કેઃ—" હું કેવો બ્હીકણુ છું. શરમ છે મ્હારી જાતને ! શું હું બાળક છું અગર તો ગામડાનો મૂર્ખ ખેડુત છું કે ભૂતના ભયથી નાશી આવ્યો ? જે સંન્યાસી મરી ગયો છે તે ફરીથી કેવી રીતે જીવતો થઇ શકે ? ઇશ્વરે મ્હારી ગરીબ સ્થિતિનો વિચાર કરી મ્હને આવો સુયોગ આપ્યો છે. આવા સુયોગને હું વિના કારણુ બ્હી જઇ વ્યર્થ જવા દઉં ? નહિ નહિ, તેમ કદાપિ થવા દઇશ નહિ. હું જઇશ—મ્હારૂં ભાગ્ય અજમાવીશ."

કૃષ્ણુલાલે ઘડીઆળમાં જોયું તો પાંચમાં વિસ મિનિટ બાકી હતી. પાંચ વાગ્યે સિગનલમૅન આવનાર હતો. પછીથી કાંઇ થાય તેમ નહોતું.

કૃષ્ણુલાલ ચિત્તને દ્રઢ કરી, ચાવીઓનું ઝુમખું તથા ફાનસ પકડી પાછો પારસલ ઑફિસ પાસે ગયો. પછીથી તાળું ઉઘાડી તેણે ઑફિસમાં પ્રવેશ કર્યો, અને અંદરથી બારણું બંધ કરી દીધાં.

પારસલ ઑફિસમાં જૂદી જૂદી બરાબર વસ્તુઓનાં પારસલો આડાં અવળાં પડયાં હતાં. મધ્યસ્થળે ભગવાં વસ્ત્રોવાળા સંન્યાસીનો મૃતદેહ પડયો હતો. ફાનસનો પ્રકાશ મૃત સંન્યાસીના મુખપર ફેંકી કૃષ્ણુલાલ થોડા સમય સુધી તેના તરફ જોઇ રહ્યો. જ્યારે તેની એવી ખાત્રી થઇ કે, એ દેહ તદન સ્થિર છે ત્યારે તે બૂટ કાઢી ધીમે ધીમે અગ્રેસર થયો.

પાસે જઇને પુનઃ તેણે સંન્યાસીની મૂર્તિ પ્રતિ દ્રષ્ટિપાત કર્યો, સંન્યાસીની ઉંમર લગભગ ત્રીશ વર્ષની હોવાનું તે અનુમાન કરી શકયો સંન્યાસીના શરીરનો રંગ શ્યામ હોવા છતાં મુખમંડળ ઘણું તેજસ્વી હતું. માથાપર મ્હોટી જટા હોઈ દાઢી પણુ વધેલી હતી. સંન્યાસીની મૂર્તિનું દર્શન કરતાં કૃષ્ણુલાલ પુનઃ ભયથી ધ્રુજી ઉઠયો; પરંતુ મહામહેનતે હૃદયની સઘળી દ્રઢતા એકત્ર કરીને તે ત્યાં બેઠો. મૃતદેહની કમરપર હાથ ફેરવીને તે ચાવી શોધવા લાગ્યો. તેણે સંન્યાસીના કટિવસ્ત્રમાં એક રેશમી વાટવો બાંધેલો જોયો. વાટવો બહાર કાઢી લઇ તપાસ કરતાં તેમાંથી બે ચાવી, એક ટિકીટ, કેટલાક રૂપિયા અને થોડું પરચુરણુ મળી આવ્યું.

એક કુંચી બ્હાર કાઢીને કૃષ્ણુલાલે ટ્રંક ઉઘાડી. ટ્રંકમાં વિવિધ પ્રકારની વસ્તુઓ હતી. બે રેશમી સિલ્કનાં ભગવાં વસ્ત્રો, એક કોકોનેટ ઑઇલની શીશી, એક મ્હોટો આયનો, એક સુગંધિત અત્તરની શીશી,

એક સોનાના અછોડાવાળું ઘડીઆળ, એક જોડ રેશમી ચાદર, એક મીણબત્તીનું પડીકું, એક દીવાસળીની પેટીઓનું બંડલ. એક હિંદી ભાગવત, એક રામાયણ તથા અંતે એક મ્હોટી થેલી તથા તેની સાથે રૂમાલમાં બાંધેલું કાગળોનું એક બંડલ હતું.

થેલી તથા કાગળોનું બંડલ બ્હાર કાઢી લઇ, સઘળી વસ્તુઓ પાછી બરાબર ગોઠવી કૃષ્ણલાલે ટ્રંક બંધ કરી દીધી. થેલીમાં જ કૃષ્ણલાલને જે જોઇતું હતું તે હતું. તેણે વિચાર્યું:–" કોણ જાણે કે આમાં બધા રૂપિયા હશે કે ગીનીઓ ? વળી આ રૂમાલમાં જે કાગળો બાંધેલાં છે તે બધી નોટો હશે કે શું ? જો બધી નોટો હોય તો કેટલા રૂપિયાની હશે ?" આવા વિચારો કરતાં કરતાં કૃષ્ણલાલે ટ્રંકની ચાવી વાટવામાં પાછી મૂકી દઇને ટિકીટ તપાસી જોઇ. સંન્યાસી પાલીતાણાથી આવતો હતો અને મુંબાઇ જતો હતો. ટીકીટ વાટવામાં પાછી મૂકી દઈ વાટવો સંન્યાસીના કટિવસ્ત્રમાં પૂર્વ પ્રમાણે રાખી બગલમાં રૂમાલથી બાંધેલું બંડલ, જમણા હાથમાં થેલી તેમજ ડાબા હાથમાં ફાનસ લઇ કૃષ્ણલાલ ઉભો થયો. તે પાછો સંન્યાસીના મ્હોં તરફ ટગર ટગર જોઇ રહ્યો; પરંતુ આ શું ? હમણાંસંન્યાસી હસતો હતો ! પૂર્વે તેના ઓષ્ઠ સંયુક્ત હતા તે હવે પહોળા થઇ ગયા હતા ! દાંત પણ હાલતા જણાયા ! કૃષ્ણલાલ તીરવેગે પારસલ ઑફિસની બ્હાર નીકળ્યો, અને તેણે ઝડપથી બારણાં બંધ કરી દઈ તાળું વાસી દીધું. પછી તે ધ્રુજતો ધ્રુજતો બુકીંગ ઑફિસમાં ગયો. એક કબાટ ઉઘાડી તેણે થેલી તથા બંડલ તેમાં મૂકી દીધાં, અને પછી ચંબુમાંથી એક ગ્લાસમાં થોડું જળ રેડી તે પી ગયો.

કૃષ્ણુલાલનું સર્વાંગ પસીનાથી ભીંજાઇ ગયું હતું. બુકીંગ ઑફિસમાં તેને ઘણી ગરમી જણાવા લાગી; પરંતુ બ્હાર નીકળી થોડા સમય સુધી ફરવાનું સાહસ તે કરી શક્યો નહિ. પ્રભાતકાળ થવા આવેલો હોવા છતાં બ્હાર ભીષણ અંધકાર હતો, અને કદાચ તે બ્હાર જાય ને જો પેલો સંન્યાસી તેને આવીને કહે કે, ' મ્હારી થેલી લાવ, મ્હારી નોટોનું બંડલ લાવ, ' તો શું થાય ?' પારસલ ઑફિસને તાળું માર્યું છે; પરંતુ ભૂતને આવવું હોય તો તાળું તેને શું કરી શકે ?!

એકાએક બ્હાર કોઇનાં પગલાંનો અવાજ થયો.

કોણ આવતું હશે ?—ભયથી કૃષ્ણલાલનું મ્હોં સફેદ પુણી જેવું થઇ ગયું. તેણે વ્યાકુળતાથી દ્વાર તરફ દૃષ્ટિ કરી તો આવનાર મરી ગયેલો

સંન્યાસી નહિ પણ સિગનલમૅન હતો. કૃષ્ણુલાલનું ચિંતાતુર તેમ જ ભયથી વ્યાકુળ બની ગયેલું ચિત્ત કાંઇક શાંત થયું. તેણે સિગનલમૅનને કહ્યું:—“કેમ ઘેર તમારી પત્નીને તો ઠીક છે ને ?”

“જી, હા.” સિગનલમૅને ઉત્તર આપ્યો.

પછી બન્ને પોતપોતાના કામે લાગ્યા.

પ્રકરણ ૭ મું.

મૃતદેહને અગ્નિદાહ.

સિગનલમૅનને તેની સ્ત્રી ઘેર બિમાર હોવાથી ઉજાગરો થયો હતો તેથી તે તો આવ્યો એવો જ લાંબી તાણીને ઉંઘી ગયો. દશ મિનીટમાં તો તેની નાસિકા ગર્જના કરવા લાગી; પરંતુ કૃષ્ણુલાલનાં નેત્રોમાં નિદ્રા આવી નહિ. તે તો માત્ર આડો પડયો હતો એટલું જ. જે કબાટમાં તેણે થેલી તથા બંડલ મૂક્યાં હતાં તે કબાટને તાળું મારેલું નહોતું; તેથી કદાચ સિગનલમૅન રાત્રે ઉઠીને એ કબાટ ઉઘાડે તો ? તેની કુંચી પણ નહોતી કે કબાટ બંધ કરાય. એક વખત થેલી તથા બંડલ ઘેર મૂકી આવવાનો વિચાર થયો; પરંતુ કબાટ ઉઘાડતાં તેના ખડખડાટથી સિગનલમેન જાગી ઉઠે તો કારસ્થાન જાહિર થઇ જાય, એવા ભયથી તે એમ કરી શકયો નહિ. વળી એક વખત થેલી તથા બંડલ બહાર કાઢી તેમાં શું છે તે જોવાની તેને પ્રબળ ઇચ્છા થઈ આવી; પરંતુ ભયનો માર્યો એ કાંઇ કરી શકયો નહિ.

કૃષ્ણુલાલ પડયો પડયો વિચારવા લાગ્યો:—“કોણ જાણે કે બધા મળીને કેટલા રૂપિયા હશે ? થેલી તો બારશેર જેટલી ભારે છે. જો બધાય રૂપિયા હોય તો લગભગ પાંચસો હોવા જોઇએ; પરંતુ જો કદાચ એમાં સોનામહોરો હોય તો કેટલી મહોરો હશે ?! પરંતુ બધી મહોરો હોય એ સંભવિત નથી; છતાં હિસાબ ગણી જોવામાં શી હરકત છે ? રૂપિયા કરતાં પંદરણી કિમ્મત એટલે કે દસ હજાર રૂપિયા તો હશે, અને પેલું રૂમાલથી બાંધેલું બંડલ છે, તેમાં નોટો હશે કે શું ? એ તો નહિ હોય નકામા કાગળો ? જો નોટો

હોય તો કોણ જાણે કે કેટલા રૂપિયાની નોટો હશે! જો બધી નોટો હોય તો લાખ રૂપીઆની પણ હોઇ શકે!"

કૃષ્ણલાલ આવા વિચારો કરવા લાગ્યો. ઘડીઆળમાં છ વાગ્યા. વરસાદ બંધ પડી ગયો હતો. વાયુનો અવાજ પણ હવે સંભળાતો નહોતો. ઘણી જ ગરમી લાગવાથી કૃષ્ણલાલે ઉઠીને એક બારી ઉઘાડી. બારીમાંથી શીતળ વાયુ આવવા લાગ્યો. કાંઇક આરામ મળવાથી કૃષ્ણલાલ બ્હાર નીકળ્યો. એક વખત તેણે આકાશ તરફ નજર કરી. પૂર્વ દિશામાં સૂર્ય ભગવાનનાં તેજસ્વી કિરણો ફેલાવા લાગ્યાં હતાં. થોડે દૂર બે આંબાનાં વૃક્ષ આવેલાં હતાં. એ વૃક્ષોની પાસે કૃષ્ણલાલની ઓરડી હતી. મૃદુ તેમ જ શીતળ વાયુ કૃષ્ણલાલની સઘળી ચિંતાને જાણે કે હરી જવા લાગ્યો. કૃષ્ણલાલ થોડા સમયમાં જ સુસ્થ થયો. લાખ રૂપિયાનું સ્વપ્ન તેને હવાઈ કિલ્લા જેવું જણાયું. તેને એમ લાગ્યું કે, 'બહુ બહુ તો ચારસો પાંચસો રૂપિયા હશે. જ્યાં સુધી એકાદ નોકરી નહિ મળે ત્યાં સુધી એટલા રૂપિયામાં હું કોઇ પણ પ્રકારે મ્હારૂં ખરચ નિભાવી શકીશ.

બરાબર આ જ સમયે ટેલિગ્રાફનો ઘંટ 'ટંગ ટંગ' અવાજ કરતો વાગ્યો. કૃષ્ણલાલ ટેલિગ્રાફ પાસે ગયો, તથા તેણે પૂછ્યું:—

"કોણ, પ્રાણજીવનદાસ કે ?"

"હા."

"કયી ટ્રેઇન છે ?"

"દશ નંબરની ગુડસ ટ્રેઇન."

"ઠીક."

કૃષ્ણલાલે પછીથી સિગનલમૅનને જગાડયો અને લખતરથી ગુડસ ટ્રેઇન છુટયાનું જણાવ્યું. સિગનલમૅન સિગનલ આપવાને માટે બુકીંગ ઑફિસની બ્હાર નીકળી પડયો. કૃષ્ણલાલ પણ આવા સુયોગની રાહ જોઇ રહ્યો હતો. ઝડપથી કબાટ ઉઘાડી, તેમાંથી થેલી તથા બંડલ બ્હાર કાઢી ધોતિયામાં છુપાવી તે પોતાની ઓરડી તરફ ચાલ્યો ગયો. ઓરડીમાં પ્રવેશ કરી, દ્વાર બંધ કરી તેણે થેલીનું મ્હોં પહોળું કરી જોયું તો તેમાં તેની નજરે સફેદ રૂપિયા પડયા. એમાં એક પણ સોનામહોર નહોતી. રૂપિયા નજરે પડતાંની સાથે જ કૃષ્ણલાલથી નિરાશા ભરેલો એક નિશ્વાસ મૂકી દેવાયો.

પછીથી પલંગમાં બેસીને કૃષ્ણુલાલે બંડલ તપાસ્યું. રેશમી રૂમાલ છોડી નાખ્યો તો નોટોને બદલે એક લખેલા કાગળોનો થોકડો તેણે જોયો. ક્યાં જતા રહ્યા સ્વપ્નસૃષ્ટિના લાખ રૂપિયા ? એ કાગળોમાં કેટલાક નવા જૂના પત્રો હતા, તથા બે મ્હોટી હાથે લખેલી ચોપડીઓ હતી. તે ઉપરાંત કેટલાંક ફાટેલાં વર્તમાનપત્ર હતાં. એક કવરપર અંગ્રેજીમાં એક ઠેકાણું આ પ્રમાણે લખેલું હતું:—

શ્રી નારાયણપ્રસાદ સ્વામી,
શાંતિકુટિર
બનારસ સિટી.

કૃષ્ણુલાલે પછીથી પેલી બે મ્હોટી હાથે લખેલી ચોપડીઓ તપાસી તો તે ગ્રંથાકારમાં લખેલી હતી. આ પ્રકાર જોઇ કૃષ્ણુલાલ હસી પડી બોલી ઉઠયો:—" આ સંન્યાસી મહાત્મા છે કે કોઇ મહાન્ ભયંકર ગ્રંથકાર ? મ્હને તો લાગે છે કે, એ કોઇ ગુજરાતી ભાષાના ગ્રંથકાર હશે, અને મુંબાઇ આ પુસ્તકો છપાવવા જતા હશે !" પછીથી કૃષ્ણુલાલે એક ચોપડીના મુખપૃષ્ટને બરાબર વાંચી જોયું તો તેના પર લખેલું હતું કે—" આત્મજીવનચરિત્ર ભાગ ૧ લો. સાંસારિક જીવન " બીજી ચોપડીના પ્રથમ પૃ૪ પર લખેલું હતું કે—" ભાગ ૨ જો સંન્યાસી જીવન."

આ સમયે ગુડસ ટ્રેઇન આવવાનો ખડખડાટ સંભળાયો. કૃષ્ણુલાલ ત્વરાથી ગુડસ–ટ્રેઇન પાસ કરવાને માટે ઓરડીની બહાર નીકળી પડી બહાર તાળું મારી સ્ટેશને જઇ પહોંચ્યો.

બીજા દિવસના મધ્યાન્હનો સમય થયો. વઢવાણુ કૅમ્પથી ફાસ્ટ ટ્રેઇન છુટી. આ ટ્રેઇનમાં જ પોલિસ, ડૉકટર વગેરે આવી પહોંચનાર હતા. આ સમયે સ્ટેશન માસ્તર, કૃષ્ણુલાલ, સિગનલમૅન વગેરે સર્વ બાલારોડ સ્ટેશને હાજર રહેલા હતા.

રાત્રે ટ્રેઇનમાંથી મુડદું નીકળ્યું છે એ સમાચાર અત્યાર સુધીમાં સર્વત્ર જાહિર થઈ ગયા હતા. શું બને છે, તે જોવાને ઘણાં માણસો સ્ટેશને આવ્યાં હતાં. પોલિસ તેમને 'હટ જાઓ, હટ જાઓ' કહીને દૂર હાંકી કાઢવાનો યત્ન કરતો હતો. વિના વિલંબે ઘંટ થયો. ટ્રેઇન બાલારોડ સ્ટેશનના પ્લેટફૉર્મપર આવી ઉભી રહી. વઢવાણુ કૅમ્પથી પોલિસ ઇન્સ્પેકટર, ડૉકટર વગેરે આવી પહોંચ્યા. ટ્રેઇન ઉપડી ગઇ.

પારસલ ઑફિસ ઉઘાડી તેમાંથી સંન્યાસીનો મૃતદેહ બહાર પ્લેટફૉર્મપર મંગાવવામાં આવ્યો. બુકીંગ ઑફિસમાંથી સિગનલમેને કેટલીક ખુરસીઓ બહાર કાઢી લાવી મૃતદેહ આગળ મુકી. તેનાપર પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ, સ્ટેશન માસ્તર તથા ડૉકટર બેઠા. પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટરના કહેવાથી પ્રથમ ડૉકટરે સંન્યાસીના મૃતદેહની પરીક્ષા કરી જોઇ. કોઇ પણ ઠેકાણે આઘાત થવાનું એક પણ ચિન્હ માલૂમ પડયું નહિ. સ્વાભાવિક મૃત્યુ થયું છે એવો ડૉકટરે અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

પોલિસ ઇન્સ્પેકટરઃ—સંદેહ જેવું કાંઈ જણાતું નથી ?

ડૉકટરઃ—ના.

"ત્યારે સર્ટિફિકેટ લખી આપો."

ડૉકટરે નિયમાનુસાર સર્ટિફિકેટ લખી આપ્યું.

ઇન્સ્પેકટરની આજ્ઞાનુસાર એક સિપાહીએ સંન્યાસીની કમરપર હાથ ફેરવીને કુંચી શોધી કાઢી. ટ્રંક ઉઘાડી સઘળી વસ્તુઓની બરાબર ચોકસાઇથી તપાસ કરી; પરંતુ તેના નામ ઠામનો પત્તો લાગ્યો નહિ. માત્ર વાટવામાંથી જે ટિકીટ મળી આવી તે પરથી એટલો નિર્ણય થયો કે, સંન્યાસી પાલિતાણાથી મુંબાઇ જતો હતો. વાટવામાંથી ટિકીટ સિવાય, રોકડા દશ રૂપિયા, અને થોડું પરચુરણ નીકળ્યું. ઇન્સ્પેકટરે કહ્યું:—"આટલી રકમ તેને અગ્નિદાહ દેવાને માટે પૂરતી છે, નહિ તો સરકારની તિજોરીમાંથી ખરચ કરવું પડત !"

મૃતદેહને કોણ અગ્નિદાહ દે ? ઇન્સ્પેકટરે સૌને પૂછયું:—"આ સંન્યાસી કયા દેશના રહેવાસી હોય એમ જણાય છે ?"

આ પ્રશ્ન સાંભળતાં જ કૃષ્ણુલાલ બોલી ઉઠયોઃ—

"ગુજરાતના જ હોય એમ લાગે છે." આટલું બોલ્યા પછી કૃષ્ણુલાલને એમ લાગ્યું કે, તેણે ભૂલ કરી હતી.

ઇન્સ્પેકટરે પૂછયું:—"તમે કેવી રીતે જાણ્યું કે એ ગુજરાતી છે?"

કૃષ્ણુલાલે અલ્પ સમય સુધી વિચાર કરી ઉત્તર આપ્યોઃ—"મ્હને તો તેમના મ્હોંપરથી એમ જણાય છે કે તેઓ ગુજરાતી હોવા જોઇએ."

આ ઉત્તર સાંભળી સર્વેએ પુનઃ એક વખત મૃત સંન્યાસીના મુખને બરાબર નિહાળ્યું. બાલારોડમાં રહેતો એક માણસ બોલી ઉઠયોઃ—"આ સંન્યાસીનું મ્હોં આપણા ડેપ્યુટી સ્ટેશન માસ્તર કૃષ્ણુલાલને મળતું છે. જાણે બન્ને ભાઇઓ જ કેમ ન હોય ! જો માથાપર જટા અને દાઢી ન હોત તો તેઓ બરાબર કૃષ્ણુલાલ જેવા જ દેખાત."

સ્ટેશન માસ્તરઃ-બન્નેની ઉંમર તેમજ શરીરનો રંગ સરખો જ છે. મ્હોં પણ કાંઇક અંશે મળતું છે.

આ સમયે ઇન્સ્પેક્ટરે મ્હોટેથી હસી પડીને કહ્યું:-"કૃષ્ણુલાલ! બધાનું એમ કહેવું છે કે, સંન્યાસી તમારા ભાઇ જેવા છે,તો તેમને તમે જ અગ્નિદાહ ઘો! એટલે બધી ખટપટ પતી જાય."

સર્વ 'હો હો' કરતા હસી પડયા. કૃષ્ણુલાલ 'ના—ના' કહેતો મસ્તક હલાવતો ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૮ મું.

'કૃષ્ણુલાલ! તું મરી જા!'

જે દિવસે સંન્યાસીના મૃતદેહને અગ્નિદાહ દેવામાં આવ્યો તે દિવસે રાત્રે કૃષ્ણુલાલ પોતાની ઓરડીનાં બારણા બંધ કરીને પથારીપર બેઠો હતો. તેણે પોતાની પેટી ઉઘાડી તેમાંથી સંન્યાસીની થેલી બ્હાર કાઢી. પછી અવા જ ન થાય એવી સાવધાનતાથી તેણે થેલીમાંથી રૂપિયા બ્હાર કાઢી, પથારીપર મૂકી ગણવા માંડયા. વિશ વિશ રૂપિયાની પચીસ ઢગલીઓ થઇ-એકંદરે પાંચસો રૂપિયા થયા.

આજે ઘણા દિવસે કૃષ્ણુલાલનું ચિંતાપૂર્ણ મુખ પ્રફુલ્લ થયું. તે વિચારવા લાગ્યોઃ—"આ પાંચસો રૂપિયા તેમ જ પોસ્ટઑફિસમાં જે રૂપિયા છે, તથા પ્રોવિડેન્ટ ફંડમાંથી જે રકમ મળશે-એટલાથી એ ત્રણ વર્ષ સુધી હું મ્હારો નિર્વાહ નિશ્ચિંત રીતે કરી શકીશ; કોઇનો પણ આશ્રય સ્વીકારવાની આવશ્યકતા રહેશે નહિ. કાશીના દશાશ્વમેઘ ઘાટપર સંન્યાસી થઇને ભિક્ષા પણ માગવી પડશે નહિ. વળી એ ત્રણ વર્ષમાં બીજી નોકરી પણ નહિ મળે કે શું? અને જો નોકરી નહિ જ મળે એમ લાગશે તો પછી આટલી રકમથી એક પ્રકારનો વ્યાપાર કરવામાં પણ અડચણ નડશે નહિ. આ બાલારોડમાં ઘી ઘણું સસ્તું મળે છે. જો હજાર રૂપિયાનું ઘી ખરીદું અને અમદાવાદ જઇને વેચું તો ખરચ વગેરે બાદ કરતાં સો દોઢસો રૂપિયાનો નફો થાય તેમ છે!" કૃષ્ણુલાલે આવા અનેક વિચારો કર્યા

પછી રૂપિયા પાછા થેલીમાં ભરી દીધા. પછી તે નિદ્રાધીન થવાને આડો થયો; પરંતુ એક સુંદરીને પત્ની તરીકે લાવવાના, એક સુંદર બંગલો બંધાવવાના તથા વિવિધ પ્રકારનો વ્યાપાર કરવાના વિચારો ઉપજવાથી તેને નિદ્રા આવી નહિ.

પછીથી પોતાના ગાંડપણુ માટે લજ્જિત થઈ જઇને તે પલંગમાં બેઠો થયો. થોડું જળ લઇ તેણે મ્હોં ધોઈ નાખ્યું. અંતે તેણે એક નવલકથા હાથમાં લીધી; પરંતુ ક્ષણુ માત્રમાં જ તેને એવો વિચાર થઈ આવ્યો કેઃ—"હું આ નવલકથા વાંચુ તેના કરતાં સંન્યાસીનું ચરિત્ર વાંચુ તો શી હરકત છે ? જોઉં તો ખરો કે, સંન્યાસી કોણુ છે ? એ સાધુના વેષમાં શયતાન હશે તો પણુ તેના જીવનચરિત્રમાંથી માલૂમ પડી આવશે."

આવો વિચાર કરી, પેટી ઉઘાડી તેમાંથી રેશમી રૂમાલ સાથે બાંધેલું બંડલ બ્હાર કાઢયું, અને પલંગમાં બેસીને તેણે તેને ખોલી નાખ્યું.

પ્રથમ કેટલાક પત્રો તેણે બ્હાર કાઢયા; પરંતુ એકાએક એક વર્તમાનપત્રમાં છપાયલા એક ફકરાપર તેની નજર પડી. એ ફકરાની આસપાસ કાળી લીટીઓ હતી. તેમાં નીચેની હકીકત હતી. કૃષ્ણુલાલ એ હકીકત આતુરતાથી લક્ષ્યપૂર્વક વાંચવા લાગ્યોઃ—

"ભરૂચ જીલ્લામાં આવેલું ગામ ઠીકરિયા. ગયા જ્યેષ્ઠ માસની શુકલપક્ષની બારસને દિવસે અહીંના વિખ્યાત જમીનદાર ગોવિંદજીભાઇનું શ્રાદ્ધ ઘણી ધામધૂમથી થયું છે. ગોવિંદજીભાઇના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ઘણા વર્ષથી ગૂમ થઈ ગયેલા હોવાથી, તેમના ન્હાના પુત્ર રામજીભાઈ સઘળી મિલકતના માલિક થયા છે. શ્રાધ પ્રસંગે દીન દરિદ્રોને તેમ જ બ્રાહ્મણોને ઘણું દાન આપવામાં આવ્યું છે. બે દિવસ સુધી કંગાલ માણસોને ભોજન કરવવામાં આવ્યું છે. અનેક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો પણુ એ પ્રસંગે પધાર્યા હતા."

કૃષ્ણુલાલે વર્ત્તમાનપત્રની તારીખ જોઇ તો એ ચાલુ વર્ષનું જ વર્ત્તમાનપત્ર હતું.

વળી બીજું એક વર્ત્તમાનપત્ર જોતાં જોતાં કૃષ્ણુલાલની નજર એક જાહિરખબરપર પડી

રૂ. ૨૦૦ ઇનામ.

ગયા બુધવારે પોષ માસની કૃષ્ણપક્ષની પાંચમને દિવસે મ્હારો જ્યેષ્ઠ પુત્ર મુળજીભાઈ ઘેરથી કાંઇ પણ કહ્યા વગર ચાલ્યો ગયો છે. તેની ઉંમર ચૌદ વર્ષની છે. શરીરે શ્યામ વર્ણનો છે. માથાપર મ્હોટા મ્હોટા વાળ છે. શરીરે કાળો વેનિસનનો કોટ પહેરેલો છે. માથાપર ગુલાબી રંગનો રેશમી ફેંટો છે. પગમાં બોસ્ટોકના બ્લૅક બૂટ છે. જો કોઇ પણ એનો પત્તો લગાડી આપશે તો તેને ઉપર દર્શાવેલું ઇનામ આપવામાં આવશે.

ગોવિંદજીભાઈ શ્યામજીભાઇ.
જમીનદાર—ગામ ઠીકરિયા
(જીલ્લે ભરૂચ.)

તપાસ કરતાં કૃષ્ણલાલે જોયું કે, એ ૧૬ વર્ષ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ થયેલું '**ગુજરાતી**' હતું. મનમાં ને મનમાં તેણે કહ્યું:—" સંન્યાસીએ ન્હાનપણથી જ ગૃહત્યાગ કરેલો જણાય છે. મ્હોટા જમીનદારના છોકરા છે. ઠીક છે, હું જીવનચરિત્ર વાંચી જોઇશ એટલે બધી હકીકત માલૂમ પડશે." જીવનચરિત્રના બન્ને થોકડા જોતાં જ વળી પાછો કૃષ્ણલાલ સ્વગત બોલી ઉઠયો:—" મ્હારા બાપ! આ તો મહાભારત જેટલા મ્હોટા થોકડા છે! અક્ષરે અક્ષર વાંચવાને મ્હારા જેવાને તો બરાબર બે મહિના જોઈએ; માટે હમણાં તો તેનો છેવટનો ભાગ વાંચી જોઉં, એટલે કેટલીક માહિતી મળશે."

બીજા ભાગની છેવટની હકીકત વાંચતાં કૃષ્ણલાલના વાંચવામાં આવ્યું કે:—" આ વ્યર્થ સંન્યાસનો પરિત્યાગ કરીને પુનઃ ગૃહસ્થાશ્રમી થવાનો મ્હેં નિશ્ચય કર્યો છે; પરંતુ મ્હારી પત્ની જીવતી છે કે કેમ એ મ્હારે જોવાનું છે. જ્યારે મ્હેં ગૃહત્યાગ કર્યો ત્યારે તે આઠ વર્ષની બાળિકા હતી. હમણાં તે ચોવિશ વર્ષની ઉમ્મરની યુવતી થએલી હોવી જોઇએ. આટલા લાંબા સમય સુધી તે પવિત્ર રહી શકી હશે કે કેમ? એ માટે મ્હને તો કોઈ પણ પ્રકારનો વિશ્વાસ બેસતો નથી; તેથી જ ઘેર જવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. આવા સંન્યાસીના વેષમાં જ ગામમાં જઇને થોડા દિવસ સુધી રહીશ અને ગામમાં બરાબર તપાસ કરીશ એટલે સઘળી હકીકત અને ભૂત વર્તમાનના સઘળા બનાવો મ્હારા જાણવામાં આવશે. પછીનો શો બંદોબસ્ત કરવો તેનો જ વિચાર કર્યા કરૂં છું."

આટલી હકીકત વાંચી રહ્યા પછી કૃષ્ણલાલ થોડા સમય સુધી સ્તબ્ધ રહ્યો ને ગંભીર ચિંતા કરવા લાગ્યો.

થોડો સમય આવી રીતે પસાર થયો. એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી કૃષ્ણલાલ પાછો એક બીજે ઠેકાણે વાંચવા લાગ્યો:—

" આજના ગુજરાતીમાં વાંચ્યું કે, મ્હારા પિતા પરલોકવાસ પામ્યા છે. ઘણી જ ધામધૂમથી તેમની શ્રાદ્ધક્રિયા થઇ ગઈ છે. આ સમાચાર વાંચી આજે મ્હારા હૃદયમાં ભીષણ વેદના થાય છે. મ્હને પૂર્વ-કથા યાદ આવે છે. કેટલીક વખત હું વિચારું છું કે, ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કર્યો, એ શું મ્હેં સારું કર્યું છે ? મ્હારું આધ્યાત્મિક જીવન જે પ્રમાણે સુધરવાની મ્હેં આશા રાખી હતી, એ આશા બિલ્કુલ સફળ થઇ નથી. મઠની સંપત્તિની વ્યવસ્થા કરવામાં જ મ્હારો ઘણો ખરો સમય પસાર થાય છે. મ્હારું ચરિત્ર પણ પવિત્ર રાખવાની આશામાં હું નાસિપાસ થયો છું. તો પછી સંન્યાસીના સ્વરૂપમાં પાપકાર્યમાં રચ્યા-પચ્યા રહેવા કરતાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં જઇ રહેવામાં શું ખોટું છે ? હું સંન્યાસી થયો છું; છતાં મ્હારો ક્રોધ તો પ્રથમના કરતાં ઘણો વધી ગયો છે. ગયા વર્ષે મઠનો કારભાર કરનાર સાધુ જ્યારે બે હજાર રૂપિયા લઇને પલાયન કરી ગયો હતો ત્યારે બે દિવસ સુધી હું જમી સુદ્ધાં શકયો નહોતો ! સંન્યાસીને સંપત્તિની આટલી બધી ચિંતા શા માટે હોવી જોઇએ ? મ્હારે રોજ ત્રણ શેર દૂધ સ્હવારમાં ઉકાળી, મશાલો નાખીને પીવા જોઇએ—મેવા પકવાન્ન સિવાય મ્હારા ખાનપા-નમાં મ્હને ટેસ્ટ પડતો નથી—આવું મ્હારા માટે વ્યાજબી છે ? "

પછીથી પાછો કૃષ્ણલાલ આગળ વાંચવા લાગ્યો. વાંચતાં વાંચતાં તેને માલૂમ પડયું કે મઠના જીવનમાં સંન્યાસીનો ધિક્કાર ધીમે ધીમે વૃદ્ધિંગત થતો જતો હતો. તેણે વાંચ્યું કે:—

" આજે ગુજરાતી આવ્યું છે. હમ્મેશાંના નિયમાનુસાર પ્રથમ ઘર તરફના કાંઇ નવીન સમાચાર છે કે કેમ તે જાણવાની તપાસ કરી તો ભયંકર સમાચાર મ્હારા જાણવામાં આવ્યા. મ્હારો ન્હાનો ભાઈ રામજી પણ સ્વર્ગયાત્રા કરી ગયો છે. હું જ્યારે ઘેરથી નીકળી પડયો ત્યારે તે માત્ર છ મહિનાનો સુકુમાર બાળક હતો. અત્યાર સુધી હું એમ વિચાર્યા કરતો હતો કે, હું તો ચાલ્યો આવ્યો છું; પરંતુ એ તો ઘેર છે. તેજ પિતાના વંશનું રક્ષણ કરશે, સંપત્તિનું રક્ષણ કરશે. વર્ષે દહાડે દશ હજાર રૂપિયાની આવક છે. હવે એ આવક કોણ

ભોગવશે ? હું શું હમ્મેશાં મઠમાં બેસી રહીને મ્હારું દુઃખમય જીવન વીતાડીશ ? ક્યાં છે સાધના ? ક્યાં છે ઇશ્વરભક્તિ ? સંન્યાસી થવા છતાં પણ હું જર, જોરુ ને જમીનનો ત્યાગ કરી શક્યો નથી, મ્હારે જ્યારે મ્હારું જીવન મોજશૉખમાં પસાર કરવું છે, ત્યારે પછી હું ઘેર જ કેમ ન જઉં ? કેમકે મઠની આવક કરતાં અમારી જમીનની આવક વિશેષ છે. ત્યારે શું આ સઘળી ખટપટથી મુક્ત થઇને હું ચાલ્યો જઉં કે ? આજે આખો દિવસ આ બાબતનો જ વિચાર કર્યા કર્યો છે; પરંતુ હું કોઇ પણ પ્રકારના નિર્ણયપર આવી શક્યો નથી."

ઉપરની હકીકત માત્ર બે મહિના પૂર્વે લખેલી હતી. બીજાં બે ત્રણ પૃષ્ઠો પછી બીજો ભાગ સમાપ્ત થતો હતો. અંતે સંન્યાસીએ પોતાની પત્નીના ચરિત્રની પરીક્ષા કરવાને માટે પોતાના ગામમાં જવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો.

કૃષ્ણલાલ પુસ્તક બંધ કરી, શય્યામાંથી ઉઠયો. તે પોતાની ઓરડીમાં આમતેમ ફરતાં ફરતાં અનેક પ્રકારના વિચારો કરવા લાગ્યો. કેટલીક વખત ઉઘાડી બારી પાસે ઉભો રહીને બ્હાર જોવા લાગ્યો; પરંતુ તેનાં નેત્રોએ કાંઇ સૂઝયું નહિ. તેના મુખમંડળના ભાવ વારંવાર બદલાવા લાગ્યા. કવચિત્ તે પ્રફુલ્લ જણાતો, કવચિત્ ગાઢ ચિંતામગ્ન જણાતો, તો કવચિત્ શંકાશીલ જણાતો હતો.

આવી રીતે લગભગ એક કલાક પસાર થઇ ગયો. કૃષ્ણલાલ પુનઃ પલંગપર બેઠો. તેણે પોતાના હાથને માથા સાથે ટેકવી સ્વગત કહ્યું:—"હું જઇશ. આવો લાભ મ્હારાથી દૂર કરી શકાશે નહિ. વાર્ષિક દશ હજાર રૂપિયાની જાગીર, યુવતી સ્ત્રીરત્ન, માત્ર જૂઠું બોલીને જ હું મેળવી શકું તેમ છું. અત્યાર સુધી હું ચિંતાગ્નિમાં બળીને ખાક થઈ ગયો છું. સંન્યાસીની ઉંમર, તેના શરીરનો રંગ, તેનો ચ્હેરો ઘણા ખરા અંશે મ્હને મળતાં છે. સોળ વર્ષના અંતરે મ્હારા કપટ ભરેલા કારસ્થાનને કોણ કળી શકે તેમ છે ? આ દગાબાજ દુનિયામાં દગો કર્યા સિવાય સુખ મળતું નથી. વળી જીવનચરિત્રમાં સઘળાં માણસોની, તેમના આકાર પ્રકારની, તથા પ્રકૃતિ વગેરેની માહિતી આપેલી હોવાથી હું આ જીવનચરિત્રનો બરાબર અભ્યાસ કરી લઇશ એટલે બસ બેડો પાર ! ફત્તેહ ! ફત્તેહ ! 'કૃષ્ણલાલ ! હવે તું મરી જા !' ત્હારું નામ મરી જાઓ ! ! તું મુળજીભાઇ થા. તું જમીનદાર થા. મૃત્યુ પામેલા સંન્યાસીના સ્વરૂપમાં તું સજીવન લીલા કર."

પ્રકરણ ૯ મું.

રતિવલ્લભ!

ગ્રીષ્મઋતુનો આરંભકાળ હોવા છતાં સખ્ત તાપ પડવા માંડયો હતો. લગભગ દશ વાગ્યાનો સમય થવા આવ્યો હતો. આ સમયે મુંબાઇના કાલબાદેવી રોડપર થઇને એક યુવક ધીમે ધીમે જતો હતો. યુવક ઘણો દેખાવડો હતો. શરીરમાંથી જાણે કે સૌન્દર્ય ઉભરાઇ જતું હતું. તેના કપડાં મૂલ્યવાન્ તેમ જ સફાઇદાર હતાં. માથાપર બેંગલોર કૅપ પહેરી હતી. કૉલર, ટાઇથી તેણે પોતાના કંઠ પ્રદેશને શોભાવ્યો હતો. ગ્રૅપ્સ જાતના કાપડનો ચુસ્ત સૂટ તેણે પહેર્યો હતો. પગમાં બોસ્ટોકના બૂટ હતા કે જે ચમ ચમ અવાજ કરતા હતા. વેસ્ટના ખિસ્સામાં એક સોનાનું વૉચ હતું. સોનાનો અછોડો વેસ્ટની બ્હાર ઝૂલી રહ્યો હતો. કપડાંમાંથી સુગંધિત સેન્ટની સુવાસ આવતી હતી.

આ યુવકનું નામ કેશવલાલ હતું. તેના પિતા મુંબાઇમાં એક શ્રીમંત તરીકે પ્રખ્યાત હતા; તેમનું મૃત્યુ નિપજવાથી કેશવલાલ ન્હાની ઉંમરમાં જ પિતાની અઢળક સંપત્તિનો માલિક થયો હતો; પરંતુ એ સંપત્તિ હમણાં હવામાં ઉડી ગઇ હતી. હમણાં કેશવલાલ તદ્દન નિર્ધન થઈ ગયો હતો. વિસ હજાર રૂપિયા ખરચીને તેણે એક નાટક કંપની કાઢી હતી; પરંતુ તેનો એ પ્રયાસ પરિણામે નિષ્ફળ નિવડયો હતો. એક સમયે કેશવલાલ એક દિવસમાં પાંચસો રૂપિયા ખરચી નાખી ગાનતાન, સુરાપાન તથા વેશ્યાવિલાસ કરતો હતો; પરંતુ હમણાં તે તે બધું સ્વપ્ન સમાન થઈ પડયું હતું. હમણાં તે દેવામાં ડૂબી ગયો હતો એટલે તેના મોજશોખ આસમાનમાં ઉડી ગયા હતા; પરંતુ દ્રવ્ય મેળવવાની આશા, રાવણની ચિતા પ્રમાણે તેના અંતરમાં સળગી રહી હતી. ગયે વર્ષે એક કારસ્થાન રચી તેણે મુંબાઇ બેંકમાંથી મ્હોટી રકમ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ કપટીનું કારસ્થાન પકડાઇ ગયું હતું. પોલિસ કોર્ટમાં તેના પર કેસ ચાલ્યો હતો; અંતે પૂર્વજોના પુણ્યપ્રભાવથી તે બચી શકયો હતો. હે ભગવાન્! જેનો દેખાવ તમે આવો સુંદર તેમ જ મનોહર બનાવ્યો છે તેનું હૃદય આવું કપટી, નીચ, દગાબાજ કેમ બનાવ્યું?

હાથી બીલ્ડીંગ આગળ જઇને કેશવલાલ ઉભો રહ્યો. માથું ઉંચું કરી તેણે સાઇનબોર્ડ વાંચ્યું. પછીથી તેણે એક દ્વારમાં પ્રવેશ કરી દાદર ચઢવા માંડયો. પહેલા માળે તે જઇ પહોંચ્યો તો મકાનમાં પ્રવેશ કરવાનું દ્વાર બંધ હતું. તેણે બ્હારથી દ્વાર ખખડાવ્યાં. અંદરથી પ્રશ્ન થયો કેઃ—"કોણ છે?"

કેશવઃ—ઉઘાડીને જોને.

બારણું ઉઘાડીને એક દાસીએ દેખાવ દીધો. કેશવલાલનું મુખ જોઇને થોડા સમય સુધી તે વિસ્મયથી અવાક્ બની ગઇ.

કેશવઃ—સીતા અહીં રહે છે ને?

"હા."

કેશવલાલ અંદર પ્રવેશ કરવા લાગ્યો. દાસીએ તેનો માર્ગ રોકતાં કહ્યુંઃ—"ઉભા રહો, આપને શું કામ છે?"

"મ્હારે શું કામ છે, તે જેને કહેવાનું છે તેને કહીશ." આમ કહીને વળી પાછો તે સહજ આગળ ધસ્યો.

દાસીએ કહ્યુંઃ—"તમારૂં નામ કહો; તે સિવાય તમે ઉપર જઈ શકશો નહિ."

થોડા સમય સુધી વિચાર કરી કેશવલાલે પૂછયુંઃ—"નામ ન કહું તો ઉપર જઈ શકીશ નહિ?"

"ના."

"ત્યારે તો ત્હારી શેઠાણી મેમસાહેબ બની ગઇ હોય એમ જણાય છે. જા તેને કહે કે રતિવલ્લભ તમને મળવા માગે છે."

દાસીએ કહ્યુંઃ—"રતિવલ્લભ! આપનું નામ રતિવલ્લભ છે?"

કેશવલાલે હાસ્ય કરીને કહ્યુંઃ—"એક સમયે હું ત્હારી શેઠાણી આગળ રતિવલ્લભના નામથી જ ઓળખતો હતો. તું જઇને મ્હારૂં આ નામ કહીશ એટલે તે તરત જ મ્હને પિછાનશે."

નીચેની રૂમમાં એક ટેબલ તથા તેની આસપાસ ત્રણ ચાર ખુરસીઓ પડી હતી, કેશવલાલને ખુરસીપર બેસવાનું કહી, દાસી ઉપર ચાલી ગઇ.

અલ્પ સમયમાં જ દાસીએ કેશવલાલ પાસે પાછી આવીને કહ્યુંઃ—"ઉપર પધારો."

કેશવલાલે ઉપર જઇને જોયું તો તરત જ ન્હાયલી, છુટા કેશ·

કલાપવાળી, મદનશરના જેવાં નેત્રો વાળી સીતા એક આરામ ખુરસી-પર આડી પડી હતી. ખુરસીના પાસે એક ઈંગ્લિશ બનાવટનું હાર-મોનિયમ ખુલ્લું પડ્યું હતું. કેશવલાલે પ્રવેશ કર્યો કે તરત જ સીતા સ્મિત મુખે બોલી ઉઠી:—" ધનભાગ્ય અમારાં, કે આજે અત્રે પગલાં થયાં તમારાં ! કહો કહો, કેમ છો ? "

" આનંદમાં છું. અહીં કેટલા દિવસથી આવીને રહી છે ? "

" લગભગ બે માસ થયા. પહેલાંના મકાનમાં લોકો મ્હને ઘણી હયરાન કરતા હતા. તમે જાણો તો છો ને કે, હું નાટકની એકટ્રેસ છું; છતાં મ્હારી મનોવૃત્તિ વિચિત્ર પ્રકારની છે ! મ્હને ઝાઝી ગરબડ સરબડ પસંદ નથી. "

" ઠીક ઠીક, બે પાન મંગાવ જોઇએ. "

સીતાએ દાસીને બોલાવી બે પાન લઇ આવવાની આજ્ઞા કરી. પછીથી તેણે કેશવલાલ પાસે આવીને પૂછ્યું:—' બીડી પીશો કે ? "

કેશવલાલ—ના, મ્હારી પાસે સીઝર સિગારેટ છે.

આમ કહીને તેણે પોતાના ખીસ્સામાંથી એક સોનાની ડબ્બી બ્હાર કાઢી, તેને ઉઘાડી તેમાંથી એક સિગાર પોતાના મ્હોડામાં મૂકી અને બીજી એક સિગાર સીતાને આપી.

ચાંદીની રકાબીમાં દાસી પાન તૈયાર કરીને લઇ આવી. થોડા સમય સુધી સખ્ત તાપ વગેરે સંબંધી વાતચિત ચાલ્યા પછી કેશવ-લાલે કહ્યું:—" આજકાલ તું શું કરે છે ? "

" શાંતિથી બેસી રહી છું. લગભગ એક માસથી નાટકની નોકરી છોડી દીધી છે. "

" હા, એ હકીકત તો મ્હેં સીતારામ શર્માને મ્હોડે સાંભળી છે. કેમ શા કારણથી નોકરી છોડી દીધી ? "

" મેનેજર સાથે તકરાર થઈ હતી."

" કેમ શા માટે ? "

" શું થયું છે, તે જાણો છો ? શાહજહાનના ખેલનું રિહર્સલ ચાલતું હતું. મ્હારે જહાનારાનો પાઠ કરવાનો હતો. પ્રારંભમાં જ એક ઠેકાણે શાહજહાનને, મ્હને ઉદ્દેશીને એવું કહેવાનું આવ્યું કે:—"મ્હારે બિચારી માતા વગરની પુત્ર કન્યાઓ છે ! હું તેમને નિષ્ઠુર હૃદયથી

કેવી રીતે શાસન કરી શકું, જહાનારા ? ! આજે, આ સ્ફટિકગઠિત દીર્ઘ નિશ્વાસ–આ તાજમહેલ તરફ જો.' આ ઠેકાણે કવિએ તાજમહેલને જ સ્ફટિકગઠિત દીર્ઘ નિશ્વાસ તરીકે વર્ણવ્યો છે ને ? "

કેશવલાલઃ—હા, અંગ્રેજીમાં પણ તાજમહેલને સ્ફટિકગઠિત સ્વપ્ન તરીકે વર્ણવ્યો છે.

સીતાઃ—હા, એ જ તો. ગુજરાતી કવિઓની ભાવના દિવસે દિવસે ચઢીઆતી થતી જાય છે; તેથી જ કવિએ સહજ વધારો કરીને સ્ફટિકગઠિત દીર્ઘ નિશ્વાસ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો. શોક જાણે કે મૂર્તિ ધારણ કરી છે. કેવો ચમત્કાર ? ! "

" બેશક, ચમત્કાર ! "

" પછીથી શું થયું તે જાણો છો ? મ્હેં મેનેજરને આ ભયંકર ભૂલ જણાવી; પરંતુ એથી તો ઉલટો મેનેજર મ્હારાપર ખીજવાઇ રાતો પીળો થઇ ગયો. તેણે મ્હારૂં ભયંકર અપમાન કર્યું. મ્હારો મિજાજ પણ તમે ક્યાં નથી જાણતા ? મ્હેં પણ મેનેજરનું ઘણું અપમાન કરી, નોકરીને લાત મારી શાન્તિનો આશ્રય સ્વીકાર્યો."

" પછી ? "

" પછી તો પાછો મેનેજર પસ્તાઇને માણસોપર માણસો મોકલવા લાગ્યો. આ મુંબાઈ શહેર જ એવું મોજીલું છે કે, કેટલીક નાટક કંપનીઓ તો દેખાવડી તેમ જ કિન્નર કંઠવાળી મિસ ગોહર, મિસ લયલા વગેરે એકટ્રેસોને લીધે જ અસાધારણ પૈસા પેદા કરે છે. ત્યારે એકટ્રેસ વગરની કંપનીઓ એકાદ વર્ષ ચાલી પાતાળમાં પ્રવેશ કરી જાય છે, અને તેના પાટિયાપર લેણદારોની પોકો સરિયામ રસ્તાઓપર પડે છે. મેનેજરે ઘણો યત્ન કર્યો–પગાર વધારે આપવાનો લોભ બતાવ્યો; પરંતુ હું એક વખત ફરી બેઠી એટલે હિમાલય પર્વતના જેવી સ્થિર છું, એ તમે સારી રીતે જાણો છો ! "

થોડા સમય સુધી કેશવલાલ અને સીતા શાંત રહ્યાં. પછીથી સીતાએ પૂછ્યું:—"મ્હારા રતિવલ્લભ ! આજે અત્યારે એકાએક અહીં કેમ આવવું પડ્યું ? "

" એક કામે આવ્યો છું. હું એક ઉત્તમ એકટ્રેસ શોધું છું."

" સીતાએ આતુરતાથી પૂછ્યું:—" પાછી નાટક કંપની કાઢવી છે કે શું ? "

કેશવલાલે સ્મિતહાસ્ય કરી પ્રતિપ્રશ્ન કર્યો:—" જો કંપની કાઢું તો તું મ્હારી કંપનીની નોકરી સ્વીકારીશ ? "

" ત્યારે નહીં સ્વીકારૂં ? જરૂર સ્વીકારીશ; કહો કહો, કંપનીજ કાઢવી છે કે શું ? "

કેશવલાલે પુનઃ હસીને કહ્યું:—" ના, આ વખતે નાટક કંપની કાઢવી નથી. "

" ત્યારે એકટ્રેસ શા માટે શોધો છો ?"

" એક કારસ્થાન પાર ઉતારવાને માટે–દગાબાજ દુનિયામાં દગો રમવાને માટે. ત્હેં નોકરી છોડી દીધી છે, એવા સમાચાર મળવાથી હું પ્રથમ ત્હારી પાસે આવ્યો છું. જ્યાં સુધી તું મ્હારા કાર્યમાં મ્હારા કહેવા પ્રમાણે મ્હને મદદ કરીશ ત્યાં સુધી તને માસિક સો રૂપિયાનો પગાર મળશે. વળી જો મ્હારા પાસા પોબાર પડશે તો તને ઘણી મ્હોટી બક્ષિસ મળશે. ત્હારૂં નોકરીનું દુઃખ ટળશે તથા ત્હારી મોજશોખ મારવાની ધારણા ફળશે. "

" કેશવલાલનાં આ વચનોનું રહસ્ય સમજી નહિ શકવાથી સીતાએ પુછ્યું:—" મ્હારે તમને કેવી સહાયતા કરવાની છે ? "

" ત્હારે કાંઇ જોખમ ખેડવાનું નથી. એક ગામડામાં થોડા મહિનાને માટે ત્હારે એક જમીનદારના છોકરાની વહુની સહચરી થઇને રહેવું પડશે. "

વિશેષ આશ્ચર્ય પામીને સીતાએ પૂછ્યું:—" શો પ્રકાર છે તે તો સમજાવો ? કોની સહચરી થવાનું છે ? "

કેશવલાલે ખીસ્સામાંથી એક ગુજરાતી વર્ત્તમાનપત્ર બ્હાર કાઢી એક જાહિરખબર સીતાને વાંચવા આપી. જાહિરખબર આ પ્રમાણે હતી:—

જોઇએ છીએ.

એક સુશીલ, ઉચ્ચ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલી સહચરી. ઠીકરિયા ગામના જમીનદાર મહાશયની વિધવા પુત્રવધૂ શ્રી નિર્મળાગૌરી માટે. સહચરીનો ગુજરાતી વિદ્યાભ્યાસ ઘણો સારો હોવો જોઇએ. ચિત્તને આનંદ આપવાને માટે સંગીત વિદ્યાની આવડત હોવી જોઇએ. સહચરી નિષ્ઠાવતી હિંદુ રમણી હોવી જોઇએ. (સંતાન વગરની વિધવાને પ્રથમ પસંદ કરવામાં આવશે.) રહેવાનું, જમવાનું, કપડાંનું

તેમ જ હાથ ખરચનું સઘળું ખરચ અહીંથી આપવામાં આવશે. તે સિવાય મહિને વિસ રૂપિયા પગાર આપવામાં આવશે. બે પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થોનાં સર્ટિફ્રિકેટ સાથે અરજી કરવા લક્ષ્ય રાખવું.

હરિકૃષ્ણ રામકૃષ્ણ પંડયા.
ઠીકરિયા-જમીનદારના કારભારી.
(જી. ભરૂચ.)

સીતા જાહિરખબર વાંચી રહી એટલે કેશવલાલે કહ્યું:-"સીતા ! આ જગ્યાને માટે ત્હારે અરજી કરવાની છે, તથા થોડા મહિનાને માટે ત્હારે સહચરી તરીકે ગ્રામ્યજીવન ભોગવવાનું છે."

ભ્રકુટી ચઢાવીને સીતાએ કહ્યું:—"હું કાંઇ સમજી શકતી નથી. તમારો શો ઇરાદો છે ? નિર્મળાગૌરી તમારી સંબંધી છે કે ?"

"ના, સંબંધી થતી તો નથી; પરંતુ જો તું સંબંધી કરે તો મ્હારૂં કામ પાર ઉતરે, અને આપણને પ્રત્તેહ મળે !"

"હું કેવી રીતે તેને તમારા સંબંધમાં લાવું ?"

"એ યુવતી વિધવા છે. જો તું તેની સાથે મ્હારો વિવાહ થાય તેમ કરે તો બસ ! પછી બીજું કાંઇ કરવાની જરૂર જ રહે નહિ."

સીતાએ ગાલપર હાથ મૂકી કહ્યું:—"ઓ બાપ ! વિધવા-વિવાહ કરશો ? અત્યાર સુધી કુંવારા રહીને છેવટે વિધવાને જ પસંદ કરવાનો વિચાર કર્યો કે ? કેશવલાલ ! તમને આવું કયારથી સુઝયું ! એ યુવતી ઘણી દેખાવડી છે કે શું ?"

"હજી સુધી મ્હેં એને મ્હારી નજરે જોઈ સુદ્ધાં નથી."

"ત્યારે કદાચ તે કાળી ને કદરૂપી હશે તો ?"

"કાળી કદરૂપી યુવતી સાથે કોઇ વિવાહ નથી કરતું કે ?"

થોડા સમય સુધી કાંઇ વિચાર કરીને સીતાએ કહ્યું:—"હવે હું સમજી. હું ધારૂંછું કે, એ યુવતીની સંપત્તિ ઘણી હોવી જોઇએ. તમે એ યુવતીના પર મોહ્યા નથી; પરંતુ રૂપરડીબાઈ ઉપર મોહ્યા છો !"

"ના ના, એમ નથી. આજકાલ લોકો વિધવાની સાથે વિવાહ કરતાં ગભરાય છે; તેથી હું તેમની ગભરામણ દૂર કરવા-તેમની વૃત્તિને ઉત્તેજન આપવાને માટે આ પ્રમાણે કરવા માગુંછું કે જેથી આ સમસ્ત આર્યભૂમિમાં પતિહીન વિધવા અબળાઓ ઠેકાણે પડે, અને તેમની આશીષ આ રતિવલ્લભને મળે."

" હાસ્તોને, તમારા જેવા દયાવાન્ પુરૂષ સિવાય અન્ય કોના મનમાં વિધવાઓ માટે દયા ઉપજે ? ઠીક, હું તમને પૂછુંછું કે, નિર્મળાગૌરી કેટલી સંપત્તિની માલિક છે ? "

" એ તો લક્ષાધિપતિ છે. વાર્ષિક આવક જ દશ હજાર રૂપિયા છે તો પછી મિલકતની તો વાત જ શી કરવી ? "

સીતાએ હાસ્ય કરીને કહ્યું:—" હવે જ હું તમારો વિચાર સમજી શકી; પરંતુ હિંદુ વિધવા શું એકાએક તમારી સાથે વિવાહ કરવાને રાજી થશે ? "

" જો એકદમ રાજી થાય તેમ હોત તો ત્હારી સહાયતા મેળવવા માટે હું ત્હારી પાસે આવત શા માટે ? ત્હારે ત્યાં જઇને ધીમે ધીમે તેના મનપર અધિકાર મેળવવાનો છે. ઘણી જ સાવધાનતાથી ત્હારે આગળ વધવાનું છે. પ્રથમ તો વિધવાવિવાહનું સમર્થન કરે એવી કેટલીક નવલકથાઓ તેને વાંચી સંભળાવવી. વાતચિતમાં પણ ત્હારે વિધવાવિવાહનું સમર્થન કરવું. મુંબાઇમાં હમણાં કેટલા બધા ગૃહસ્થો વિધવાવિવાહ કરે છે, તેનાં ઉદાહરણો કળાકૌશલથી આપવાં. આવી રીતે ધીમે ધીમે તેના પ્રતિકૂળ મનને અનુકૂળ કરવાનો યત્ન ત્હારે કરવો. આ કાર્ય ઘણું કઠિન છે. ચાલાક ખેલાડી સિવાય આ કાર્ય કોઇથી પાર ઉતરે તેમ નથી. સીતા ! તેથી જ હું ત્હારા આશ્રયે આવ્યો છું. "

સીતાએ કહ્યું:—" હું યત્ન કરી જોઇશ; પરંતુ આપણે ફસાઈ તો નહીં પડીએને ? "

કેશવઃ—ફસાવાનું છે જ નહીં. ત્હારે ખૂન કરવાનું નથી, કારસ્થાન રચવાનું નથી, તેમ ચોરી પણ કરવાની નથી. પછી શાનો ભય છે ? ત્હારે માત્ર મ્હોંની ચાલાકી ચલાવવાની છે. જો મ્હારૂં બાણ કદાચ માઠું જ હશે તો તે ત્હારા ઉપર અસંતુષ્ટ થઇને બહુ કરશે તો તને રજા આપશે.

સીતા બેઠી બેઠી વિચાર કરવા લાગી. કેશવલાલે સિગારેટ કેસ ઉઘાડીને એક સિગારેટ સીતાને આપી; બીજી એક તેણે સળગાવી. આવી રીતે ત્રણ ચાર મિનીટ શાન્તિમાં પસાર થઇ. સીતાએ અંતે પૂછ્યું:—" ઠીક, તેની ઉમ્મર કેટલી છે વારૂ ? "

" મ્હને ચોવિશ પચીશ વર્ષની હોવાની ખબર મળી છે. "

" કેટલા દિવસથી વિધવા થઇ છે ? "

" જો ખરી રીતે જોવા જઇએ તો તે જન્મથી જ વિધવા છે. જ્યારે તે આઠ વર્ષની હતી ત્યારે તેને વિવાહ થયો હતો. વિવાહ થયા પછી બે માસના સમયમાં જ તેનો પતિ ગૂમ થઇ ગયો પછીથી ચૌદ વર્ષ સુધી તેણે વિધવાવસ્થા ભોગવી. બીજાં બે વર્ષ વીતતાં તેના શ્વસુરનું મૃત્યુ નિપજ્યું. શ્રાદ્ધ સમયે મ્હોટા મ્હોટા પંડિતો ગયા હતા. તેમણે જણાવ્યું કે, જે માણસનો ચૌદ વર્ષ સુધી પત્તો નથી તેને મૃત્યુ પામેલો જ માનવો જોઇએ. તેનું શ્રાદ્ધ કરવું જોઇએ; થયું પણ તેમ જ. ત્યારથી જ એટલે કે બે વર્ષથી નિર્મળાગૌરીએ વિધવાનો વેશ ધારણ કર્યો છે."

" તેમને ત્યાં માણસોમાં કોણ કોણ છે ? "

" નિર્મળાગૌરીની એક ઘરડી સાસુ છે. એક દિયર હતો તે મરી ગયો છે. બીજું કોઇ નથી. એકલી રહી શકતી નથી, તેથી જ સહચરી માટે આ જાહિરખબર છપાવી છે. "

સીતાએ જાહિરખબર ફરીથી વાંચી જોઇ. પછી તેણે કહ્યું:— " ઠીક છે, હું નિષ્ઠાવતી હિંદુ રમણી થઇને તેને અરજી કરીશ; પરંતુ મ્હારી અરજી મંજૂર થશે કે કેમ એ નક્કી કેમ કહી શકાય ?"

" નક્કી તો ન જ કહેવાય; પરંતુ આશા ઘણી રહે છે. ભણેલી ગણેલી તેમ જ ગાવા બજાવવામાં કુશળ હોય એવી વિધવાઓની સંખ્યા હિંદુ સમાજમાં ઘણી ઓછી છે—અરે નજીવી છે. તું અરજી કરીશ તો ત્હારી અરજી અવશ્ય મંજૂર થશે. "

" ઠીક—પગાર વિશ રૂપિયા દર્શાવ્યો છે, કેમ ? "

" હાસ્તોને, વિના પગારે કયી વિધવા સહચરી થવા જાય ? વિધવાઓને ખાવા પીવાનું તો સર્વત્ર મળે છે ! "

" અરજી ક્યારે કરવાની છે ? "

" જેમ બને તેમ જલ્દીથી. હું એક નકલ તૈયાર કરી લાવ્યો છું." આમ કહી કેશવલાલે એક લખેલો કાગળ ખીસ્સામાંથી બ્હાર કાઢી સીતાના હાથમાં મૂકયો. સીતા એ કાગળ વાંચવા લાગી, અને વચ્ચે વચ્ચે હસવા લાગી. તેણે વાંચી રહ્યા પછી કહ્યું:—" અરેરે ! તમે આટલું બધું જૂઠું લખ્યું છે ? આ દગો નહિ તો બીજું શું ?! "

કેશવ:—આ દગાબાજ દુનિયામાં કોઈ પણ માણસ દગો કર્યા

સિવાય શ્રીમંત થવાની આશા રાખે તે માણસને મૂર્ખ જ ગણી શકાય. તું ક્યાં નથી જાણતી કે, દુનિયા ઝુકતી હય, ઝુકાનેવાલા ચાહીએ.' હવે તું મ્હને કહે કે, મ્હને સહાયતા કરવાને તું રાજી છે કે નહિ?

સીતાએ કહ્યું:—"મ્હને આજનો દિવસ વિચાર કરી જોવા ઘો. હું પૂરતો વિચાર કરીને સંધ્યા સમયે તમને ઉત્તર આપીશ."

કેશવલાલે ઘડીઆળમાં જોયું તો બાર વાગ્યા હતા. હસતાં હસતાં તેણે કહ્યું:—"ઠીક છે, આ નકલ ત્હારી પાસે રાખ. વિચાર કરી જો. વિચારને અંતે ત્હારો મ્હને સહાયતા કરવાનો નિશ્ચય થાય તો આ મ્હારી અરજીની બરાબર સ્વચ્છ અક્ષરે નકલ તૈયાર કરી રાખજે. સંધ્યા સમયે હું પુનઃ અત્રે આવીશ."

સીતા ફરીને ઉભી થઇ. હસતાં હસતાં તેણે કહ્યું:—"ઠીક છે; વિચાર કરી જોઇશ. બેસો બેસો, બરફ સાથે એક ગ્લાસ શરબત લઇ આવવાનું મ્હેં દાસીને કહ્યું છે, તે પીને જાઓ. હં, પણ આ કાર્યમાં હું તમને મદદ કરૂં અને તેમાં તમે વિજય પામો તો મ્હને શું ઇનામ આપશો?"

"તું જ કહેને કે ત્હારે કેટલું ઇનામ જોઇએ છીએ?"

સીતાએ સ્મિત હાસ્ય કરીને ઉત્તર આપ્યો:—"પંદર હજાર રૂપિયા."

"વારૂ, કબૂલ છે." કહીને કેશવલાલે દાસીના હાથમાંનો શરબતનો ગ્લાસ પોતાના હાથમાં લીધો.

સીતાએ કહ્યું:—"મ્હારૂં માથું ગરમ થઇ ગયું છે. બીજી એક સિગારેટ આપો."

શરબત પી રહીને, સીતાને સિગારેટ આપી કેશવલાલ ચાલ્યો ગયો. સંધ્યા થયા પછી તે પાછો સીતા પાસે આવ્યો. તેણે આવીને જોયું કે, સીતાએ અરજીની નકલ તૈયાર કરી રાખી હતી. તે નકલ પોતાના હાથમાં લઇને કેશવલાલે કહ્યું:—"મ્હારો લખેલો કાગળ ક્યાં છે?"

સીતાઃ—એ કાગળ મ્હારી પાસે જ રહેશે.

કેશવલાલઃ—તું તેને શું કરીશ.

સીતા—કરવાનું શું હતું? રાખી મૂકીશ.

કેશવલાલે સ્મિત હાસ્ય કર્યું. તેણે કહ્યું:—"કદાચ હું ત્હારી સાથે પણ દગો રમું એવી આશંકાથી તું એ કાગળ ત્હારી પાસે રાખવા માગે છે કેમ?"

સીતાએ કહ્યું:—"ના ના, એ પત્રને તમારા સ્મરણચિહ્ન તરીકે મ્હેં મ્હારી પાસે રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો છે !"

કેશવલાલ:—ભલે, ત્હારી પાસે રાખ; તું કોઇ પ્રણ પ્રકારનો ભય રાખીશ નહિ. હું ત્હારી સાથે દગો નહિ જ રમું. તું જાણે છે કે ચોરોમાં પણ એક બીજાના તરફ વિશ્વાસ હોય છે! નહિ તો ચોર લોકોનો ધંધો ચાલે કે–દુનિયામાં દગાબાજી રમાય કે ? "

આ પ્રમાણે કહીને કેશવલાલ ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

આ વળી કોણ છે ?

પુણ્યમયી નર્મદાના કિનારાપર ઢીકરિયા ગામના જમીનદારનો ભવ્ય બંગલો આવેલો હતો. બંગલાની પાછળના ભાગમાં એક વિશાળ ઉદ્યાન હતો. ઉદ્યાનમાં વિવિધ પ્રકારની પુષ્પલત્તાઓ હતી. તે સિવાય બીજાં કેટલાંક ન્હાનાં મ્હોટાં વૃક્ષો પણ હતાં. કેટલેક ઠેકાણે જૂદી જૂદી જાતનાં આસનો ગોઠવેલાં જણાતાં હતાં.

પ્રભાતકાળ થતાં જ જમીનદારના અંતઃપુરમાંથી એક વિધવા યુવતી બ્હાર નીકળી. તેણે એક સફેદ વસ્ત્ર પહેર્યું હતું. યુવતીના મુખપર ઉષાની જ્યોતિ પડવાથી તેની સુન્દરતા વધી ગઇ હતી. તેના જમણા હાથમાં એક પુષ્પોથી ભરેલું પાત્ર હતું, ત્યારે ડાબો હાથ ખાલી હતો. આ યુવતી બીજી કોઇ નહિ; પરંતુ ઢીકરિયાના જમીનદારની પુત્રવધૂ નિર્મળાગૌરી હતી. હમણાં તે જમીનદાર મહાશયની સમસ્ત સંપત્તિની અધિકારિણી હતી. તેની પાછળ પાછળ એક પ્રૌઢા દાસી પણ અંતઃપુરમાંથી બ્હાર નીકળી. તેના હાથમાં વસ્ત્રાદિ અને શરીર સાફ કરવાનો ટૉવેલ હતો.

નિર્મળાગૌરી ધીમે ધીમે ઘાટ તરફ જવા લાગી. દાસી પણ પાછળ પાછળ જવા લાગી. ઉભય શાન્તિથી ચાલતાં હતાં. વૃક્ષો પર પંખીઓ પ્રભાતસંગીત ગાતાં હતાં. સુગંધિત તેમ જ શીતળ વાયુ વિહરતો હતો.

જમીનદાર મહાશયના બંગલાથી થોડે દૂર એ ઘાટ આવેલા હતા. તેમાંનો એક પુરૂષોને માટે હતો અને બીજો સ્ત્રીઓ માટે હતો. ઘાટનાં ઘણાંખરાં પગથીઆં જળમાં ડુબી રહેલાં હતાં.

નિર્મળાગૌરી જ્યારે ઘાટપર પહોંચી ત્યારે પણ ઉષાની જ્યોતિ અસ્પષ્ટ હતી. જેવી તે બે ત્રણ પગથિયાં ઉતરી કે ઘાટ પાસે જળમાં કોઇ મ્હોટી વસ્તુ તણાઇ આવેલી તેની નજરે પડી. તે મનુષ્ય, જંતુ કે લાકડાનો કકડો છે તેનો કાંઇ નિર્ણય નિર્મળાગૌરી કરી શકી નહિ. તેના અંતરમાં સહજ ભીતિ પણ ઉપજી. તેણે દાસી તરફ દ્રષ્ટિ કરીને કહ્યું:-" અરે મોતિ મોતિ ! આમ આવ, જલદી આવ !"

મોતી દશબાર હાથ પાછળ હતી. તરતજ તેણે પાસે આવી પહોંચીને પૂછ્યું:—" કેમ શું છે, બ્હેન ?"

નિર્મળાગૌરીએ જળ તરફ આંગળી કરીને કહ્યું:—" પેલું શું તણાઈ આવ્યું છે, તે જો જોઇએ ?"

મોતીની ઉંમર પચાસ વર્ષ ઉપરની હતી. તેણે જોયું કે, કોઈ કાળી લાંબી વસ્તુ ઘાટ પાસે આવીને પડી છે. તેણે ભય પામીને કહ્યું: " ઓ બાપરે ! એ શું હશે ? !"

નિર્મળાગૌરીએ કહ્યું:-" તું ત્યાં જઇને તપાસ તો કર."

મોતીએ કહ્યું:-" ના ના, મ્હારાથી એવી ભયાનક વસ્તુ પાસે જઈ શકાશે નહિ. મગર જેવું કોઇ પ્રાણી હોય તો હું તેનો ભોગ થઇ પડું !"

નિર્મળાગૌરીએ વિરક્ત થઇને કહ્યું:-" આમ ગભરાઇ શું જાય છે ! એ વાઘ નથી તેમ મગર પણ નથી કે તને ગળી જશે !"

મોતીએ પૂછ્યું:—" ત્યારે એ શું છે ?"

નિર્મળાગૌરીએ કહ્યું:—" ત્હારાથી ન બને તો લે હું જાતે જ જઇને જોઉં છું."

આ પ્રમાણે કહીને નિર્મળાગૌરી ઘાટના પગથિયાં ઉતરવા લાગી.

મોતીએ તેના વસ્ત્રનો પાલવ પકડીને કહ્યું:-" બ્હેન ! ન જશો. એ કોઈ જનાવર જળમાં તણાઇ આવ્યું છે. જો કરડી ખાશે તો જીવથી જશો, અને સહુ કોઇનો ઠપકો મારે સાંભળવો પડશે."

નિર્મળાગૌરીએ મોતીનાં વચનો પ્રત્યે લક્ષ્ય નહિ આપતાં પોતાના વસ્ત્રનો પાલવ છોડાવી ઉપરોકત વસ્તુ પાસે જઇને જોયું તો

તેને એ કોઇ મનુષ્યમૂર્તિ જણાઈ. એ સ્ત્રી હતી. તેના કેશકલાપના વાળ પાણીથી ભીંજાઇ જઇ તેની છાતીપર પથરાઇ ગએલા હોવાથી દૂરથી તે કોઈ જળવાસી પ્રાણીના જેવી જણાતી હતી.

નિર્મળાગૌરીએ એ સ્ત્રી પાસે જઇને પૂછયુંઃ—" અરે, તું કોણ છે ? "

કાંઇ ઉત્તર મળ્યો નહિ.

મોતીએ નિર્મળાગૌરી પાસે જઇ પહોંચીને કહ્યું:-" ઓ બાપ ! આ તો કોઇ સ્ત્રીનું મુડદું તણાઇ આવેલું જણાય છે ! વળી એને તણાઇ આવવાને બીજી કોઈ જગ્યા ન મળી કે અમારાજ ઘાટ પર તણાઇ આવી ! "

નિર્મળાગૌરીએ કહ્યું:—" મોતી ! આ સ્ત્રી મ્હારા ધારવા પ્રમાણે હજી મરી ગઇ નથી. આ જો, તેના માથાના વાળ હજી ઉંચા નીચા થતા જણાય છે. તેની છાતી ધબકતી જણાય છે. "

મોતીની આંખો સતેજ નહોતી. તેને કાંઇ પણ જણાયું નહિ તેણે કહ્યું:—" ત્યારે તો ઘણું સારું ! બિચારી કોણ હશે ? શા માટે ડૂબી ગઇ હશે ? "

નિર્મળાગૌરીએ સ્ત્રીની છેક જ પાસે જઇ તેની છાતીપરના વાળ ખસેડી નાખ્યા તથા તપાસ કરી જોઇ તો તેને ખાત્રી થઈ કે એ સ્ત્રીનો જીવનદીપ હોલવાઇ ગયો નહોતો. શરીર પણ સહજ ગરમ હતું. નિર્મળાએ પ્રસન્ન મુખે મોતીને કહ્યું:—" મોતી ! આ સ્ત્રી જીવતી છે. આપણે જલદીથી એને ઘેર લઇ જઇને તેને શુદ્ધિમાં લાવવાનો યત્ન કરવો જોઇએ. તું દોડતી દોડતી ઘેર જઇને કેટલાંક માણસોને બોલાવી લાવ, તથા એક જણને વૈદ્યરાજને બોલાવવા દોડાવજે. જા, જલદી જા—વિલંબ ન કર. "

તરત જ મોતી ઘર તરફ પાછી વળી.

મોતી રૂમાલ અને વસ્ત્રાદિ ઘાટપર મૂકી ગઈ હતી. નિર્મળાગૌરીએ ઘાટપરથી એ વસ્ત્રાદિ લઇ આવી, તણાઈ આવેલી સ્ત્રીનું ભીંજાઇ ગયેલું વસ્ત્ર મહા મુશ્કેલીએ કાઢી નાખી, તેને પોતાનું વસ્ત્ર પહેરાવ્યું. પછીથી પોતાના વસ્ત્રનો પાલવ તેના શરીરપર ઘસવા લાગી. અત્યાર સુધીમાં પ્રભાતકાળની જ્યોતિ પણ પ્રકાશી નીકળી હતી એ જ્યોતિની સહાયતાથી નિર્મળાગૌરી જોઇ શકી કે, એ સ્ત્રીના કંઠની

પાછળના ભાગમાં માળાનાં આકારનું લાલ ચિન્હ પડ્યું હતું. ત્યાં આગળની ચામડીમાં કેટલેક સ્થળે ઘણાં ઝીણાં કાણાં પડી ગયેલાં હોઈ તેમાંથી લોહીના બિંદુઓ પણ ઉપસી આવતાં હતાં.

એટલામાં તો મોતી ચાર માણસો પાસે એક પાલખી ઉંચકાવી લાવી. નિર્મળાની આજ્ઞા થતાં જ એ માણસોએ મૃતપ્રાય: સ્ત્રીને પાલખીમાં સુવાડી, તથા પાલખી ઉંચકી તેઓ પાછા ઘર તરફ વળ્યા. નિર્મળાગૌરી પણ તેમની પાછળ પાછળ ઘર તરફ જવા લાગી.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

અભાગિની.

ઉપરોક્ત બનાવ બન્યાને એક અઠવાડીઉં પસાર થઇ ગયું છે. દ્વિપ્રહરનો સમય છે. અંતઃપુરની પાસે આવેલા ઉદ્યાનમાં એક બકુલ વૃક્ષની છાયા નીચે એક પત્થરની બેઠકપર પૂર્વ પ્રકરણમાં જણાવેલી સ્ત્રી બેઠી છે. આજે આઠ દિવસે તેના શરીરમાંથી તાવ ગયો છે.

એ સ્ત્રીની ઉંમર લગભગ વીસ વર્ષની છે. તેના મુખમંડળપર વિષાદની છાયા છવાઇ રહેલી છે, બન્ને નેત્રો સદા આનત અને સજળ રહે છે. તેણે એક રાતું ગવન પહેર્યું છે કે જે તેને નિર્મળાએ આપ્યું હતું. બન્ને હાથમાં સોનાની બંગડીઓ છે. એ સ્ત્રી સધવા છે.

કવચિત્ કવચિત્ વાયુની લહર આવતાં બબ્બે ચારચાર બકુલ પુષ્પો યુવતીના અંગપર પડે છે, કવચિત્ તે એક પુષ્પ ઉંચકે છે અને પુનઃ વિચારમાં પડી જતાં પાછું પૃથિવીપર ફેંકી દે છે.

થોડા સમય સુધી યુવતી બેસી રહી. પછીથી કાંઇક નિર્બળતા જણાયાથી તે એ બેઠકપર આડી થઇ. વળી પાછી વિચારમાં પડી ગઇ. કપાળપર હાથ મૂકી રાખી એક પછી એક ગાઢ નિશ્વાસો મૂકવા લાગી. અરેરે ! એ રમણી મહા દુઃખિની જણાય છે !

એવામાં અંતઃપુરમાંથી એક દાસી બ્હાર નીકળી. તેની બગલમાં એક શેતરંજી અને ઉશિકું તથા જમણાં હાથમાં એક પિત્તળના ગ્લાસમાં થોડું ગરમ દૂધ હતું.

ઉપરોક્ત અભાગિની સ્ત્રી પાસે આવી, દૂધનો પ્યાલો નીચે મૂકી, પત્થરની બેઠક પર શેતરંજી બિછાવી, ઉશિકું ગોઠવી દાસીએ એ સ્ત્રીને સુવાડી, તથા કહ્યું:—" બ્હેન ! આ ગરમ દૂધ પીઓ એટલે કાંઇક આરામ જણાશે. "

રમણીએ કહ્યું:—" અત્યારે દૂધ શા માટે લાવી ? "

" નિર્મળાબ્હેને મોકલ્યું છે. તેમણે કહ્યું છે કે, ઘણું કિવનાઇન ખાધું છે; તેથી જો દૂધ વિશેષ પ્રમાણમાં પીવામાં નહિ આવે તો માથું ફરશે. "

રમણીએ દાસીના હાથમાંથી દૂધનો પ્યાલો પોતાના હાથમાં લઇને કહ્યું:—" બ્હેન ! નિર્મળાબ્હેન માનવી નહિ પણ દેવી છે. "

દાસીએ એ વાક્ય પ્રતિ લક્ષ્ય નહિ આપતાં ધીમેથી પૂછ્યું:—" બ્હેન ! તમારૂં ઘર ક્યાં છે ? "

આ પ્રશ્ન પૂછીને દાસીએ તેની શેઠાણીની આજ્ઞા ઉથાપી. જે દિવસે એ અભાગિની રમણીને નર્મદાના ઘાટ ઉપરથી ઉંચકી લાવવામાં આવી હતી તે દિવસે તેનો તાવ થોડો નરમ થતાં નિર્મળાગૌરીએ જ્યારે બે ત્રણ વખત તેનું નામ પૂછ્યું ત્યારે તેણે ઘણો વિચાર કર્યા પછી કહ્યું હતું કે:—" મ્હારૂં નામ નર્મદા છે. " તે શી જ્ઞાતિની છે એમ પૂછવામાં આવ્યું ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યો હતો કે " હું બ્રાહ્મણ છું. " તેનું પિયર સાસરૂં વગેરે ક્યાં છે તે સંબંધી તેને પૂછવામાં આવતાં તેણે રડવા માંડ્યું હતું. તેણે કાંઇ પણ ઉત્તર આપ્યો નહોતો. તેને બીજે દિવસે નિર્મળાગૌરીની સાસુએ તેની ઓળખાણ મેળવવાના ઉદ્દેશથી એકાદ પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો ત્યારે પણ તે રડી પડી હતી. અંતે આ હકીકત નિર્મળાગૌરીના જાણવામાં આવતાં તેણે વિચાર્યું કે, એ અભાગિની રમણીના પિત્રાલયની અગર તો શ્વસુરાલયની સ્મૃતિ સાથે કોઇ પણ પ્રકારનું મહા દુઃખ જોડાયલું છે. એક તરફ નર્મદામાં તણાઇ આવેલી અભાગિની રમણીનો પરિચય પામવાને જમીનદારના ઘરની દાસદાસીઓ સુદ્ધાં અતિ આતુર હતાં. કોઈ પણ રીતે તેઓ પોતાના કૌતુહલને દબાવી શકતાં નહોતાં; તેથી નિર્મળાગૌરીએ વિચારપૂર્વક સૌને એવી સૂચના કરી દીધી હતી કે, કોઇ પણ માણસે એ રમણીના પરિચય સંબંધીનો એક પણ પ્રશ્ન તેને પૂછવો નહિ; તેથી જ ચારે દિશાએ ભયની ભાવનાથી દૃષ્ટિપાત્ કરી દાસીએ પ્રશ્ન કર્યો:—" બ્હેન ! તમારૂં ઘર ક્યાં છે ? "

નર્મદાએ કાંઇક વિરકત થઇને કહ્યું:—" સ્મશાનમાં. "

ઉત્તર સાંભળી દાસી ચમકી ઉઠી. નર્મદાના નિર્બળ બની ગયેલા દેહ તરફ તે ટગર ટગર જોઇ રહી. એ સમયે સૂર્ય સહજ નમી પડયો, અને બેઠકપર તડકો આવ્યો. દાસીએ તરત જ કહ્યું:—" ના બ્હેન ! તમે અસત્ય બોલો છો ! "

નર્મદાએ કહ્યું:—" હું અસત્ય બોલું છું એમ ત્હેં શા ઉપરથી ધાર્યું ? "

દાસીએ કહ્યું:—" જુઓ, તમારા શરીરનો આ તડકામાં પડછાયો પડે છે."

અભાગિની નર્મદાને આ વાક્યથી હસવું આવ્યું. તેણે કહ્યું:—" ના, હું કાંઇ દેવમૂર્તિ કે પ્રેતમૂર્ત્તિ નથી. હું પણ ત્હારા જેવી મનુષ્ય જાત છું. "

" વારૂ, ત્યારે હું હવે જાઉં છું. " આ પ્રમાણે કહીને દાસી અંતઃપુર તરફ ચાલી ગઇ.

થોડો સમય પસાર થયા પછી નર્મદાએ નિર્મળાગૌરીને પોતાની તરફ આવતી જોઇ. નિર્મળાગૌરી પોતાની પાસે આવી પહોંચી એટલે નર્મદા સુતી હતી તે બેઠી થઇ ગઇ. નિર્મળાગૌરી બોલી ઉઠી:—" તું સુઇ રહે—બેઠી ન થા. "

નર્મદાએ કહ્યું:—" ના, હવે તો હું બેસી શકીશ. અત્યાર સુધી બેસી જ રહેલી હતી. હમણાં થોડા સમયથી સહજ આડી થઇ હતી.

નિર્મળાગૌરી:—"પરંતુ હજી તું નિર્બળ છે. સુઇ રહે તું. હું ત્હારી પાસે બેસું છું. જો તું વધારે સમય સુધી બેસી રહીશ તો તને દુઃખ થશે."

આ પ્રમાણે કહીને નિર્મળાગૌરી શેતરંજીના એક તરફના છેડા પર બેઠી, તથા હસતાં હસતાં નર્મદાના ખભા પર હાથ મૂકી તેને પાછી સુવાડી દીધી.

નર્મદા આકુળ નયનોએ નિર્મળાગૌરી તરફ જોઇ રહી. તેણે કહ્યું: " તમે બેસો, અને હું સુઇ રહું એ વ્યાજબી ન કહેવાય. "

નિર્મળા:—"કેમ, એમાં શો દોષ છે ? તું રોગી છે, હું કાંઇ રોગી નથી. વળી જો હું તને તું કહીને બોલાવું છું; છતાં તું મ્હને ' તમે ' કહીને કેમ બોલાવે છે ?"

આ વચનો સાંભળવામાં આવતાં નર્મદાનાં નેત્રોમાં આંસુ ભરાઇ આવ્યાં. રૂદ્ધકંઠે તેણે કહ્યું:—"તમે મ્હારા પર સ્નેહ રાખો છો તેથી જ મ્હને 'તું' કહીને બોલાવો છો. તમે રાજાતુલ્ય માણસો કહેવાઓ. હું તમારી દાસીની દાસી થવાને પણ યોગ્ય નથી. તે સિવાય મ્હારી આવી બિમારીમાં તમે તમારે હાથે જ મ્હારી જેવી સેવા ચાકરી કરો છો એવી સેવા–ચાકરી સગી મા બ્હેન પણ કરે નહિ. જો તમે મ્હારી સેવા ચાકરી ન કરી હોત તો જ ઠીક થાત. !"

નિર્મળાગૌરી નર્મદાના મનનો ભાવ સમજી શકી હતી. કેટલાક દિવસથી તે લક્ષ્ય કરતી આવી હતી કે, આ રમણી બચી જવા પામી છે તેથી તે પોતાના ભાગ્યને ધિક્કારે છે. તેનો પરિચય પણ જાણવામાં આવ્યો નથી. તેને શું દુઃખ છે તેનો કોઈ પણ પ્રકારનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. નિર્મળાગૌરીને આટલા દિવસમાં નર્મદા સાથે નિરાંતે વાતચિત કરવાનો સુયોગ પણ મળ્યો નહોતો. આજે પ્રથમ જ નર્મદા સાથે તેણે આટલી વાતચિત કરી; પરંતુ એ અભાગિનીના દુઃખનું કારણ શું છે તે જાણી, જો બની શકે તો તેના દુઃખનો ભાર ઓછો કરવાને માટે નિર્મળાગૌરીનું પુષ્પ સમાન કોમળ હૃદય ઉત્સુક થઇ રહ્યું હતું. આજે જ નિર્મળાગૌરીએ પ્રશ્ન કર્યો:—"શું તને બચાવી એ અમે સારૂં કર્યું નથી ?"

નર્મદા:—"મ્હારા જેવી હતભાગિનીને માટે મૃત્યુ જ સારૂં હતું."

નિર્મળા:—"વાહરે, આમ કેમ બોલે છે ? પોતાના મરણનું માગું કોણ કરે ? ભગવાને જે જીવન આપ્યું છે તે તેનું મહાદાન છે. એ જીવનનો તિરસ્કાર કરવો એ ઇશ્વરનો તિરસ્કાર કરવા બરાબર છે."

નર્મદા:—"જીવન દીધું છે એ તો ઠીક કર્યું છે; પરંતુ તેની સાથે આટલું બધું દુઃખ શા માટે દીધું છે ?"

નિર્મળા:—"તેને જે સારૂં લાગે છે તે એ કરે છે. તેના કાર્યમાં દોષ જોવો આપણને છાજે છે કે ? તેણે દુઃખ દીધું હોય તે પણ શિરે ચઢાવી લેવું જોઇએ."

નર્મદા બીજી દિશા તરફ જોઇ શાન્ત રહી. સૂર્ય ઘણા સમયથી અસ્ત થયો હતો. દિવસનું અજવાળું નિસ્તેજ થઈ ગયું હતું. કેટલાક સમય પછી નિર્મળાગૌરીએ કહ્યું:—"ત્હારે શું દુઃખ છે તે તું મ્હને કહીશ કે ?"

"જેને જીવનદાન દીધું છે તેને આશ્રયદાન પણ દ્યો."

(પૃષ્ઠ ૫૫).

આ પ્રમાણે કહીને તેણે નર્મદાનો એક હાથ સ્નેહથી પોતાના હાથમાં લીધો.

પરન્તુ નર્મદાએ કાંઇ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તેની ધીરજ જતી રહેવાથી તેનાં નેત્રયુગલમાંથી અશ્રુધારા સરી પડવા લાગી.

નિર્મળાગૌરીએ કહ્યું:—"છાની રહે, શાન્ત થા, રડીશ નહિ. હું તને જે વાત પૂછું છું, એ વાતથી જ્યારે તને આટલું બધું દુઃખ જણાય છે ત્યારે ભલે તું મ્હને એ વાત કરીશ નહિ. હું ફરીથી તને એ સંબંધી એક પણ પ્રશ્ન પૂછીશ નહિ, હું તને માત્ર એકજ વાત પૂછવાની ઇચ્છા રાખું છું."

નર્મદાએ પોતાનાં આંસુથી ભીંજાએલાં નેત્રો નિર્મળાગૌરી તરફ ફેરવ્યાં.

નિર્મળાગૌરીએ પોતાના વસ્ત્રના પાલવથી તેનાં આંસુઓ સાફ કરી નાખીને કહ્યું:—"ત્હારૂં કોઇ સગું વ્હાલું કોઇ પણ ઠેકાણે છે કે નહિ, એ સંબંધી અમે કાંઇ જાણતા નથી. તું પણ તે સંબંધી અમને કાંઇ કહેતી નથી. આજે આઠ દિવસથી તું અહિં છે. ત્હારા સમાચાર નહિ મળવાથી તેઓ કેટલાં બધાં ચિંતાતુર બની ગયાં હશે? તેમને ત્હારા કુશળ સમાચાર પહોંચાડવા જોઇએ કે નહિ? જો તેઓ તું અહિં સુખરૂપ છે એમ જાણે તો અહિં આવીને તને ઘેર લઇ જઇ શકે."

નર્મદા ધીમે ધીમે ઉઠી બેઠી થઇ. તેણે કહ્યું:—"બ્હેન! આ સમસ્ત સંસારમાં મ્હારૂં કોઇ એવું સગું વ્હાલું નથી કે જે મ્હારે માટે ચિંતા કરે. ખબર આપું યા ન આપું બધું સરખું છે. બ્હેન! મ્હારા દુર્ભાગ્યનો પાર નથી; તેથી જ તમને મ્હારી કોઇ પણ પ્રકારની ઓળખાણ આપતી નથી. મને ક્ષમા કરજો. બ્હેન! વળી મ્હારી તમને એક વિનંતિ છે."

નિર્મળા:—"શી વિનંતી છે?"

નર્મદા:—"જુઓ, પરમાત્માની કૃપાની તમારો સંસાર રાજસંસાર સમાન છે. હું જ્યાં સુધી જીવતી રહું ત્યાં સુધી મ્હને તમારા સંસારમાં દયાભાવે આશ્રય આપો. તમે અનેક દાસદાસીઓનું પ્રતિપાલન કરો છો તેજ પ્રમાણે મ્હારૂં પણ પ્રતિપાલન કરો. મ્હારો ત્યાગ કરશો નહિ. જેને જીવનદાન દીધું છે તેને આશ્રયદાન પણ દ્યો."

આ મર્મભેદક વચનો સાંભળી નિર્મળાગૌરી થોડા સમય સુધી સ્તબ્ધ બની ગઇ. પોતાના વસ્ત્રના પાલવથી પાછું નર્મદાના નેત્રોમાં ભરાઇ આવેલું અશ્રુજળ સાફ કરી નાખીને તેણે કહ્યું:—" આટલી જ વિનંતિ ? એમાં શી મ્હોટી વાત છે ? હું ત્હારો ત્યાગ કરીશ એવું તો મ્હેં તને કહ્યું નથી. હું તને મ્હારી પાસે જ રાખીશ. કોઇ પણ ઠેકાણે જવા દઇશ નહિ. હવે શાન્ત થા, છાની રહી જા. રડ નહિ."

પરંતુ નર્મદાના નેત્રોમાંથી આંસુઓ સરી પડયા સિવાય રહ્યાં નહિ. અંતે તેને અનેક પ્રકારે નિર્મળાગૌરીએ શાન્ત કરી.

સંધ્યા થઈ એટલે બન્ને અંતઃપુર તરફ જવા લાગ્યાં. જતાં જતાં નર્મદા થાકી જઇને એક લાકડાના આસન પર બેઠી.

નિર્મળાગારી પણ બેઠી. આ સમયે આકાશમાં એક બે તારાએ દેખાવ દીધો. વળી પાછાં બન્ને વાતચિત કરવા લાગ્યાં.

નિર્મળાગૌરીએ કહ્યું:—" જો બ્હેન ? હું હમણાં એકલી જ રહું છું. કોઇ પણ સરખા ઉંમરની સહચરી મ્હારી પાસે નથી. આથી મ્હારો દિવસ જતો નથી. તેથી અમારા કારભારીએ–તેમને હું કાકા કહીને બોલાવું છું–મ્હારે માટે એક સહચરી જોઇએ છીએ, એવી વર્તમાનપત્રોમાં જાહિર ખબર આપી છે. હું વિચારૂં છું કે–બ્હારથી બીજા માણસને બોલાવવાની હવે શી જરૂર છે ? તું જ મ્હારી સહચરી થઇને રહે. હું કાકાને કહીશ–કેમ ત્હારૂં શું કહેવું છે ? "

નર્મદાએ મૃદુ સ્વરે કહ્યું:—" તમારી દયા હું પ્રાણાન્તે પણ ભૂલીશ નહિ. "

પછીથી બન્ને જણીઓ ઉઠીને પાછી ચાલવા લાગી, અને થોડા સમયમાં જ અંતઃપુરમાં જઈ પહોંચી.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

દયામયી.

બીજે દિવસે પ્રભાત કાળે નર્મદાસ્નાન કરી પૂજાપાઠથી પરવારી નિર્મળાગૌરી કારભારીને બોલાવવાની વ્યસ્થા કરતી હતી એવા સમયે સમાચાર મળ્યા કે, 'કારભારી પોતે જ તમારી મુલાકાતે આવ્યા છે.'

હરિકૃષ્ણ પંડ્યા આ જમીનદાર વંશના જુના સમયથી ચાલતા આવેલા કારભારી છે. તેમની ઉંમર સાઠ વર્ષ કરતાં પણ વધી ગઈ છે. તો પણ હજી સુધી તેમની કાર્ય કરવાની શક્તિ આશ્ચર્ય પમાડે એવી છે. સ્વર્ગસ્થ જમીનદાર ગોવિંદજીભાઈ, આ કારભારીનો ઘણો વિશ્વાસ રાખતા હોઈ તેમનો તેમનાપર અસાધારણ સ્નેહ હતો. જમીનદાર કુટુંબનાં સઘળાં માણસોની પ્રીતિને આ કારભારી પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા. નિર્મળાગૌરી તેમને 'કાકા' કહીને બોલાવતી હતી, એમ અમે આગળ જણાવી ગયા છીએ.

અંતઃપુરમાં એક ઓરડો નિર્મળાગૌરીના બેઠકખાના તરીકે હતો. કારભારીને જ્યારે જરૂર પડે—નિર્મળાગૌરીને કોઇ કાગળ પત્ર બતાવવા અગર તો કોઇ કાગળપત્રપર તેની સહી લેવા આવવું પડતું ત્યારે તેમને એ બેઠકખાનામાં જ બેસાડવામાં આવતા હતા. એ બેઠકખાનામાં ખુરશીઓ, ટેબલો, વિરામાસનો વગેરે ઘણાં આસનો હોવા છતાં નિર્મળાગૌરી કદાપિ કારભારીની હાજરીમાં ખુરસી કે વિરામાસનપર બેસતી નહિ. દાસી સાથે તે બેઠકખાનામાં આવી કારભારીની પાછળ ઉભી રહેતી હતી. હમણાં પણ તે આજ પ્રમાણે કારભારીની પાછળ પોતાની દાસી સાથે જઇને ઉભી રહી.

કારભારી પ્રથમથી જ બેઠકખાનામાં બિરાજ્યા હતા. નિર્મળાગૌરીને આવેલી જોતાં જ તેઓ ઉઠીને ઉભા થઈ ગયા. આ પ્રકાર જોઇને નિર્મળાગૌરીએ કહ્યું:—"કાકા! બેસો." આમ કહીને નિર્મળાગૌરી યથાસ્થાને ઉભી રહી."

"બ્હેન! તમારું શરીર તો સારું છે ને?"

"હા કાકા! સારું છે. તમે કુશળતામાં છો ને?"

"હા બ્હેન! કુશળતામાં છું. હું, પણ નર્મદાના ઘાટપરથી તમે જે અભાગિની અબળાનું જીવન બચાવ્યું છે, તેની કાંઇ ઓળખાણ મળી ?"

"ના કાકા! એ સ્ત્રી કાંઇ કહેતી નથી. કાંઇ કહે એવી આશા પણ નથી."

"ત્યારે તો પોલિસને ખબર આપવી જોઇએ. કયાંથી કયાં આવી ચઢી છે તેની આપણને શી ખબર ?! અંતે કોઈ મ્હોટું સંકટ શિરપર આવી પડે તો ?"

"એટલા માટે પોલિસની કે કચેરીની પંચાત કરવાની શી જરૂર છે ? કાકા! એ એક અનાથિની અબળા જણાય છે. કદાચ વહાણમાંથી નદીમાં ડુબી ગઇ હશે, તેથી અહીં તણાઇ આવી હશે તેને આપણે આશ્રય આપ્યો છે; તેથી એ માટે એવું તે શું મ્હોટું સંકટ આવે તેમ છે ? પોલિસને આપણે ખબર આપીશું તો તે આવીને એ બિચારીનો જીવ ખાઇ જશે; માટે હું તેમ કરવાને ચ્હાતી નથી."

કારભારીએ થોડા સમય સુધી કાંઇ વિચાર કરીને કહ્યું:–"પરંતુ મ્હારા સાંભળવામાં એમ આવ્યું છે કે, તેના ગળામાં લોહીના ડાઘ પડેલા છે. કદાચ તેને મારી નાખવાનો કોઇએ યત્ન કર્યો હશે અગર તો તેણે પોતે આત્મહત્યા કરવાનો વિચાર રાખ્યો હશે. બન્ને રીતે જોવા જતાં આ પ્રકારનો પોલિસને ખબર આપવાની જરૂર જણાય છે; પરંતુ તેમ કરવાની જ્યારે તમારી ઇચ્છા નથી ત્યારે હું હવે પોલિસને ખબર આપીશ નહિ. ગળામાં લોહીનાં ચિહ્ન હજી પણ છે કે ?"

"સામાન્ય ચિહ્ન છે, તે બે ચાર દિવસમાં ચામડીની સાથે મળી જશે."

"ઠીક, હવે આજે હું તમને મળવા માટે આવ્યો છું તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, તમારી સહચરીને માટે વર્તમાનપત્રોમાં જે જાહિરખબર આપી હતી તેના ઉત્તરમાં આ કેટલીક અરજીઓ આવી છે." આ પ્રમાણે કહીને કારભારીએ હાથમાંના પત્રો ગણીને કહ્યું:–"એકંદરે પાંચ અરજીઓ આવી છે."

નર્મદાના ઘાટપરથી મળી આવેલી સ્ત્રીને જ પોતાની સહચરી તરીકે રાખવાની નિર્મળાગૌરીની મહદેચ્છા હતી; પરંતુ લજ્જા તેમ જ

સંકોચને લીધે તે કાંઈ કહી શકી નહિ. તેણે વિચાર્યું "કે, પ્રથમ અરજીઓ કેવી છે તે જોઉં, ત્યાર પછી એ વાત કાઢીશ."

કારભારીએ આવેલી અરજીઓના પત્રોપર દૃષ્ટિ રાખીને કહ્યું:— "આ અરજીઓમાં ચાર જણની અરજીઓ જોઇએ એવી અનુકૂળ નથી. માત્ર એક જણની અરજી વાંચી જોતાં એમ જણાય છે કે, તેનાથી આપણું કામ ચાલી શકશે. આ અરજીઓ વાંચી સંભળાવું કે?"

નિર્મળાગૌરીએ કહ્યું:—"હા, ભલે વાંચો."

દીવાનજીએ પ્રથમ અરજી વાંચી સંભળાવી. મુંબાઈમાં ગાયવાડીમાં રહેતી એક વૃદ્ધા વિધવાએ એ અરજી કરી હતી. તે રામાયણ મહાભારત વાંચી સંભળાવે તેમ હતી, એમ તેણે લખ્યું હતું. સંગીત વિદ્યામાં તે બરાબર નિપુણા નહોતી. સંતાન નહોતું. દિયરના ભેગી રહેતી હતી. એ દિયર પોતાની સ્ત્રીને વશ થઇ ગયેલો હતો. ભાભીની તે બિલ્કુલ ફિકર રાખતો નહિ. તેની નાશિકમાં જઇને રહેવાની અભિલાષા હતી; પરંતુ આ નોકરી જો મળી જાય તો તીર્થયાત્રા થોડા સમય માટે મુલતવી રાખવાની ઇચ્છા તેણે જણાવી હતી. પત્ર વાંચી રહ્યા પછી કારભારીએ કહ્યું:—"આપણે જેવી સહચરી જોઇએ છીએ તેવી સહચરી આ નથી જણાતી. સહચરી તો તમારી ઉમ્મરની જ હોવી જોઇએ કે જેની સાથે આમોદ પ્રમોદમાં તથા વાતચિતમાં તમે સમય દિવસ પસાર કરી શકો. કેમ, મ્હારું કહેવું ખરું છે ને ?"

નિર્મળાગૌરીએ સંકોચ પામીને કહ્યું:—"હા, કાકા !"

ત્યાર પછી કારભારીએ બીજી અરજી વાંચી. એ અરજી કરનાર સ્ત્રી ભણેલી ગણેલી નહોતી. તો પણ મહાભારત તેમ જ રામાયણનો કેટલોગ ભાગ તેને કંઠસ્થ હતો. તે પણ મ્હોટી ઉમ્મરની હતી. રસોઇ બનાવવામાં તેમ જ બીજાં ગૃહકાર્યો કરવામાં પોતે ઘણી નિપુણા છે એમ તેણે જણાવ્યું હતું. આ અરજી પણ કારભારીએ નામંજૂર કરી.

ત્રીજી અને ચોથી અરજી પણ આવાં આવાં કારણોને લીધે નામંજૂર થઇ. પાંચમી અરજી કારભારીએ આંખોપરનાં ચશમાં બરાબર ચઢાવી વાંચવાની શુરુઆત કરી. શુરુઆત કરતી વખતે સ્મિતમુખે તેમણે કહ્યું:—"આ સ્ત્રી ઘણી વિદ્યાવતી હોવી જોઇએ એમ તેની અરજી ઉપરથી જ માલૂમ પડે છે. ભાષા પણ ઘણી ઉત્તમ છે." આ પ્રમાણે કહીને કારભારીએ એ અરજી વાંચવાની શુરુઆત કરી:—

માન્યવર શ્રીયુત દિકરીયા ગામના જમીનદાર મહાશયના
કારભારી સાહેબની સેવામાં.

મહાશય,

આપે તા......ના "ગુજરાતી" વર્તમાનપત્રમાં જે જાહિર-ખબર છપાવી છે, તે વાંચીને મ્હારી આ અરજી આપની સેવામાં મોકલવાનું હું સાહસ કરું છું. કૃપાભાવે આ અરજી અથેતિ વાંચશો તો હું કૃતાર્થ થઇશ.

મ્હારા પિતાનું નામ ડાહ્યાભાઇ રામશંકર છે. અમે ગુજરાતમાં આવેલા વડોદરા શહેરનાં રહેવાસી છીએ. ગુજરાતી સાહિત્યનો મ્હેં ઘણો સારો અભ્યાસ કર્યો છે. રામાયણ મહાભારત શુરુ કરીને અત્યારે જીવતા કવિઓ, નાટયકારો તેમ જ નવલકથાકારોનાં પુસ્તકો મ્હેં વાંચી નાખ્યાં છે; અર્થાત્ મ્હને વાંચવાનું જ બસ વ્યસન લાગ્યું છે એમ કહીશ તો કાંઇ ખોટું નથી. મ્હેં જાતે એક નવલકથા લખી તૈયાર કરી છે; પરંતુ દ્રવ્યાભાવના કારણે અત્યાર સુધી હું તેને પ્રસિદ્ધ કરી શકી નથી. એક વખતે સંગીતવિદ્યામાં પણ મ્હેં ઘણી નિપુણતા મેળવી હતી. નિપુણ પંડિતો પાસે મ્હેં એ જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે. યંત્રાદિમાં હાર્મોનિયમ, પિયાનો તથા ફિડલ વગાડતાં હું શિખી હતી. હમણાં દરિદ્રતાના કારણે મ્હારી એ વિદ્યા ઝાંખી પડી ગઇ છે. થોડા દિવસ સુધી અભ્યાસનો સુયોગ મળતાં ફરીથી હું એમાં પ્રશંશાપાત્ર નિવડીશ એવી મ્હને ખાત્રી છે. મ્હે બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થને ત્યાં જન્મ ધારણ કર્યો છે. સનાતન ધર્મની ભાવનાઓવાળાં માતપિતાની હયાતિમાં મ્હારૂં બાલ્યજીવન પસાર થયું છે તેમ જ માતપિતાની નિર્મળ ભાવનાઓનો પ્રભાવ મ્હારા મનપર ઘણો પડયો છે. અત્યારે હું આ મુંબાઇ શહેરમાં મ્હારાથી બની શકે ત્યાં સુધી હિંદુ આચારને પાળુ છું.

હું હિન્દુ રમણી હોવા છતાં મ્હેં ઉપર જણાવેલું વિવિધ પ્રકારનું જ્ઞાન કેવી રીતે મેળવ્યું તે સમજાવવાને માટે હું મ્હારી જીવનકથા ટુંકમાં અત્રે નિવેદન કરું છું.

વિશ વર્ષ પૂર્વે વડોદરા શહેરમાં મ્હારો જન્મ થયો હતો. મ્હારા પિતામહ મહાશય તેમની પાછળ થોડી જમીન વારસામાં મૂકી ગયા હતા. મ્હારા પિતા એ જમીનની વ્યવસ્થા કરતા હતા. હું જ્યારે સાત

વર્ષની ઉમરની હતી ત્યારે મ્હને તેમ જ મ્હારા પંદર વર્ષની ઉમરના સહોદરને મૂકી અમારી માતૃદેવી સ્વર્ગસ્થ થઇ. માતાના મૃત્યુ પછી પિતૃદેવ ઘણો સમય ઘેર રહેતા નહિ. તેઓ જમીન સંબંધી કામકાજમાં પણ વિશેષ લક્ષ્ય આપતા નહિ. કેટલાક માસ પછી તેમને સો રૂપિયાના પગારથી મુંબાઇની એક બૅન્કમાં કેશિયરની નોકરી કેટલીક સિફારસને અન્તે મળી. એ નોકરી મેળવવાને માટે જે કાંઇ જમીન હતી તે વેચી નાખી તેની રકમ જામીનગીરી તરીકે ભરવી પડી હતી. પછીથી તેઓ મ્હને તેમ જ મ્હારા સહોદરને સાથે લઇ મુંબાઇ ગયા. અમારાં એક વૃદ્ધા ફોઈ પણ અમારી સાથે આવ્યાં.

મુંબાઇમાં મ્હારા પિતાના ધર્મ સંબંધીના વિચારો કાંઇક બદલાયા હતા; પરંતુ તેઓ આર્યસમાજ કે પ્રાર્થનાસમાજમાં જોડાયા નહોતા. મ્હારો ભાઇ વિદ્યાલયમાં અભ્યાસ કરવા લાગ્યો.

થોડા સમયમાં જ મ્હારા પિતાનો પગાર સોનો દોઢસો થયો. એટલે તેમણે મ્હને લેખન, વાંચન, શીલ્પ, ગીતવાદ્ય વગેરેનું શિક્ષણ આપવાને માટે એક યોગ્ય શિક્ષિકા રાખી. હું જ્યારે દશ અગીઆર વર્ષની થઇ ત્યારે મ્હારાં બીજાં સગાંવ્હાલાં મ્હારો વિવાહ કરી નાખવાનો, મ્હારા પિતાને આગ્રહ કરવા લાગ્યા. આવી રીતે મ્હારી ઉમર જ્યારે ચૌદ વર્ષની થઇ ત્યારે મ્હારા પિતાના શિર પર એક મ્હોટું સંકટ આવી પડ્યું. તેમના હાથ નીચેના નોકરે લુચ્ચાઇથી તિજોરીમાંથી કેટલીક રકમ ઉચાપત કરી લીધી. આ બાબતમાં આરોપી મ્હારા પિતા ઠર્યા. તેને નોકરીપરથી રજા મળી, અને તે સાથે જામીનગીરીમાં જે મ્હોટી રકમ આપી હતી તે પણ ગઇ! ત્યાર પછી છ માસને અંતરે મ્હારા પિતા અમને આ નિઃસાર સંસારમાં નિરાધાર મૂકી પરલોકગમન કરી ગયા. વડોદરાથી મ્હારા એક પિત્રાઈ કાકા આવી અમને સાથે લઇ ઘેર ગયા, તથા અનેક યત્ને તેમણે મ્હારૂં લગ્ન કર્યું. મ્હારી ઉમર મ્હોટી થયેલી હોવાથી મ્હારૂં લગ્ન કરવામાં તેમને ઘણી અડચણ ભોગવવી પડી હતી. મ્હને જો કે આબરૂદાર કુટુંબમાં પરણાવી હતી; પરંતુ મ્હારાં સાંસરિયાની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી ખરાબ હતી. હું પિતાના પુરા લાડકોડમાં ઉછરીને મ્હોટી થયેલી હતી તોપણ હું સાસરે જઇને કાયા, વાચા, મનસા અને કર્મણાથી વડિલમંડળની સેવા કરતી હતી. કુલલક્ષ્મી કેમ નિવડવું તે હું સારી રીતે જાણતી

હતી. પતિને હું પરમાત્મા સમાન સમજતી હતી; પરંતુ મ્હારા પૂર્વ-જન્મનાં પાપોને લીધે–મ્હારા મહાદુર્ભાગ્યને લીધે મ્હારા ભાગ્યમાં પતિ-સુખ લખેલું નહોતું. થોડા જ કાળમાં મ્હારો સૌભાગ્યસૂર્ય અસ્ત થયો. કરાળ કાળે આવીને સીમંતનું સિંદુર સાફ કરી નાખ્યું–હું વિધવા થઇ. આ હકીકત ત્રણ વર્ષ ઉપરની છે.

મ્હારાં સાસરિયાં દરિદ્ર હતાં તે હું ઉપર જણાવી ગઇ છું. અન્નવસ્ત્રના અભાવે મ્હારે સાસરાનો ત્યાગ કરવો પડયો. એ સમયે મ્હારો વડિલ બંધુ મુંબાઇ શહેરમાં સ્કુલ માસ્તરની નોકરી કરતો હતો. તેને માસિક પચાસ રૂપિયાનો પગાર મળતો હતો. એ પચાસ રૂપિ-યામાં ત્રણ જીવનું–હું, મ્હારો ભાઇ અને મ્હારાં ફોઇનું પોષણ મહા મહેનતે થવા લાગ્યું.

ગઇ મકરસંક્રાતિને દિવસે મ્હારાં ફોઈ પણ સ્વર્ગસ્થ થયાં છે. મ્હારા ભાઇને પણ મુંબાઇનું પાણી માફક આવતું નહિ હેવાથી તેણે અમદાવાદ જઇને રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. મ્હારો ભાઇ હજી કુંવારો જ છે. અમદાવાદ નોકરીનું નક્કી કર્યા સિવાય મ્હારો ભાઇ મ્હને ત્યાં કેવી રીતે લઈ જાય ? હું તેની ઉન્નતિના માર્ગમા અડચણકર્ત્તા થઇ પડી છું. આવા કટાકટીને સમયે આપની જાહિરખબર મ્હારા વાંચ-વામાં આવી છે; એટલે ઇશ્વરે મ્હારા પ્રત્યે દયા દર્શાવી હોય એમ મ્હને લાગે છે.

જો આપ એ જગ્યાએ મ્હારી નિમણુંક કરશો અર્થાત્ મ્હારી અરજી મંજૂર કરશો તો હું મ્હારા પર આપનો મ્હોટો ઉપકાર થયો સમજીશ. હું સદા સર્વદા નિર્મળાગૌરી બ્હેનના ચિત્તને આનંદ આપ-વાનો યત્ન કરીશ. તેઓ જો દયા લાવીને મ્હારૂં સ્મરણ કરશે તો હું મ્હારા બંધુને સાથે લઇને ઠિકરિયા આવીશ. ઉત્તર ત્વરાથી મળશે એવી આશા રાખું છું."

લી૦ સ્નેહાભિલાષિણી.

સીતાના પ્રણામ.

અરજી વાંચી રહ્યા પછી કારભારીએ કહ્યું:—"મ્હારી ઇચ્છા તો આ રમણીને જ બોલાવવાની છે. તમારી શી ઇચ્છા છે, બ્હેન ?"

આ દુઃખકથા સાંભળતાં સાંભળતાં નિર્મળાગૌરીનું હૃદય દયાપૂર્ણ થઈ ગયું હતું. તેણે વિચાર્યું:—"એ પણ ભલે આવે, અને નર્મદા પણ છો રહી. ઇશ્વરની ઇચ્છાથી અહિં મ્હારે કોઈ પણ પ્રકારનો અભાવ નથી." પ્રકાશમાં તેણે કહ્યું:—"કાકા! આપને જેમ ઠીક લાગે તેમ કરો, ભલે એને બોલાવો."

કારભારી:—"ત્યારે આજે જ પત્ર લખી દઇશ."

અલ્પ સમય સુધી શાન્ત રહી નિર્મળાગૌરીએ કહ્યું:—"હં, પણ કાકા! એને માટે થોડું ઘણું રસ્તાખર્ચ મોકલવું જોઇએ ને?"

કારભારીએ આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું:—'રસ્તાખર્ચ! પ્રથમ નોકરી પર જે માણસ જાય છે તે પોતાને ખર્ચે જ જાય છે; એવો નિયમ છે."

નિર્મળાગૌરીએ નમ્ર સ્વરે કહ્યું:—"પરંતુ એ સ્ત્રીજાત છે—તેની સ્થિતિ પણ—"

કારભારીએ સ્મિતહાસ્ય કર્યું. તેમણે કહ્યું:—"ઠીક, જ્યારે તમે કહો છો ત્યારે મુસાફરીનું ખર્ચ હિસાબ ગણીને મોકલી આપીશ."

નિર્મળાગૌરી કાંઇ સહજમાં છોડી દે તેમ નહોતી. તેણે કહ્યું:—"વળી એ બિચારીને માટે જરૂર જેટલાં વસ્ત્રો ખરીદવા જેટલી રકમ પણ મોકલવી જોઇએ. તેણે પોતાની સ્થિતિનું જે વર્ણન કર્યું છે, તે ઉપરથી કપડાંલત્તાનો પણ તેને અભાવ હોવો જોઇએ."

કારભારી:—"ઠીક, એ માટે પણ થોડી રકમ મોકલીશ."

નિર્મળાગૌરી:—"કેટલી રકમ મોકલશો, કાકા?"

કારભારી:—"તમારો વિચાર કેટલી રકમ મોકલવાનો છે?"

નિર્મળાગૌરી:—"માત્ર પચિસ રૂપિયા—અને ગાડી ભાડું જે હિસાબે થાય તે."

કારભારી:—"ઠીક તેમ જ કરીશ. બ્હેન તમે દયામયી છો આમ કહીને કારભારી ચાલ્યા ગયા."

પ્રકરણ ૧૩ મું.

સમર્થ સાક્ષર !

યથા સમયે કારભારીએ સીતાને નોકરીપર આવવાનો પત્ર તેમ જ મનીઑર્ડર મોકલ્યો. થોડા દિવસમાં જ "બંધુ" ને સાથે લઇને સીતા આવી પહોચી. "બંધુ" બીજો કોઇ નહિ, પરંતુ આપણો પૂર્વપરિચિત રતિ-વલ્લભ ઉર્ફે કેશવલાલ હતો.

ગાડીમાંથી ઉતરી કેશવલાલે બેઠકખાનામાં પ્રવેશ કર્યો, અને સીતા અંતઃપુરમાં ચાલી ગઇ.

કેશવલાલનું સૌન્દર્ય જોઈ બેઠકખાનામાં બેઠેલા સૌ કોઇ ચમકી ઉઠ્યા. એના જેવો સૌન્દર્યવાન્ પુરૂષ ગામમાં એક પણ નહોતો. નોકરો અંદર અંદર બોલવા લાગ્યા કે:—" એ જ્યારે આટલો બધો સુન્દર છે ત્યારે બ્હેન કે જે નિર્મળા બ્હેનની સહચરી થઇને આવી છે તે કેવી સ્વરૂપવતી સુન્દરી હશે ? ! "

હાથ મ્હોં ધોઇ, જળપાન કરી કેશવલાલ બેઠો હતો એવામાં કારભારી આવી પહોંચ્યા અને તેને પોતાના કામકાજ કરવાના ઓરડામાં લઈ ગયા. કેશવલાલને પાસે બેસાડી કારભારી, મુંબાઇથી આવતાં કાંઇ હરકત પડી હતી કે કેમ ? અમદાવાદ જઇને શું કરવાનો વિચાર છે, વગેરે પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યા.

કેશવલાલ કહેવા લાગ્યો:—" મુંબાઇમાં હું ઇંગ્રેજી સ્કુલમાં શિક્ષક હતો. અવકાશના સમયે કેટલાંક વર્તમાનપત્રોમાં ગુજરાતી લેખકાવ્યો લખતો હતો; વળી મ્હારા લેખો કરતાં મ્હારાં કાવ્યોની પ્રશંસા તો જનસમાજમાં એટલી બધી થાય છે કે ન પૂછો વાત; પરંતુ શ્રી અને સરસ્વતીને બનતું નથી એ આપ અનુભવી છો એટલે સમજતા જ હશો. અમદાવાદ જઇને કોઇ સ્કુલમાં નોકરી મળશે તો ઠીક નહિ તો કોઇ વર્તમાનપત્રના વ્યવસ્થાપકની જગ્યા સ્વીકારનો મ્હારો વિચાર છે. "

કારભારીએ પૂછ્યું:—" ક્યાં ક્યાં વર્તમાનપત્રોમાં હાલ તમે લખો છો ? "

કેશવલાલ થોડા સમય સુધી વિચારમાં પડી ગયો. અંતે તેણે કહ્યું:—" આર્યશક્તિ, " " ગુજરાતગૌરવ " વગેરે વર્તમાનપત્રોમાં જ હું મુખ્યત્વે કરીને લખું છું ? "

કારભારી:—"તમે કોઇ ઉપનામથી લખો છો કે તમારા નામથીજ?"

કેશવલાલ:—" ઉપનામ ! ઉપનામનો બુરખો ઢાંકવામાં કાંઇ સાર નથી, જ્યાં સુધી વર્તમાનપત્રોમાં સાચી હકીકત પોતાના સત્ય નામથી લખવામાં ન આવે ત્યાં સુધી નિડરતા છે એમ કહી શકાય નહિ. પ્રત્યેક લેખકે નિડરતા રાખવી જોઇએ—તોજ તે જનસમાજનું કાંઇક કલ્યાણ કરી શકે છે. "

કારભારી:—" ત્યારે અત્યાર સુધીમાં તમારૂં લખેલું એકે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે કે ? "

કેશવલાલ:—" નાજી, એટલો અવકાશ હજી મ્હને મળ્યો નથી. વળી આજકાલ લખનારાઓ મુંબાઇ શહેરમાં એટલા બધા ઉભરાયા છે કે તેને લીધે અમારા જેવા મહાવિદ્વાન્ લેખકોને પણ અડચણ વેઠવી પડે છે. બુકસેલરોમાં સારા ખોટાનો વિચાર કરવાની શક્તિ ઓછી હોય છે, અને તેને પરિણામે જે લેખક તેમને થોડા પૈસા લઇ પુસ્તકો લખી આપે તેને જ તેઓ પોતાની દુકાને ચઢવા દે છે—અને ન્હાપાનથી પોતાને વશ કરે છે ! "

કારભારી શાન્તિથી કેશવલાલનાં વચનો સાંભળતાં હતા. તેમને આ ઉત્તરથી મનમાં ને મનમાં હસવું આવ્યું. તેમણે કહ્યું:—" ત્યારે ગુજરાતી સાહિત્યની ઉન્નતિ થતી નથી તેનું કારણ આજ હશે કેમ? "

કેશવલાલ:—" હા, એ સિવાય બીજું એક પણ કારણ નથી. સારા લેખકોને જોઇએ એવું ઉત્તેજન મળતું નથી; તેથી તેમનો ઉત્સાહ પડી ભાંગે છે, અને નજીવા થોથારિયાં છપાતાં જ જાય છે !"

કારભારીને આ વાતમાં જોઇએ એવો રસ પડયો નહિ. તેમણે કેશવલાલના સ્નાનની વ્યવસ્થા કરાવી. તેને સ્નાન કરવા માટે ઉઠવાનું કહ્યું. કેશવલાલ એક નોકર સાથે ન્હાવાની ઓરડીમાં ચાલ્યો ગયો. કારભારી આ ગુજરાતી સાહિત્યના સમર્થ સાક્ષરનાં વચનો વિચારી મનમાં ને મનમાં તેની વિદ્વતાપર હસવા લાગ્યા !

પ્રકરણ ૧૪ મું.

નવીન કારસ્થાન.

સીતાની સાથે કેશવલાલ એવી સલાહ કરીને આવ્યો હતો કે, કેટલાક દિવસ સુધી ઠિકરિયામાં રહી તે નિર્મળાગૌરીની નજરે પડવાનો યત્ન કરશે. સીતાએ કહ્યું હતું કે:—"જો નિર્મળાગૌરી માત્ર એક વખત પણ તમારૂં મુખમંડળ જોશે, તો આપણું કામ ધાર્યા કરતાં ઘણી સહેલાઇથી પાર ઉતરશે." સીતાને એવો વિશ્વાસ હતો કે, રતિવલ્લભને જે કોઇ સ્ત્રી જુએ તે તેને મેળવવાને માટે દીવાની બની ગયા સિવાય રહે નહિ.

પરંતુ એક દિવસ, બે દિવસ, ત્રણ દિવસ પસાર થઈ ગયા. નિર્મળાગૌરીની નજરે પડવાનો એક પણ સુયોગ કેશવલાલને પ્રાપ્ત થયો નહિ. સીતાએ તો અંતઃપુરમાં જ નિવાસ કર્યો હતો, અને કેશવલાલને બેઠકખાનામાં મુકામ મળ્યો હતો. ભોજન કરવા માટે પણ તેને અંતઃપુરમાં જવાનો સુયોગ મળતો નહોતો. પુરૂષવર્ગનો ભોજન કરવાનો ઓરડો જૂદો જ હતો. અંતઃપુર ઉંચી દિવાલથી અવરૂદ્ધ હતું. તેની અગાસી જોવામાં આવતી ખરી; પરંતુ અગાસીમાં કોઇ માણસ હરતું ફરતું નજરે પડતું નહોતું. ઉપરનું માણસ ધારે તો બેઠકખાનામાં કોણ આવે છે, કોણ જાય છે તે જોઇ શકે તેમ હતું. આટલા દિવસમાં નિર્મળાગૌરીએ અગાસી પરથી પોતાના સ્વરૂપનું દર્શન કર્યું હશે કે કેમ તેના જ વિચારો કેશવલાલ કરતો હતો. જે સ્થાનોએ ફરવાથી અગાસીપરનું માણસ પોતાને જોઇ શકે તેમ હતું એ સ્થાનોએ કેશવલાલ સંધ્યા સમયે ફર્યા કરતો હતો. નિર્મળાગૌરીએ તેને જોયો છે કે નહિ, અને જોયો હોય તો તેનું કામદેવ જેવું સ્વરૂપ નિર્મળાગૌરીના અંતરમાં સહજ પણ ડાઘ પાડી શકવાને સમર્થ થયું છે કે નહિ એ સંબંધીના વિચારો કરતાં કરતાં કેશવલાલ કલાન્ત થઇ ગયો. ચોથે દિવસે સ્નાન કરી રહ્યા પછી તેણે એક મુખ્ય નોકરને કહ્યું:—"મ્હારે મ્હારી ભગિની સાથે કેટલીક વાતચીત કરવી છે. એક વખત હું તેને મળી શકીશ કે?"

નોકરે કહ્યું:—"હા, હું નિર્મળાગોરી બ્હેનને ખબર મોકલું છું; તેમની રજા આવ્યેથી તમે તમારાં ભગિની પાસે જઇ શકશો."

કેશવલાલે વિચાર્યું:—" એમાં પણ રજા જોઇએ કે ? આ તો બધી વિચિત્રતા જણાય છે—ધારેલો હેતુ પાર પાડવામાં ઘણી કઠિનતા જણાય છે. "

અંતઃપુરમાં કેશવલાલના સમાચાર જઇ પહોંચ્યા. વિના વિલંબે નિર્મળાગૌરીની રજા આવી કે:—" આજે બપોર પછી તમે તમારી ભગિનીને મળી શકશો. "

ભોજન કરી રહ્યા પછી કેશવલાલે મસ્તકપરના વાળમાં સુગંધિત તેલ નાખી સેંથો પાડી વાળને અપ ટુ ડેટ ફેશનથી ઓળ્યા, ત્યાર પછી ઢાકાની મલ્મલીનનું એક ખમીસ પહેર્યું; નાગપુરી ધોતીયું પહેર્યું કેમકે અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરતાં કદાચ નિર્મળાગૌરીની નજરે તે પડે પણ ખરો !

યથા સમયે એક નોકર આવીને કેશવલાલને અંતઃપુરમાં લઇ ગયો, તથા તેને એક દાસીને સોંપ્યો. દાસી કેશવલાલને સાથે લઇને બે ત્રણ ઓરડા વટાવીને એક સુસજ્જિત ઓરડામાં જઇ પહોંચી. પછી તેણે કેશવલાલને કહ્યું:–" આપ અહિંજ બેસો. આપનાં ભગિનીને હું અહિં બોલાવી લાવું છું. "

કેશવલાલ એક ખુરસી પર બેસી ઓરડાની ચારે તરફ દૃષ્ટિ ફેરવવા લાગ્યો. થોડા સમય પછી સીતા એ સુસજ્જિત ઓરડામાં આવી પહોચી.

કેશવલાલે સ્મિત હાસ્ય કરી પૂછ્યું:—" કેમ સીતા ! કેમ છે ?"

સીતા કેશવલાલની પાસે એક ખુરસી ખેંચી લાવી તે પર બેઠી પછી તેણે કહ્યું:—" હું સારી છું, ભાઇ ! તમારી તબિયત કેમ છે?" આમ કહીને સીતાએ એક વખત સ્મિત હાસ્ય કરી ઓરડાના પ્રવેશદ્વાર તરફ દૃષ્ટિ કરી કહ્યું:—" કોઇ જણાતું તો નથી. "

બન્ને જણાં ધીમે સ્વરે વાતચિત કરવા લાગ્યાં. કેશવલાલે પૂછ્યું:—" કેમ નિર્મળાગૌરી કેવી છે ? "

" અરે શી વાત કરૂં ? એ તો સાક્ષાત્ સ્વર્ગની સુન્દરી છે—ઇંદ્રલોકની અપ્સરા છે. "

કેશવલાલ:—"ના ના, હું સ્વરૂપ સંબંધી નથી પૂછતો. મ્હારૂં પૂછવું એવું છે કે એ ભોળી છે કે ચતુર ?"

સીતા:—"એને ભોળી સમજતા નહિ–ઘણી ચતુર છે. પ્રથમ આપણે એમ ધારતાં હતાં કે, ગામડાની રમણીઓ ભોળી હોય છે; પરંતુ આ સ્થાને તો આપણી ધારણા ખોટી ઠરી છે.

કેશવલાલે હસીને કહ્યું:—"ત્હારી સાથે તે કેવો વ્યવહાર ચલાવે છે ?"

સીતાએ ઉત્તર આપ્યો:—"ઘણો સારો. આટલી બધી શ્રીમંતાઇ હોવા છતાં અભિમાનનો અંશ માત્ર નથી. એ શેઠાણી છે અને હું એની નોકર છું એવું તેના હાવભાવ તેમજ આચાર વ્યવહાર પરથી કોઇ પણ સમજી શકે નહિ. હમણાં થોડા દિવસમાંજ તેનો મ્હારા પ્રત્યે અપૂર્વ સ્નેહ ઉપજ્યો છે."

કેશવલાલ:—"ત્હેં શા ઉપરથી આવી કલ્પના કરી છે, તે કહે જોઇએ ?"

ઉત્તરમાં આજ સુધીમાં નિર્મળાગૌરી સાથે સીતાની જે વાતચિત થઇ હતી તે તેણે કેશવલાલને વિસ્તારથી કહી સંભળાવી. અંતે તેણે કહ્યું:–"ઘણું માયાળુ માણસ છે. માત્ર રીતભાત અને આચાર વ્યવહાર જૂના જમાનાના જણાય છે; પરંતુ ક્રમે ક્રમે હું આપણું કાર્ય પાર ઉતારવા ભૂલીશ નહિ."

કેશવલાલ:—"તેની રીતભાત અને આચાર વ્યવહાર જૂના જમાનાના છે એમ ત્હેં શા ઉપરથી વિચાર્યું ?"

સીતા:—"મ્હેં અહીં આવતાંની સાથેજ જોયું કે, તેને બેસવા ઉઠવાને તથા વિશ્રામ મેળવવાને યોગ્ય, એક પણ ઓરડો સુસજ્જિત કરવામાં આવ્યો નથી. સુઈ રહેવાને માટે પણ એકે સ્વતંત્ર શયનાલય નથી. વૃદ્ધા સાસુની સાથે એકજ ઓરડામાં સુઈ રહે છે."

કેશવલાલ:—"તેથી શું ?"

સીતા:—"તે વાત તો જાણે ઠીક છે; પરંતુ તેને માટે એક બેસવા ઉઠવાનો, તથા વિશ્રામ મેળવવાનો સુસજ્જિત ખાનગી ઓરડો તો જોઇએ ને ? અંતઃપુરમાં જેટલા ઓરડાઓ છે, તે સોમાં અંતઃપુરની સઘળી દાસીઓનો અવરજવર હોય છે, તેથી મ્હેં પાછળના ભાગમાં એક ઓરડો પસંદ કરી, તેને સુસજ્જિત બનાવી નિર્મળાગૌરીના ખાનગી ઓરડા તરીકે રાખ્યો છે."

કેશવલાલ:—"આ કાર્ય કરવામાં ત્હેં રજા લીધી છે કે નહિ ? અહિં તો રજા મળ્યા વિના કાંઇ બનતું હોય એમ જણાતું નથી."

સીતા:—હા, મ્હેં રજા મેળવીનેજ આ કાર્ય કર્યું છે. નિર્મળાગૌરીને જ્યારે મ્હેં ઘણો આગ્રહ કર્યો ત્યારે તેણે જણાવ્યું કે "જ્યારે તું આટલો બધો આગ્રહ કરે છે ત્યારે ભલે, હું કાકાને કહીને સઘળી

વસ્તુઓ મુંબાઇથી મંગાવી આપું છું. તું હારે હને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ ઓરડાને સુસજ્જિત કરજે" તેને મ્હેં સઘળી વસ્તુઓનું લિસ્ટ તૈયાર કરી આપ્યું છે. મોજશૉખની એક પણ વસ્તુ અહિં મ્હને નહિ જણાયાથી લિસ્ટમાં સઘળાં નામ લખ્યાં છે. અત્યારે તો માત્ર એક જુના જમાનાનું હારમોનિયમ છે, તેના પડદા પણ બેસુરા વાગે છે."

કેશવલાલઃ—"એ હારમોનિયમ વગાડી શકે છે ખરી કે?"

સીતાઃ—"માત્ર 'સુંદર શામળિયા' નું ગાયન વગાડી શકે છે."

કેશવલાલઃ—"ગાઈ શકે છે ખરી કે?"

સીતાઃ—"હા; પરંતુ માત્ર ભક્તિરસનાંજ ગાયનો ગાઇ શકે છે. હું તો જ્યારથી આવી છું ત્યારથી રોજ તેને ગાઇ સંભળાવું છું, કાલે મ્હેં તેને ઘણો આગ્રહ કરીને કહ્યું:—" આજે તમારે એક ગાન ગાવું પડશે. " ત્યારે તેણે કહ્યું કે;—" હું તો હારી માફક આવાં નાટકી ગાયનો ગાતી નથી, તેમ મ્હને આવડતાં પણ નથી. " મ્હેં કહ્યું:—" પ્રાચીન કવિઓનાં ગાયન પણ ઘણાં સારાં હોય છે. દયારામ, મીરાં, તુળસીદાસ તેમજ કબીર વગેરેનાં પદો એવાં તો મનોહર અને આકર્ષક લાગે છે કે સૌ કોઇનો જીવ એ સાંભળી ઘડીને માટે ભક્તિ-રસમાં તલ્લીન બની ગયા સિવાય રહેતો નથી. " આમ કહીને સીતા મ્હોટેથી હસવા લાગી. તેને હસતી જોઇને કેશવલાલ પણ હસવા લાગ્યો. અંતે કેશવલાલે કહ્યું:—" પછીથી તેણે એક ગાન ગાયું કે નહિ ? "

સીતાઃ—"ના."

કેશવલાલઃ—" ત્યારે હેં કયાં ગાન ગાયાં હતાં ?"

સીતાઃ—"પ્રથમ તે મ્હેં એક બે પદ ગાયાં હતાં. તે સાંભળી નિર્મળાગૌરી મુગ્ધ બની ગઇ હતી. તેને ભજન કીર્ત્તન ઘણાં ગમે છે. તેણે મ્હને એમ પણ પૂછયું હતું કે, ' નાટકનાં ગાયનો આવડે છે કે નહિ ? ' મ્હેં ઉત્તર આપ્યો હતો કે, ' હા બે ચાર આવડે છે ! '

કેશવલાલે હસતાં હસતાં કહ્યું:—" બસ બે ચારજ આવડે છે ! વધારે આવડતાં નથી. ?"

કૃત્રિમ ક્રોધ દર્શાવી સીતાએ કહ્યું:—" રતિ-વલ્લભ હસો છો શા માટે ? અહિં હું કાંઇ નાટકની એક્ટ્રેસ નથી-નિશાવતી હિંદુ વિધવા છું, સમજ્યા ? "

કેશવલાલ;—" હં, પછી શું થયું, તે કહે તો ખરી ? "

સીતાઃ—“પછી મ્હેં એક નાટકનું ગાયન ગાયું. એ ગાયન પ્રેમરસથી પરિપૂર્ણ હતું. મ્હેં વિચાર્યું હતું કે, એ ગાયન નિર્મળાગૌરી સાંભળશે એટલે પછી તેના મુખ ઉપરના ભાવથી તેના આંતરિત ભાવ સારી રીતે સમજાશે; પરંતુ હું તો ઉલટી ફસાઇ પડી. મ્હેં એ ગાયન ગાયું કે તરત જ નિર્મળાગૌરીના ક્રોધનો પાર રહ્યો નાહ. તેની ગંભીરતાંની સીમા રહી નહિ. તરત જ હું સમજી ગઇ કે, મ્હેં ભયંકર ભૂલ કરી છે. ગાયન પૂર્ણ થતાની સાથે જ નિર્મળાગૌરીએ મ્હને પૂછ્યું;—“આ ગાયન ક્યાંથી શીખી હતી ?” મ્હેં નિર્દોષ ઠરવાના હેતુથી કહ્યું;—“બ્હેન ! હું ન્હાની હતી ત્યારે એક વખત ‘ઉદયભાણુ’ નો ખેલ જોવા ગઇ હતી. આ ગાયન મ્હે એ ખેલમાં સાંભળ્યું હતું. અને મ્હને યાદ રહી ગયું હતું. તમે નાટકનું ગાયન ગાવાનું કહ્યું તેથી જ આ ગાયન મ્હેં ગાઇ સંભળાવ્યું. મ્હારો ઉત્તર સાંભળી તેણે કહ્યું;—“જો નાટકનાં ગાયનો આવાં જ હોય તો ફરીથી તું કદાપિ મ્હારી આગળ નાટકનું એક પણ ગાયન ગાઇશ નહિ. મ્હને ભક્તિ રસનાં જ ગાયનો વિશેપ પસંદ છે.” તેથી મ્હેં એક બે ભક્તિરસનાં ગાયનો ગાઇ સંભળાવ્યાં ત્યારે જ તેને શાન્તિ થઇ.

કેશવલાલે ઘડીઆળમાં જોયું તો તેને વખત ઘણો થઇ ગયેલો જણાયો. તેણે કહ્યું:—“ગમે તેમ હોય પરંતુ આપણે જે સલાહ કરીને આવ્યાં હતાં તેનું શું થયું ? નિર્મળાગૌરીની સાથેના સહવાસની વાત તો જાણે દૂર રહી; પરંતુ એક વખત આંખે આંખ પણ મળી નહિ. મ્હને તેણે અગાસીમાંથી જોયો હોય એમ તને લાગે છે ?”

સીતાઃ—“ના.”

કેશવલાલઃ—“હું દરરોજ સંધ્યા સમયે બ્હાર આટલામાંજ ફર્યા કરૂં છું તથા એમ વિચારૂં છું કે, કદાચ તું તેને સાથે લઇને અગાસીપર ફરતી હોઇશ !”

સીતાએ હસીને કહ્યું:—“ના ના, એવો સુયોગ અદ્યાપિ મ્હને મળી આવ્યો નથી. જો કે હું તેને સાથે લઇને હવેથી સંધ્યા સમયે અગાસી પર હરવા ફરવા જઇશ ખરી; પરંતુ ત્યાંથી તે તમને જોઇ શકશે કે કેમ એ સંદેહ ભરેલી વાત છે. હું મ્હારાથી બનતી ખટપટ ચાલાકીથી કરીશ. વળી હું તમને સાવચેત કરી રાખું છું કે, તમે ભૂલે ચુકયે પણ અગાસી તરફ નજર કરશો નહિ. તમારે હમણાં તો સારા

પવિત્ર માણસ તરીકે ઓળખાવાનું છે."

કેશવલાલઃ—"સીતા ! ત્હારો આ રતિ–વલ્લભ બધું સ્હમજે છે. તેને ત્હારે એક શબ્દ પણ નહિ કહેવો પડે"

થોડા સમય સુધી સીતા શાન્ત બેસી રહી. અંતે તેણે કહ્યું:—" નિર્મળાગૌરી તમને જોઇ શકે એ માટે મ્હેં એક બીજો ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે."

કેશવલાલે ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું:—" શો ઉપાય, કહે જોઇએ?"

સીતાઃ—"તમારે બે ચાર વખત અંતઃપુરમાં આવવાનું થશે એટલે તમે નિર્મળાગૌરીની નજરે પડશો જ. વળી કાલે બરાબર આજ સમયે મ્હને ઉલટી થશે અને હું બે ભાન બની જઇશ. એમ થશે એટલે અંતઃપુરના સઘળા માણસો મ્હારા મ્હોં પર પાણી છાંટશે. વાયુ ઢોળશે તથા બીજી પણ અનેક પ્રકારની સેવા ચાકરી કરશે. અંતે હું અડધી આંખો ઉઘાડીને ક્ષીણ સ્વરે બોલીશ કે—'ભાઈ—ભાઇ મ્હારા ભાઇ કયાં છે? મારા ભાઇને એક વખત બોલાવો?' આમ થશે એટલે તમને અંતઃપુરમાં અવશ્ય બોલાવશે. વળી એક દિવસ ખાલી જતાં બીજે દિવસે પાછી ઉલટી થશે, અને હું બેભાન બની જઇશ, અને તમને બોલાવડાવીશ. પછીથી પાછો એક દીવસ ખાલી જશે એટલે પાછી એવીજ રીતે તમને બોલાવડાવીશ. જ્યારે ત્હમે મ્હારી પાસેથી પાછા જવા માંડો ત્યારે તમે કોઇ પણ દાસીને એમ કહેજો કે, " હું તો હવે એક બે દિવસમાં અહિંથી જઇશ; પરંતુ મ્હારી બ્હેનની તબિયત સંબંધી હું નિર્મળાગૌરી બ્હેનને થોડી હકીકત કહી જવાની ઇચ્છા રાખું છું." અંતે નિર્મળાગૌરી તમારી પાસે આવશે તમે તેમની સાથે મ્હારી તબિયત સંબંધી વિનયથી વાતચિત કરજો. આમ થશે એટલે આપણું ધાર્યું થશે, પછી જોઇ લેવાશે—હું છું ને એ છે !"

કેશવલાલઃ—"સીતા ! ધન્ય છે ત્હારી બુદ્ધિને. જો, ત્રણ વાગી જવા આવ્યા છે. હવે હું જાઉં છું. હવે વિલંબ થશે તો કોઇના અંતરમાં આપણા વર્તન માટે શંકા ઉપજશે."

સીતાએ ઉભી થઇને કહ્યું:—" ત્યારે આવજો હં, બીજી એક વાત કહી રાખું છું ! એ વાત મ્હેં કાલે રાત્રે સુતાં સુતાં વિચારી રાખી છે. તમે અહિંથી અમદાવાદ જઇને તમારો એક સારો ફોટોગ્રાફ

પડાવી અહિં મ્હને મોકલાવી આપજો. હું એ ફોટાને નિર્મળાગૌરીના ખાનગી ઓરડામાંજ રાખી મુકીશ—બીજી બધી છબીઓની સાથે તમારો ફોટોગ્રાફ પણ ટાંગી રાખીશ. તેનાથી પણ આપણું કાર્ય કદાચ સરળ થઈ પડે તેમ છે.''

કેશવલાલઃ—''ઠીક, મોકલી આપીશ. ત્યારે હું હવે જાઉં છું.''

સીતાએ દાસીને બોલાવી. દાસીની પાછળ પાછળ કેશવલાલ અંતઃપુરમાંથી ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૧૫ મું.

રતિવલ્લભનો પત્ર.

એક મહિના પછી, એક દિવસે સંધ્યા વીતી ગયા પછી એક સુસજ્જિત ઓરડામાં નિર્મળાગૌરી સીતાની સાથે બેઠી હતી.

આ ઓરડાને સીતાએ નિર્મળાગૌરીના વિશ્રામ માટે નિયુક્ત કરી રાખ્યો હતો. ચારે તરફની દિવાલ ઉપર કેટલીક પ્રાકૃતિક દેખાવોની વિલાયતી છબીઓ તથા વારાણસી વગેરે તીર્થસ્થાનોનાં મંદિરોની છબીઓ શોભી રહી હતી. એ સઘળી છબીઓની વચ્ચે રૂપાની ફ્રેમમાં મઢેલા એક શ્રીયુત, કેશવલાલ ઉર્ફે રતિવલ્લભનો ફોટોગ્રાફ હતો. એ ફોટોગ્રાફ જ્યારે પ્રથમ આવ્યો ત્યારે સીતાએ નિર્મળાગૌરીની પાસે તેના ખાનગી ઓરડામાં ટાંગવાની રજા માગી હતી. નિર્મળાગૌરીએ પ્રથમ એ સંબંધી પોતાની નામરજી જણાવીને કહ્યું હતું કેઃ—'' ત્હારા ભાભાઇની છબી તું ત્હારા ઓરડામાં ટાંગી રાખ.'' આથી સીતાએ અતિ દુઃખિત થઇને કહ્યું હતું કે—'' હું આખો દિવસ તમારી પાસે તમારા ઓરડામાંજ રહું છું. મ્હારા ઓરડામાં તો હું માત્ર રાત્રે જ સુઈ જ રહું છું. રાત્રે અંધકારમાં મ્હારા ભાઇની છબી હું મ્હારા ઓરડામાં કેવી રીતે જોઇ શકું ? જો છબી અહિં ટાંગવા દો તો આખો દહાડો હું જોઇ શકું. મ્હારે મા નથી, બાપ નથી—ભાઇ સિવાય સમસ્ત પૃથ્વીપર મ્હારૂં બીજું કોઇ આત્મીય નથી; તેથી ભાઇની ગેરહાજરીમાં મ્હને ભાઇની છબી જોવાનું મન ન થાય કે ?''—આમ

કહેતાં કહેતાં નાટકની એક્ટ્રેસ સીતાનાં નેત્રોમાં બતાવવાનાં આંસુઓ ભરાઇ આવ્યા હતાં. અંતે નિર્મળાગૌરીએ સીતાના કપટદુઃખથી દુઃખિત થઇને છબીને પોતાના ખાનગી ઓરડાંમાં ટાંગવાની રજા આપી હતી.

ઓરડામાં ટેબલપર મિરજાપુરી ગાલિચો બિછાવવામાં આવ્યો હતો. કિરમજી રંગના મખમલની ગાદીવાળી કેટલીક ખુરસીઓ, અને સોફાઓ ઓરડામાં આમતેમ પડ્યા હતા. એક મ્હોટું વિલાયતી નવીન હારમોનિયમ પણ આવ્યું હતું. ભોંયતળિયાની જમીન પણ સુંદર કીંમતી ગાલિચા નીચે ઢંકાયલી હતી. એક વિશાળ કાચના કબાટમાં કેટલાંક નવીન પુસ્તકો ગોઠવી રાખેલાં જણાતાં હતાં. એ પુસ્તકોમાંના ઘણાંખરાં પુસ્તકો નવલકથાનાં હતાં, અને કેટલાંક કાવ્ય, નાટક, જીવનચરિત્ર, પ્રવાસ–વર્ણન અને ઇતિહાસ સંબંધીનાં હતાં. વચ્ચે એક રાઉન્ડ ટેબલ ઉપર કેટલાંક માસિકો હતાં. બારીની પાસે કાગળ પત્ર લખવાનું એક ટેબલ પડયું હતું. ટેબલની ઉપર કેટલાંક રંગબેરંગી નોટપેપરો, અને કવર હતાં. ઓરડાના મધ્યભાગમાં એક હેરિકન લૅમ્પ સળગતો હતો. પત્રાદિ લખવાના ટેબલપર એક વૉલસિટ પડયું હતું. ઓરડાના મધ્યભાગમાં એક ઝૂલતો પંખો હતો. તેની દોરી બહારથી એક દાસી ખેંચ્યા કરતી હતી. આ ઓરડો અંતઃપુરના છેક પાછલા ભાગમાં આવેલો હોઇ તેની સાથે જ બાગ આવેલો હતો. આ ઓરડાને ત્રણ બારીઓ હોવાથી ત્યાં બેસીને જો ગાયન ગાવામાં આવે તો પણ તેનો સુર અંતઃપુરની બહારના ભાગમાં કોઇ સાંભળી શકે તેમ નહોતું.

નિર્મળાગૌરીએ એક કાળી સાડી પહેરી હતી. તેનો કેશકલાપ છુટો હતો. સંધ્યા સમયે તેણે નિત્યનિયમાનુસાર નર્મદાસ્નાન કર્યું હતું. સીતાનો વેષ પણ એવો જ હતો; પરંતુ તેણે પોતાની વેણી ગુંથી હતી.

બારીઓમાંથી મૃદુ મૃદુ પવન આવતો હતો. નિર્મળાગૌરીએ કહ્યું:—" દાસીને હવે પંખો ખેંચવાનું બંધ કરવા કહી આવ. "

સીતાએ કહ્યું—" ખેંચવા ઘોને. પગાર લેશે ને મહેનત નહિ કરે ! "

નિર્મળાગૌરીઃ—"પંખો ખેંચતાં ખેંચતાં તેના હાથ દુઃખશે. હવે બારીઓમાંથી શીતળ વાયુ આવે છે; વિના કારણ પંખો ખેંચવાની

શી જરૂર છે ? જા કોઇને કહે કે તે નીચે જઇને પંખો ખેંચવાનું બંધ કરવા કહી આવે."

સીતા આ સમયે નિર્મળાની આજ્ઞા પાળવાને ઉઠી. આ એક મહિનાના સહવાસમાં સીતા પોતાના મન સાથે નક્કી કરી શકી કે, નિર્મળાગૌરીના અંતઃકરણમાં અસાધારણ દ્રઢતા છે. તેનામાં અપાર સંયમબળ છે.

શુકલપક્ષની દશમનો ચંદ્રમા ગગનમંડળમાં પ્રકાશી રહ્યો હતો. પૃથ્વીદેવીએ સફેદ સાડીથી પોતાના સર્વાંગને શોભાવ્યું હતું. બારીમાંથી ચંદ્રનો શીતળ પ્રકાશ નિર્મળાગૌરીના આ ખાનગી ઓરડામાં આવી શક્યો હતો.

નિર્મળાગૌરીએ કહ્યું:—" સીતા ! આજની રાત્રિ અતિ સુન્દર છે. તું એક ગાયન ગા. "

સીતાઃ—" કયું ગાયન ગાઉં ? "

નિર્મળાગૌરીઃ—ત્હારી મરજીમાં આવે તે ગા. પેલું " કેશવકૃતિ " નું ગાયન ગાને.

સીતાઃ—જેવી તમારી ઇચ્છા, સાંભળોઃ—

" રે મનમાં આવે તો માંનો,
પ્રભુ નામ ખરો પરવાનો— રે મન૦
શ્રી હરિવરની છાપ પડે તો,
અંત ઉદય થાવાનો— રે મન૦
ભવસાગર ભારે ઉતરતાં,
ન નડે નર તોફાનો— રે મન૦
હરિવરનું બ્હાનું છે તેને,
કાળ નથી નડવાનો— રે મન૦
કેશવ હરિ કલ્પદ્રુપ સાચું,
સંશયે રે' છે શાનો ?— રે મન૦

ગાયન પૂર્ણ થતાં જ સીતાએ જોયું કે, નિર્મળાગૌરી ડાબા હાથ પર માથું ટેકાવી બહાર જોઇ રહી હતી. તેની પાસે જઇને સીતાએ પૂછ્યું:—" શો વિચાર કરો છો ?"

નિર્મળાગૌરીઃ—" હું વિચારૂં છું કે, પ્રભુ આપણું ધાર્યું પાર

ઉતારશે કે નહિ! અરેરે! મ્હારા સ્વામીનો પત્તો જ નથી ત્યારે ત્હારા સ્વામી સ્વર્ગસ્થ થયા છે! આપણી ઉભયની અવસ્થા સમાન છે."

સીતા થોડા સમય સુધી ચુપ રહી. થોડા સમય પછી એક ગંભીર નિશ્વાસ મૂકી તેણે કહ્યું:—" હું ઘણી અભાગિની છું." સીતાનો સ્વર જાણે કે આર્દ્ર હતો.

સીતાને દુઃખે દુઃખી થઈ નિર્મળાગૌરીએ કહ્યું:—" કેમ શું થયું છે ? "

સીતાએ કાંઇ ઉત્તર આપ્યો નહિ. નિર્મળાગૌરી તેના અંતરની વાત જાણવાનો યત્ન કરવા લાગી. તેણે કહ્યું:—" આજે અમદાવાદથી પત્ર આવ્યો છે ત્યારનો ત્હારો જીવ ચિંતાતુર જોઉં છું. ત્હારા ભાઇની તબિયત તો સારીયત તો સારી છે ને ? "

" હા સારી છે. "

" ત્યારે ત્હારૂં મન કેમ ખરાબ થયું છે એ મ્હને કહેવાને તને કાંઇ હરકત જણાતી હોય તો મ્હને કહેવાની કાંઇ જરૂર નથી; પરંતુ જો મ્હારાથી ત્હારૂં દુઃખ દૂર થઇ શકે તેમ હોય તો તેમ કરવાની મ્હારી ફરજ છે. "

" ભાઇને પત્ર વાંચ્યા પછી હું એક પ્રકારના મ્હોટા વિચારમાં પડી ગઇ છું "

" શાનો વિચાર ? મ્હને કહેવાને કાંઇ હરકત છે ? "

" હરકત કાંઇ નથી; ઉલટું આ વિષય સંબંધી મ્હારા ભાઇએ તમારી સલાહ તેમજ તમારો ઉપદેશ લેવાની મ્હને સૂચના કરી છે. બેસો, હું ભાઇનો પત્ર લઇ આવું છું. "

આ પ્રમાણે કહી સીતા ઉઠી પોતાના ઓરડામાં ગઇ અને ત્યાંથી પત્ર લઈ આવી. નિર્મળાગૌરી દીપક પાસે જઇ એ પત્ર વાંચવા લાગી:—

અમદાવાદ.

તા. ૧૦ મી મે.

" પ્રિય ભગિનિ!

ગઇ કાલે ત્હારો પત્ર મળ્યો છે. તું સારી છે તથા નિર્મળાગૌરી ત્હારા પ્રત્યે અપાર સ્નેહ દર્શાવે છે એ જાણી અતિ આનંદ પામ્યો છું; આનંદ કેમ ન પામું ? તેઓ માનવી નહિ; પરંતુ દેવી છે. ત્હારૂં એ મહા સૌભાગ્ય છે કે, તને તેમના જેવાં ઉદારહૃદયનાં, સુશિક્ષિતા,

સર્વગુણસંપન્ન મહિલાનો આશ્રય મળ્યો છે. ત્હારા પર તેઓ આટલો બધો સ્નેહ રાખે છે એ માટે હું તેમની પાસે કેટલો કૃતજ્ઞ છું તે લખીને શબ્દોથી જણાવી શકતો નથી. મ્હને લાગે છે કે, પૂર્વજન્મમાં તેઓ આપણાં નિકટનાં સગાં હશે.

"અહિં હાલ સ્કૂલોમાં ઉનાળાની-મે વેકેશનની રજાઓ હોવાથી નોકરીનું કાંઇ નક્કી કર્યું નથી. એક પત્રના વ્યવસ્થાપકની જગ્યા માટે ખટપટ કરૂં છું. આ ખટપટનું સારૂં પરિણામ આવે એવી આશા રહે છે.

"હવે આજે જે હેતુથી હું આ પત્ર લખું છું તે હેતુ સવિસ્તર જણાવું છું.

" હું બાલ્યાવસ્થાથી ત્હારા પણ કેટલો બધો સ્નેહ રાખું છું તે તું સારી રીતે જાણે છે. આપણે બાલ્યાવસ્થાથી માતાને ગુમાવી બેઠાં છીએ. માતાના અભાવથી તને કોઇ પણ પ્રકારનું દુઃખ ન પડે એ માટે મ્હેં કેટલી બધી ફિકર રાખી હતી, અને રાખું છું તે તું સારી રીતે જાણે છે. પિતાશ્રી તેમના પરલોકવાસ સમયે તને તેઓ મ્હને સોંપી ગયા હતા. મ્હોટી આશાઓ રાખીને મ્હેં ત્હારો વિવાહ કર્યો હતો; પરંતુ મ્હારા દુર્ભાગ્યને લીધે ત્રણ વર્ષ વીતી જતાંમાં તો તું વિધવા થઈ. તું જ્યારે વૈધવ્યસ્થિતિમાં ઘેર આવી ત્યારે મ્હારા અંતરમાં જે અગ્નિ સળગી ઉઠયો હતો તે અગ્નિ આજે પણ શાન્ત થયો નથી. તેની તનબદનને બાળી ખાક કરી નાખનારી અગ્નિ-શિખાઓ અદ્યાપિ મ્હારા અંગપ્રત્યંગમાં પ્રચંડતાથી સળગી રહી છે. હું એ અગ્નિશિખાઓથી ક્ષણે ક્ષણે—પળે પળે બળી જાઉં છું. મ્હેં હજી સુધી વિવાહ નથી કર્યો તેનું કારણ પણ આ દારૂણ શોક જ છે. બ્હેન ! જ્યારે જ્યારે હું ત્હારૂં શુષ્ક તેમજ મલિન મુખ જોઉં છું ત્યારે સંસારસુખ પ્રત્યેની મ્હારી સ્પૃહા દૂર થઈ જાય છે. મ્હારી પરમ સ્નેહમયી ભગિનીને વૈધવ્યના ભયંકર અગ્નિમાં સળગતી જોઇને હું કેવી રીતે વિવાહિત જીવનનો સુખાકાંક્ષી થઈ શકું ?

" આવી તરૂણ સ્થિતિમાં વિધવા થતાં પુનર્વિવાહ કરાય નહિ એવો નિષ્ઠુર નિયમ ગુજરાત સિવાય બીજા કોઇ સભ્ય દેશમાં પ્રચલિત નથી. હિંદુશાસ્ત્રોમાં વિધવા-વિવાહનું વિધાન છે જ, એ હકીકત સ્વામીશ્રી દયાનંદ સરસ્વતી, પંડિત વિદ્યાસાગર વગેરે મહાપુરૂષોએ મુક્તકંઠે જાહિર કરી છે; એ માત્ર સમાજના નિયમથી વિરૂદ્ધ છે. વિધવા જો કદાચ પુનર્વિવાહ કરે તો તેના ધર્મની હાનિ થતી નથી.

શાસ્ત્રની વિરૂધ્ધ વર્તવામાં જ ધર્મની હાનિ છે.—સમાજ—નિષ્ઠુર સમાજ પર પદાઘાત કરવામાં સહજ પણ પાપ નથી; તેથી બ્હેન ! હું તને કરગરીને કહું છું કે, તું પુનર્વિવાહ કર. પૂર્વે વિધવા-વિવાહ થતાં સર્વત્ર જેવી રીતે 'હો હો ' થઇ જતી હતી તેવી રીતે અત્યારે કાંઇ વિશેષ ગડબડાટ થતો નથી. વિધવા-વિવાહની અત્યારે કોઇ ભાગ્યે જ નિન્દા કરે છે. અત્યારે તો ઘણા મ્હોટા મ્હોટા, જ્ઞાની ધ્યાની પુરૂષો કે જેઓ સમાજના નેતાઓ ગણાય છે તેઓ પણ પોતાની વિધવા પુત્રી, તેમજ ભગિનીઓનો પુનર્વિવાહ કરે છે. તો પછી આપણે શા માટે સમાજભયથી ડરી જઇ પાછી પ્હાની કરવી ?

" આ સંબંધી પૂર્વે પણ મ્હેં તને આગ્રહ કર્યો હતો. પરંતુ ત્હેં જણાવ્યું હતું કે, એમ કરવાથી ધર્મહાનિ થશે. આજની પોસ્ટમાં હું ત્હારા પર બે પુસ્તકો મોકલી આપું છું. એ બે પુસ્તકો તું લક્ષ્યપૂર્વક વાંચજે. એમ કરતાં તને માલૂમ પડશે કે હિંદુ શાસ્ત્રોમાં વિધવા વિવાહનું સંપૂર્ણ રીતે સમર્થન કરેલું છે. કોઇ ઠેકાણે જો તને બરાબર સમજ ન પડે તે તો તું શ્રી૦ નિર્મળાગોરીને પૂછી યોગ્ય માહિતી મેળવજે. તે સુશિક્ષિતા તેમજ બુદ્ધિશાળી છે; તેથી અનાયાસે જ તને સઘળી હકીકત સ્પષ્ટ રીતે સમજાવી શકશે.

" મ્હારા મિત્ર સીતારામ શર્માને તું પિછાને છે. તેઓ ઘણા દિવસથી ત્હારા હાથની માગણી કરે છે. આ વાત તું પણ જાણે છે. તેમના જેવો ઉચ્ચ હૃદયવાળો, સચ્ચરિત્ર યુવક અન્ય કોઇ સહજમાં મળી આવવો મુસ્કિલ છે. સીતારામ શર્માની સાથે તારો પુનર્વિવાહ કરવાની મ્હારી પણ આંતરિક ઇચ્છા છે. તેઓ તને ઘણી જ ચ્હાય છે. મ્હેં સાંભળ્યું છે કે જો તેઓ ત્હારો હાથ મેળવવાની આશામાં નિરાશ થશે તો જીવનપર્યંત કૌમાર્યવ્રત પાળશે એવી તેમણે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા કરી છે.

" બ્હેન ! હજી ત્હારી ઉંમર ઘણી ન્હાની છે. સમસ્ત જીવન ત્હારી આગળ વિસ્તૃત છે. એક મૂર્ખાઇ ભરેલા મતને આધીન થઇને તું આવું દુર્લભ જીવન શા માટે નષ્ટ કરે છે ! મૂર્ખ સમાજની દૃષ્ટિ ગમે તેમ હોય—એ દયામય, પ્રેમમય ઇશ્વરની દૃષ્ટિએ મહા પાપ છે. શુષ્ક પૃથ્વીને સુખમય, શોભામય, તેમજ અન્નપૂર્ણ પુષ્પમય કરવાને તેણે નદીઓ બનાવી છે. આકાશમાંથી અજસ્ર વારિધારા વર્ષાવવાનો નિયમ કર્યો છે. ત્યારે પછી મનુષ્ય પોતાની ઇચ્છાથી પોતાના જીવ-

નને મરૂમય બનાવી દે તો તે સંતુષ્ટ થાય ખરો કે ?

"સ્નેહમયી સીતા ! મારી વિનંતિ પર લક્ષ્ય આપ. તું વિવાહ કરવાને રાજી થા. હું ત્હારી યુવાવસ્થામાં તને સુખને હિંચોળે ઝૂલતી જોઇને મ્હારૂં જીવન સાર્થક કરીશ. વિધવા–વિવાહમાં કાંઇ દોષ નથી. કાંઈ પાપ પણ નથી. મ્હારાં વચનો પર વિશ્વાસ ન બેસે તો તું શ્રી૦ નિર્મળાગૌરીને પૂછી જોજે. તેઓ ત્હારા જીવનને સ્વેચ્છાથી મરૂભૂમી કરી નાંખવાની સલાહ નહિ જ આપે. મોકલાવેલાં બે પુસ્તકો તમે બન્ને વાંચી જોશો એટલે તેઓ જ તને કહેશે કે, વિધવા–વિવાહમાં બિલકુલ દોષ નથી. તેમની સલાહ લઇને જ તું કામ કરજે. તેઓ જે પ્રમાણે ઉદારહૃદયનાં અને બુદ્ધિમતી છે તે ઉપરથી હું ચોક્કસ ધારૂં છું કે, તેઓ તને પુનર્વિવાહ કરવાની જ સલાહ આપશે.

"હું કુશળ છું. શ્રી નિર્મળાગૌરીની યોગ્ય સલાહ લઈ તેમનો અભિપ્રાય ત્વરાથી મ્હને જણાવજે. હું તૃષિત ચાતકની માફક ઉત્તરની આશા રાખું છું."

ત્હારા પ્રાણાધિક બંધુ
કેશવલાલના શુભાશીર્વાદ."

નિર્મળાગૌરી જ્યાં સુધી પત્ર વાંચતી હતી ત્યાં સુધી સીતા વચ્ચે વચ્ચે તેના મુખભાવ નિહાળતી હતી. તેના મુખપર ધીમે ધીમે અપ્રસન્નતાનો ભાવ ફેલાતો જણાતો હતો—નેત્રોમાંથી વિરક્તિ અને તિરસ્કાર ઉછળી પડતાં હતાં. સીતાએ કંપતા હાથે બંને પુસ્તકો નિર્મળાગૌરી પાસે મૂકતાં કહ્યું:—"આ બન્ને પુસ્તકો ભાઇએ મોકલ્યાં છે."

નિર્મળાગૌરીએ તિરસ્કારથી પત્રને એક બાજુએ ફેંકી દીધો. બન્ને પુસ્તકો તરફ જોઈ તેણે કર્કશ કંઠે કહ્યું:—"આ ચોપડીઓ કે ?" આમ કહીને એ બન્ને પુસ્તકો પોતાના હાથમાં ઉંચકીને તેણે બારી-માંથી બાગમાં ફેંકી દીધાં. પછીથી તે ઓરડાની બહાર જવા લાગી.

સીતાએ ભય પામીને પૂછ્યું:—"ક્યાં જાઓ છો ?"

નિર્મળાગૌરીએ તીવ્ર સ્વરે કહ્યું—"નર્મદાના પવિત્ર જળમાં મ્હારા હાથ ધોવા જઉં છું–મ્હારા હાથ અપવિત્ર થયા છે."

પ્રકરણ ૧૬ મું.

નિર્મળાગૌરી અને નર્મદા.

રાત્રે શય્યામાં સૂઈ રહ્યા પછી ઘણા સમય સુધી નિર્મળાગૌરી સંધ્યાકાળની ઘટનાની મનમાં ને મનમાં આલોચના કરવા લાગી.

આ શયનાલય પૂર્વ પ્રકરણમાં દર્શાવેલા નિર્મળાગૌરીના ખાનગી ઓરડાની પાસે જ હતું. એ બાજુએ બે પલંગ બિછાવેલા હતા. એક પલંગમાં નિર્મળા ગૌરી સૂઈ રહી હતી. અને બીજા પલંગમાં તેની સાસુ સૂઈ રહી હતી. બારીઓ ખુલ્લી હોવાથી મૃદુ વાયુ શયનાલયમાં નિરંકુશ રીતે આવી શકતો હતો. અસ્પષ્ટ ચાંદનીનો થોડો ઘણો પ્રકાશ પણ શયનાલયમાં પડયો હતો.

રાત્રે દશ વાગે સાસુ વહુ સૂઈ રહ્યાં હતાં. હમણાં અગીઆર વાગી ગયા હતા. સાસુ ઘણા સમયથી નિદ્રાધીન થઈ ગઇ હતી; પરંતુ નિર્મળાગૌરીના નેત્રોમાં ઉંઘ ભરાતી નહોતી. તે માત્ર એમ જ વિચારતી હતી કે:—" અરેરે ! આજે સીતાની સાથે મ્હેં ઘણી નિષ્ઠુરતા ભરેલું વર્ત્તન ચલાવ્યું છે. મ્હને લાગે છે કે, તેથી તેના અંતરમાં અસાધારણ દુઃખ થયું છે. "

એકાએક નિર્મળાગૌરી જાણે કે આજે જ ગુસ્સે ભરાઇ ગઇ—આત્મસંયમ ગુમાવી બેઠી. એ માટે તે ક્ષુબ્ધ, વ્યથિત અને લજ્જિત થયા કરતી હતી. સીતાને તેના ભાઇ (!) શ્રીયુત રતિવલ્લભે જે પત્ર લખ્યો હતો તેમાં નિર્મળાગૌરી પણ તેમના પક્ષને અનુસરનારી છે એમ જ લખ્યું હતું. આ કારણથીજ તે ક્રોધાગ્નિથી સળગી ઉઠી હતી. ક્ષણમાત્રની ઉત્તેજનાથી તે એટલું ભૂલી ગઇ હતી કે, સઘળાં મનુષ્યોની શિક્ષા, દીક્ષા, આદર્શ અને આકાંક્ષા એક પ્રકારના હોતાં નથી પૃથિવીમાં વૈચિત્ર્યનું પણ સ્થાન છે. કોઇના મત સાથે પોતાનો મત ન મળે તેથી તેની સાથે ઉગ્ર વર્તન ચલાવવું એ વ્યાજબી છે કે ?

વિચાર કરતાં કરતાં નિર્મળાગૌરી બીજું એક ગંભીર કારણ શોધી શકી—એ કારણ એવું હતું કે કેટલાક દિવસથી સીતા તરફની

તેની શ્રદ્ધા ધીમે ધીમે ઓછી થયે જતી હતી. નિર્મળાગૌરી ધીમે ધીમે એટલો નિશ્ચય કરી શકી હતી કે, સ્વર્ગસ્થ સ્વામીની પ્રત્યે એક પ્રકારની જે ગાઢ નિષ્ઠાનો ભાવ વિધવા સ્ત્રીનામાં હોવો જોઇએ તે સીતાનામાં બિલકુલ નહોતો. નિર્મળાગૌરીના જાણવામાં આવ્યા પ્રમાણે સીતાનો તેની ચૌદ વર્ષની ઉંમરે વિવાહ થયો હતો. પછીથી ત્રણ વર્ષ સુધી સ્વામીના સહવાસનું સુખ ભોગવી તે વિધવા થઇ હતી. યુવાનીના આરંભમાં ત્રણ વર્ષ સુધી જે સ્ત્રીએ સ્વામીના સહવાસનું સુખ મેળવ્યું છે તેનામાં સાધ્વી પતિવ્રતા હિંદુ રમણીની નિર્મળ, દૈવી પતિભક્તિ કયાં છે ? અશનમાં, વસનમાં તેમજ આચરણમાં સીતા બહારથી ઘણો આડંબર દર્શાવતી હતી; પરંતુ એ સર્વ પ્રકારનો તેના અંતરમાંનો સંપૂર્ણ અભાવ નિર્મળાગૌરીના જાણવામાં આવી ગયો હતો. વળી તેણે જ્યારે એમ સાંભળ્યું કે, સીતાનો પુનર્વિવાહ કરવાને માટે તેનો ભાઇ આગ્રહ કરે છે, અને સીતા પણ ભાઇના વિચાર પ્રત્યે કાંઇક ઢળી પડી છે ત્યારે તે ધૈર્ય ધારણ કરી શકી નહિ.

શયનાલયમાંની ઘડીઆળમાં અડધા કલાકનો અવાજ થયો. સાડા અગીઆર વાગ્યા. સમસ્ત પૃથિવી નિસ્તબ્ધ–નિદ્રાધીન જણાતી હતી. સીતાના વિચારોપરથી નિર્મળાગૌરી પોતાના વિચારો કરવા લાગી. મનમાં ને મનમાં પોતાની સાથે સીતાની તુલના કરવા લાગી. શુરૂઆતમાં તેણે નવવધૂ તરીકે આ જમીનદાર મહાશયના વિશાળ મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તે આઠ વર્ષની બાળિકા હતી. તેના પતિની ઉંમર ચૌદ વર્ષની હતી. એ પ્રસંગે તે માત્ર એક અઠવાડીઉં અત્રે રહી હતી; પરંતુ એ એક અઠવાડીયામાં તે પતિદેવના મુખનું પણ બરાબર અવલોકન કરી શકી નહોતી. શરમની મારી તે પતિના મ્હોં સ્હામી નજર સુદ્ધાં કરી શકતી નહોતી. એ અઠવાડીઆમાં, પતિની સાથે તેને જે વાતચિત થઇ હતી તેના બેચાર શબ્દો માત્ર તેને યાદ હતા; પરંતુ પતિના મુખની સ્મૃતિ તદન અસ્પષ્ટ થઇ ગઈ હતી. પછીથી તેના પિયર જઇ પહોંચ્યા પછી માત્ર બે માસને અંતરેજ એવા સમાચાર આવ્યા કે, તેનો પતિ એકાએક ગુમ થઈ ગયો છે. પછીથી ધીમે ધીમે નિર્મળાગારી મ્હોટી ઉંમરની થઈ, એટલે તેનામાં જ્ઞાન અને બુદ્ધિ આવી. ત્યારથી તે ગુમ થયેલા પતિના મુખની મનમાં ને મનમાં ચિંતા કરવા લાગી. જ્યાં સુધી એમ આશા હતી કે પતિ જીવતા છે, કદાચ તેઓ એક દિવસે ઘેર પાછા આવશે ત્યાં સુધી નિર્મળાગૌરી પતિને પૃથ્વીન

મનુષ્ય તરીકે જ યાદ કર્યા કરતી હતી, આ શયનાલયમાં જ તે હમ્મેશાં સૂઇ રહેતી હતી, ભોજન કરતી હતી. વાંચ્યા કરતી હતી. ક્રમે એક પછી એક કરતાં અનેક વર્ષ પસાર થઈ ગયાં, અને પતિનો પત્તો ન જ લાગ્યો; અર્થાત્ સૌ કોઇ નિરાશ થઇ ગયાં, ત્યારે નિર્મળાગૌરીએ સ્વામીને મૃત્યુલોકના માનવી તરીકે યાદ કરવાનું માંડી વાળ્યું. સ્વર્ગમાં જ્યાં દેવતારા છે,—દેહ ત્યાગ કર્યા પછી પુણ્યાત્મા જ્યાં વાસ કરે છે, રામાયણ મહાભારતમાં જે અમરાપુરીનું વર્ણન છે એ ઠેકાણે જ નિર્મળાગૌરી પોતાના પતિને બિરાજેલા જોઇ શકતી હતી. તેના મસ્તકપર જ્યોતિર્મય મુકુટ શોભતો દેખાતો હતો. અંગ પ્રત્યંગમાંથી જાણે કે પવિત્ર જ્યોતિ બહાર ફેલાતી નજરે પડતી હતી. તે જાણે કે પ્રભાતકાળે ઉઠી પવિત્રસલિલા પુણ્યમયી નર્મદા નદીમાં સ્નાન કરીને નન્દનવનમાંથી પુષ્પો વીણ્યા પછી વૈકુન્ઠમાં જઇને નારાયણ અને લક્ષ્મીદેવીના ચરણોમાં વંદન કરતી હતી. પતિ જાણે કે એ અમરલોકમાં પોતાની રાહ જોઇ રહ્યા છે. જ્યારે વખત થશે ત્યારે આ પૃથ્વીમાંથી રજા મળશે. જ્યારે આ દીર્ઘ વિરહનો અંત આવશે ત્યારે પતિ પોતાના પુણ્યબળથી પોતાને ત્યાં લઇ જશે. ત્યારે બન્નેનું પુનર્મિલન થશે.

આવી રીતે પતિ સંબંધીના વિચારો કરતાં કરતાં નિર્મળાગૌરી તન્મય બની ગઇ. સીતા સંબંધીની હકીકત તે તદ્દન ભૂલી ગઇ. તેના મનમાં વિમલ શાંતિ વિરાજવા લાગી. ધીમે ધીમે તે તન્દ્રાને આધીન થઈ. પાસેની ઘડીઆળમાં જ્યારે ટંગ ટંગ કરતા બે ટકોરા થયા ત્યારે નિર્મળાગૌરીનાં નેત્રો ઉઘડી ગયાં. બારીમાંથી તેણે બહાર નજર ફેંકી તો દશમીનો ચંદ્રમા નર્મદાની સ્હામી બાજુએ વનરેખાની પાસે નમી પડયો હતો. તેણે ફરીથી નેત્રો મીંચ્યાં. પુષ્પસુગંધી હરી લઇને મૃદુ મૃદુ વાયુ શયનાલયમાં આવી સુગંધી ફેલાવવા લાગ્યો. અલ્પ સમયમાં નિર્મળાગૌરી નિદ્રાધીન થઇ ગઇ.

પ્રભાત સમયે નિદ્રા ઉડી જતાં નિર્મળાગૌરીએ જોયું કે તેને ઉઠતાં હમ્મેશાં કરતાં વિલંબ થઈ ગયો હતો. સૂર્યોદય થયો હતો.

જલદીથી શય્યાનો ત્યાગ કરી નિર્મળાગૌરી નર્મદાસ્નાન કરવા જવાની તૈયારી કરવા લાગી. મોતી દાસી આવી ચઢી, નિર્મળાગૌરીએ તેને પૂછ્યું:—

" માજી ક્યાં છે ?"

" તેઓ સ્નાન કરવા ગયાં છે. "

" ત્યારે મ્હને ઉઠાડી કેમ નહિ ? આજે એકાદશી છે. આજે સૂર્યોદય પૂર્વે સ્નાન થયું નહિ. "

" માજીએ તમને જગાડવાની મ્હને ના પાડી હતી. તેમણે કહ્યું હતું કે હજી ઉંઘે છે માટે જગાડીશ નહિ. "

" માજીની સાથે બીજું કોણ ગયું છે ? "

" સીતા બ્હેન. "

સીતાનું નામ સાંભળવામાં આવતાં જ નિર્મળાગૌરીનું મુખ અપ્રસન્ન થઇ ગયું. વળી પાછો તેણે એમ પણ વિચાર કર્યો કે, આજ સુધી સીતા તેની સાથે જ સ્નાન કરવા જતી હતી; આજે તે પોતાની આગળ ગઈ છે એ ઠીક જ થયું છે.

આ સમયે હાથમાં વસ્ત્રાદિ લઇને સ્નાન કરવા જવા માટે નર્મદા અંતઃપુરમાંથી બહાર નીકળી. તે જોવામાં આવી કે તરત જ નિર્મળાગૌરીએ તેને પોતાની પાસે બોલાવી. નર્મદાએ દ્વાર પાસે ઉભી રહીને સંકોચથી કહ્યું:—" કેમ, શું છે બ્હેન ? "

નિર્મળાગૌરીઃ—"તું સ્નાન કરવા જાય છે કે ? ચાલ, હું પણ ત્હારી સાથે આવું છું."

નર્મદાના ઘાટપર તણાઇ આવ્યા પછી એક પણ દિવસે નિર્મળાગૌરીની સાથે સ્નાન કરવા જવાનું સૌભાગ્ય નર્મદાને પ્રાપ્ત થયું નહોતું. આત્મપરિચય આપવામાં નર્મદા નારાજ હોવાથી નિર્મળાગૌરી જાણી જોઇને જ તેની સાથે વિશેષ વાતચિત કરતી નહોતી. વળી પાછી તે વિના કારણ સંકોચ અનુભવે ! તેના દુઃખે નિર્મળાગૌરી ઘણી દુઃખી હતી, તથા તેનું દુઃખ દૂર કરવા જેવો કોઈ પણ ઉપાય તેના હાથમાં નહોતો—આ તેનો વિશેષ આક્ષેપનો વિષય હતો. વળી નિર્મળાગૌરીનો સદય સ્નેહપૂર્ણ વ્યવહાર હોવા છતાં નર્મદા પોતાને તેનાથી દૂર રાખવાનો જ યત્ન કર્યા કરતી હતી. મકાનમાં કોઇ તેના પગનો અવાજ સુદ્ધાં ભાગ્યે જ સાંભળી શકતું હતું. જાણે કે નર્મદા મહાન્ અપરાધી કેમ ન હોય ! આજે નિર્મળાગૌરીએ તેને પોતાની સાથે સ્નાન કરવા આવવાનું જણાવ્યું તેથી જાણે કે તે ઘણી જ કૃતાર્થ થઇ. તેણે કહ્યું:—" તમારી સાથે હું આવું ? "

નિર્મળાગૌરીએ નર્મદાની તરફ સહાસ્ય કટાક્ષ કર્યો. નર્મદાએ શરમથી મૃદુ હાસ્ય કરીને કહ્યું:—" તમારી સાથે આવું ? "

નિર્મળાગૌરીઃ—"હા ચાલ; આજે આપણે બન્ને સાથે સ્નાન કરવા જઈશું."

આ પ્રમાણે કહીને નિર્મળાગૌરીએ બારીમાંથી બાગમાં દૃષ્ટિ કરી તો તેને તેની સાસુ તેમજ સીતા નર્મદાસ્નાન કરીને પાછાં આવતાં જણાયાં.

નિર્મળાગૌરીએ નર્મદાની સાથે બહાર નીકળી બાગમાં આગળ વધવા માંડયું. અલ્પ સમયમાં જ તેમની નિર્મળાગૌરીની સાસુ અને સીતાની સાથે મુલાકાત થઈ. સીતાએ કહ્યું:—"નિર્મળાબ્હેન ! આજે તમારાથી મોડું ઉઠાયું ખરૂં ?"

નિર્મળાગૌરીઃ—"હા, આજે મોડું થઇ ગયું ખરૂ."

સીતાઃ–"તમને ઉઠતાં વિલંબ થયો તેથી જ આજે હું માજીની સાથે સ્નાન કરવા નીકળી પડી."

નિર્મળાગૌરીઃ—"ઘણું સારૂં કર્યું."

આ પ્રમાણે કહીને નિર્મળાગૌરીએ હાસ્ય કર્યું. મ્હોંપર કાંઇક પ્રસન્નતા દર્શાવવાનો યત્ન કર્યો. સીતા પ્રત્યે ગઇ રાત્રે ઉપજેલી વિરક્તિ તેના અંતરમાં દૂર થઇ ગઇ હતી–એવું સીતાને સમજાવવાનો તેનો ઉદ્દેશ હતો. કાલે તેના મનને દુઃખ દીધેલું હોવાથી આજે નિર્મળાગૌરીને પસ્તાવો થતો હતો.

શુસ્કવસ્ત્રો લઇને મોતી ઘાટપર બેસી રહી હતી. નિર્મળાગૌરી અને નર્મદા સ્નાન કરવા ઉતર્યાં. પ્રભાતસૂર્યનાં તેજસ્વી કિરણોથી નર્મદાનું સ્વચ્છ જળ પ્રકાશી રહ્યું હતું. એક બે ન્હાની નૌકાઓમાં બેઠેલા માછીઓ ગાન લલકારતા લલકારતા નૌકા ચલાવતા હતા. આજે નિર્મળાગૌરી ઘણા સમય સુધી સ્નાન કરવા લાગી. આજે તે અનેક પ્રકારની વાતચિત કરતી હતી. નર્મદાની સાથે આજના જેટલી વાતચિત તેણે કદાપિ કરી નહોતી. એકાએક તેણે નર્મદાને પૂછ્યું:— "નર્મદા ! તને તરતાં આવડે છે ?"

નર્મદા—"તરતાં ન આવડતું હોત તો હું કેવી રીતે તમારા સહવાસસુખને પ્રાપ્ત કરી શકત ?"

નિર્મળા—"ત્યારે શું તું તરતી તરતી અહિં સુધી આવી હતી?"

નર્મદા–"હા."

આ સમયે નિર્મળાગૌરીને લાગ્યું કે, આ પ્રસંગ ઉપાડવો એ સારૂં નથી. આ વાતની સાથે જ નર્મદાની મહાવ્યથા સમાઇ રહેલી

છે. વાતને ફેરવી નાખવાના ઉદ્દેશથી નિર્મળાગૌરીએ કહ્યું:—" વારૂં નર્મદા ! તું રાત્રે સ્વપ્ન જુએ છે કે ? "

" હા જોઉં છું કેમ ? "

" હમ્મેશાં જુએ છે ? "

" કોઇ કોઇ સમયે જોઉં છું. "

" ઠીક ત્હારૂં સ્વપ્ન કોઇ દિવસે સાચું ઠર્યું છે ? "

" જો પ્રભાતકળના અરસામાં સ્વપ્ન જોવામાં આવે છે તો એ સ્વપ્ન સાચું ઠરે છે. મ્હને એક વખતે આ વાતની સત્યતાનો અનુભવ થયો છે. "

" કેવી રીતે થયો છે, તે કહે જોઇએ ? "

હું એક સમયે જ્યારે મ્હારા પિતાને ઘેર હતી ત્યારે મ્હેં પ્રભાતકાળના અરસામાં એક સ્વપ્ન જોયું હતું. જાણે કે પોષ્ટમેન આવીને મ્હારા નામનો મ્હારા પતિનો એક પત્ર આપી ગયો. બરાબર એજ દિવસે પોષ્ટમાં મ્હારા પતિનો પત્ર આવ્યો, અને મ્હારૂં સ્વપ્ન સાચું ઠર્યું. "

નિર્મળાગૌરી નદીની સ્હામી પાર જોઈ રહી. નર્મદાએ પૂછ્યું:— " બ્હેન તમે સ્વપ્ન જુઓછો કે ? "

નિર્મળાગૌરીએ નર્મદાનાં નેત્રો તરફ મુખ ફેરવીને કહ્યું—"કોઇ કોઈ સમયે જોઉં છું. આજે મ્હેં એક સ્વપ્ન જોયું છે. "

નર્મદા:—" ત્યારે તો તમારૂં સ્વપ્ન અવસ્ય સાચું ઠરશે."

નિર્મળાગૌરી—" સાચું ઠરશે તો ખરૂજ; પરંતુ ત્હારા સ્વપ્નની માફક મ્હારૂં સ્વપ્ન ત્વરાથી સાચું ઠરે એમ લાગતું નથી–મ્હારૂં સ્વપ્ન સાચું ઠરવાને વિલંબ છે."

નર્મદા:—" તમે કેવું સ્વપ્ન જોયું છે તે કહો તો ખરાં ? "

નિર્મળાગૌરી—"હમણાં નહિ—બપોરે કહીશ. ત્હેં મ્હારી સઘળી હકીકત સાંભળી છે ને ?"

નર્મદાએ એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:—" સાંભળી છે. ભગવાને તમને આટલા બધા ગુણ આપ્યા છે, આટલી બુદ્ધિ આપી છે, આટલું બધું ઐશ્વર્ય આપ્યું છે છતાં તે સાથે આવું મહા દુઃખ શા માટે આપ્યું છે તે હું વિચારી શકતી નથી. મ્હને તેમણે જે દુઃખ દીધું છે તેનો એક હેતુ છે—એ તેમનો અવિચાર છે એમ કહી

શકાય તેમ નથી; પરંતુ તમારૂં દુઃખ જોતાં તો તમારા ઉપર તેમણે અવિચાર....... "

નિર્મળાગૌરીએ નર્મદાને બોલતી અટકાવીને વચ્ચે જ કહ્યું:—" બ્હેન ! પરમાત્મા કોની પ્રત્યે પણ અવિચાર કરતો નથી. આપણે જે દુઃખ ભોગવીએ છીએ તેમાં પણ કોઇ ગુપ્ત હેતુ સમાયલો છે; છતાં એ ગુપ્ત હેતુને ઘણી વખત આપણે સમજી શકતાં નથી, એ બીજી વાત છે. વળી એટલું પણ નક્કી છે કે—આ મહા દુઃખનું છેવટનું પરિણામ ઘણું સારૂં છે. "

નર્મદા અવાક્ બની જઇને નિર્મળાગૌરીના મુખ તરફ જોઇ રહી. અંતે તેણે કહ્યું;—" હું જો તમારી માફક આવો દૃઢ વિશ્વાસ રાખી શકત તો અંતરમાં અપૂર્વ શાન્તિ પામત. "

નિર્મળાગૌરી કરૂણાપૂર્ણ નેત્રોએ નર્મદાનાં નેત્રો તરફ જોઇ રહી. તેને કાંઇ પૂછવા જતાં નિર્મળાને ભય ઉપજતો હતો—અર્થાત્ એ અભાગિનીના હૃદયનો ભાર ઓછો કરવાને માટે તે ઘણી વ્યાકુળ બની ગઇ હતી.

પ્રકરણ ૧૭ મું.

સીતાની એકાદશી.

આજે બપોરથી જ સીતાના મસ્તકમાં અસાધારણ વેદના થતી હતી. એકાદશીનો દિવસ આવતાં જ આવી રીતે સીતાનું મસ્તક સખ્ત દુઃખતું હતું. નિર્મળાગૌરી પાસે જઇ પોતાનાં દુઃખનું કારણ જણાવી તેણે રજા મેળવી. પોતાના ઓરડાનાં બારી બારણાં બંધ કરી તે અંધકારમાં સુઇ રહી. એકાદશીને દિવસે જ્યારે તે આ પ્રમાણે બે ત્રણ કલાક સુધી અંધકારમાં સુઇ રહેતી હતી ત્યારે જ તેનું દુઃખ દૂર થતું હતું.

આજે પણ સીતાએ પોતાના ઓરડામાં જઇને બારણાં બંધ કર્યાં. બારીઓ પણ બંધ કરી દીધી. અને પછી તે શય્યામાં સુઇ ગઇ.

સીતા શય્યામાં સુઇ રહીને આમ તેમ આળોટવા લાગી. મસ્તકમાં વેદના થતી હોય તો ઉંઘ કયાંથી આવે ?

આમ તેમ આળોટતાં લગભગ એક કલાક પસાર થઇ ગયો. એક વાગ્યો હતો. હજી ઘરનાં સઘળાં માણુસો જમી પરવાર્યાં નહોતાં. હજી પણ બહાર છજામાંથી જનાર-આવનારનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાતો હતો !

ક્રમે ક્રમે એ સ્વર સંભળાતો બંધ થઇ ગયો. આસમ સમયમાં જ દોઢ વાગ્યો. હવે કોઇનો પણ સ્વર સાંભળવામાં આવતો નહોતો. સૌ જાણે કે વિશ્રામ મેળવતાં હતાં.

આ શું ? અંધકાર હોવા છતાં સીતાના ઓરડામાં શાનો અવાજ થાય છે ? કોઇ જાણે કે ઘણુજ ધીમે પગલે ઓરડામાં સંભાળથી ચાલે છે ! કદાચ બિલાડી કે ઉંદર હશે ? !

‘ કટ–કટ–કડીંગ ’ આવો અવાજ શાનો થાય છે ? આ શું... ટૂંક ઉઘડવાનો અવાજ છે કે ? ના ના, ઉંદર જાણે કે કાંઇ ખાતો હોય એમ જણાય છે !

પરંતુ પાછો આ ‘ ખડખડ ’ અવાજ શાનો થવા લાગ્યો ? આ તો કોઈ મનુષ્ય કાંઇ સુકો પદાર્થ ખાતું હોય એમ લાગે છે આવા અંધકારમાં કોણ ખાતું હશે ? વળી સીતા સિવાય આ ઓરડામાં બીજું કોઇ છે નહિ. આજે એકાદશી છે—સીતા નિષ્ઠાવતી હિન્દુ વિધવા છે ! એ કોઇ ચીજ આજે ખાય એ સંભવિત નથી—બિલાડી જ કદાચ ઉંદર પકડીને ખાતી હશે ? !

વળી પાછું આ શું ? ચંબુમાંથી કોઇ પ્યાલામાં જળ કાઢે છે.

સીતા સંબંધી કોઈ પણ પ્રકારનો અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થઇ શકે તેમ નથી. આજે કોઇ તેને તેના ઓરડામાં કાંઇ ખાવાનું આપી ગયું નથી; ત્યારે શું સીતા તેની પાસે તો હમ્મેશાં કાચું કોરૂં ખાવાનું તો નહિ રાખી મૂકતી હોય ?

એવામાં વળી સીતાનો પલંગ હાલ્યો. અરેરે ! હજીસુધી બિચારીના મસ્તકની વેદના દૂર થઇ હોય એમ લાગતું નથી; તેથી જ તે પલંગમાં આમ તેમ આળોટે છે—તેનો અવાજ સંભળાય છે. ઉપવાસ કર્યો હોય અને માથું ચઢે તો એકદમ કયાંથી ઉતરે ? !

ચાર વાગ્યા પછી સીતાએ જાગ્રત થઇ, બારી બારણાં ઉઘાડી

નાખ્યાં. આંખો ચોળતાં ચોળતાં બહાર આવીને તેણે મોતીને પુછયું:—
"નિર્મળાબ્હેન ક્યાં છે ?"

મોતી:—તેઓ બાગમાં બિછાનું બિછાવી, સૂતાં સૂતાં મહાભારત સાંભળે છે.

સીતા—મહાભારત સાંભળે છે ? ત્યારે વાંચે છે કોણ ?

મોતી:—નર્મદાબ્હેન.

સીતા—બીજું કોઈ ત્યાં છે કે ?

મોતી—બીજું કોઇ નથી. હું પ્રથમ થોડા સમય સુધી ત્યાં હતી; પરંતુ પછીથી નિર્મળાબ્હેને બ્હેને મ્હને કહ્યું કે 'તું જા, ત્હારી હવે અહિં કાંઇ જરૂર નથી.' એટલે હું પાછી આવતી રહી.

સીતા:—કેટલા સમયથી તેઓ બાગમાં ગયાં છે ?

મોતી:—એક કલાક થવા આવ્યો હશે. હં, સીતાબ્હેન ? તમારૂં માથું દુઃખવા આવ્યું હતું તે ઉતર્યું કે ?

સીતાએ મસ્તક પર હાથ દબાવી કહ્યું:—"હા, ઘણુંખરૂં ઉતર્યું છે, હવે નહિ જેવું દુઃખે છે."

મોતી તેનું કામ કરવા ચાલી ગઈ. સીતા પેટીમાંથી કાગળ વગેરે બહાર કાઢી "રતિવલ્લભ" ને એક પત્ર લખવા બેઠી.

પ્રકરણ ૧૮ મું.

સ્વપ્નની સફળતા.

મોતીના ચાલ્યા ગયા પછી નર્મદાએ નિર્મળાગૌરીને પૂછયું:—"કેમ બ્હેન ! તમે કેવું સ્વપ્ન જોયું હતું તે મ્હને કહો તો ખરાં; કોના સંબંધી સ્વપ્ન જોયું હતું ?"

નિર્મળાગૌરી ઉશિકાપર મસ્તક મૂકી આડી પડી હતી. તેણે કહ્યું:—"મ્હેં મ્હારા પતિદેવ સંબંધીનું સ્વપ્ન જોયું છે."

નર્મદા:—કેવું સ્વપ્ન ?

નિર્મળાગૌરી:—જો સાંભળ, કાલે રાત્રે કોઇ એક કારણને લીધે મ્હારૂં મન કાંઈક ખરાબ હતું. દશ વાગ્યે હું અને માજી સૂવા રહેવા

ગયાં. અલ્પ સમયમાં જ માજી તો તેમના પલંગમાં નિદ્રાધીન થઇ ગયાં; પરંતુ મ્હને નિદ્રા આવી નહિ. સૂતી સૂતી હું અસંખ્ય વિચારો કરવા લાગી. પછીથી મ્હને મ્હારા પતિદેવ સંબંધીના વિચારો આવવા લાગ્યા. ઘણા સમય સુધી તેમના વિચારો કરતાં કરતાં મ્હારૂં મન કાંઇક શાન્ત થયું—આવી રીતે ધીમે ધીમે બાર–એક અને બે વાગી ગયા. ત્યાર પછી હું નિદ્રાધીન થઇ પડી. પછી મ્હેં સ્વપ્ન જોયું. જાણે કે મ્હેં વિવિધરંગી સુન્દર મૂલ્યવાન્ પાનેતર પહેર્યું છે, મ્હારા કપાળમાં આડ ચોટાડેલી છે, શરીરપર અલંકારનો પાર નથી. બરાબર વિવાહ વખતે મ્હારો જેવો વેષ હતો તેવો જ વેષ મ્હેં સ્વપ્નમાં જોયો! જાણે કે હું એક અતિ સુન્દર ચિત્તાકર્ષક ઓરડામાં નવવધૂના સ્વરૂપમાં બેઠી છું. મ્હારી આસપાસ અનેક ન્હાની મ્હોટી સ્ત્રીઓ ટોળું વળીને બેઠી છે. તેઓ હસીને જાણે કે મ્હારી ઠઠ્ઠા મશ્કરી કરી રહી છે—રંગ રાગ ઉડાવી રહી છે. સંધ્યા થઇ ગઇ છે. એવામાં 'વર આવે છે—વર આવે છે' એવો અવાજ ચારે તરફથી સંભળાવા લાગ્યો. વિવિધ પ્રકારનાં વાજીંત્રોનો મધુર સુર કાનોમાં અમૃત રેડવા લાગ્યો.

આટલું કહીને નિર્મળાગૌરી શાન્ત રહી.

નર્મદાએ પૂછ્યું:—"ત્યાર પછી?"

નિર્મળાગૌરી:—ત્યાર પછી મ્હારી ઉંઘ ઉડી ગઇ. બારીમાંથી દૃષ્ટિ કરી જોયું તો સૂર્યોદય થવા આવ્યો હતો. પૂર્વ દિશામાં શુક્રનો તારો પ્રકાશી રહ્યો હતો.

નર્મદાના મુખ પર વિષાદામિશ્રિત હાસ્ય દેખાયું. તેણે કહ્યું:—"ઘણું જ મધુર સ્વપ્ન–કેમ નહિ?" આ પ્રમાણે કહીને તેણે નિર્મળાગૌરીના મુખ તરફ જોયું તો તેની દૃષ્ટિ દૂર આકાશની તરફ સ્થિર રહેલી હતી, તેનાં બન્ને નેત્રોમાં જળ ભરાઇ આવ્યું હતું. તેણે દૃષ્ટિ ફેરવ્યા સિવાય કહ્યું:—"ઘણું જ મધુર સ્વપ્ન—એમાં શો સંદેહ? વળી વાજીંત્રોનો સ્વર તો મ્હને એટલો બધો કર્ણપ્રિય લાગ્યો હતો કે હું તેનું વર્ણન નિર્જીવ શબ્દોથી કરી શકું તેમ નથી."

નર્મદા નીચી નજરે વિચારવા લાગી. અંતે એક નિશ્વાસ મૂકી તેણે કહ્યું:—"આ સ્વપ્ન કેવી રીતે સાચું નિવડશે?"

નિર્મળાગૌરીએ ઉત્તર આપ્યો:—"કેમ નહિ નિવડે? પરંતુ એટલું તો ખરૂં કે, આ જીવનમાં આ સ્વપ્ન સાચું નિવડનાર નથી: તેથી તો મ્હેં તને સ્હવારે કહ્યું હતું કે મ્હારૂં સ્વપ્ન ત્હારા સ્વપ્નની માફક જલદીથી સત્ય નિવડનાર નથી–તેને સત્ય નિવડવાને વિલંબ છે.

નર્મદાઃ—ત્યારે આ જન્મમાં સત્ય નહિ નિવડે તો પરજન્મે નિવડશે ?

નિર્મળાગૌરીઃ—ના; એટલો બધો વિલંબ નહિ થાય. પરલોકમાં જ મ્હારૂં મ્હારા પતિદેવ સાથે મિલન થશે. મ્હારા પતિદેવ સ્વર્ગમાં છે. મ્હને પણ તેઓ સ્વર્ગમાં લઈ જશે. જો કે સ્વર્ગમાં જવા જેટલું પુણ્યબળ મ્હારામાં નથી; પરંતુ પતિદેવ દયા દર્શાવ્યા સિવાય રહેશે નહિ. હું જ્યારે ત્યાં જઈશ ત્યારે ત્યાંની રીત પ્રમાણે અમારો વિવાહ થશે !

નર્મદાએ જોયું તો નિર્મળાગૌરીનું મુખમંડળ પ્રભાતકાળના શુક્રતારાની માફક આશાના આનંદથી પ્રકાશી રહ્યું હતું. વિસ્મયથી અવાક્ થઈ જઈને નર્મદા આ સતીની મુખજ્યોતિનું દર્શન કરવા લાગી.

થોડા સમય સુધી શાન્ત રહીને નિર્મળાગૌરીએ કહ્યું:—"વિધવા સ્ત્રીને માટે પતિભક્તિ જેવું મહા પુણ્ય અન્ય એક પણ નથી. જે મનસા વાચા અને કર્મણાથી સ્વર્ગસ્થ સ્વામીની હૃદય-મંદિરમાં પ્રતિષ્ઠા કરી તેની ભક્તિ કરે છે તેનાપર દેવતાઓ પણ પ્રસન્ન થાય છે; અર્થાત્ એ સ્ત્રી સ્વર્ગમાં જવાને માટે શક્તિવતી થાય છે.

નર્મદાઃ—તમારી પતિભક્તિ જોઈને હું ચોક્કસ કહી શકું છું કે, તમે સ્વર્ગમાં જ જઈ શકશો. તમે તમારા પતિદેવની સાથે ચિરકાળને માટે આનંદમાં રહી શકશો. વળી બ્હેન ! આ અભાગિની નારીને તમે આશીર્વાદ આપો કે એક દિવસે મ્હારા કપાળમાં પણ એવું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય."

આ પ્રમાણે કહીને નર્મદાએ નિર્મળાગૌરી પદરજ શિર પર ચઢાવી.

નર્મદાના આવા વ્યવહારથી જાણે કે નિર્મળાગૌરીની સમાધીનો ભંગ થયો—તે પુનઃ આ માટીની પૃથ્વીમાં પાછી આવી. વ્યાકુળતાથી તેણે કહ્યું—"આ શું? મ્હારા પગે હાથ શા માટે અડકાડે છે ?"

નર્મદાએ કહ્યું:—"મ્હારી જીવનકથા પણ એક દિવસ હું તમને કહી સંભળાવીશ. હું તમારી ચરણરજને પણ યોગ્ય નથી."

બન્ને જણીઓ થોડા સમય સુધી છાની બેસી રહી. ક્રમે મહાભારત લઈને નિર્મળાગૌરી તેનાં પૃષ્ઠો ફેરવવા લાગી. અન્તે તેણે કહ્યું:—"મહાભારત તો વંચાયું નહિ."

નર્મદાઃ—ક્યાં આગળથી વાંચ્યું ?

નિર્મળાગૌરીએ વનપર્વ કાઢીને કહ્યું:—" દમયન્તીનો સ્વયંવર વાંચ."

નર્મદા વાંચવા લાગી. ક્રમે સૂર્યભગવાન્ સંધ્યાસુન્દરીને આલિંગન કરવા પશ્ચિમાકાશમાં નમી પડયા. સૂર્યાસ્તનો સમય સમીપ આવી પહોંચ્યો. ગગનમંડળ રંગબેરંગી બની ગયું.

બરાબર આ સમયે એક અધ્યાય પૂરો થયો. સાથે સાથે અંતઃપુરમાં એકાએક એક પ્રકારનો કોલાહલ થયો. એક પ્રકારના આનંદધ્વનિથી ગગનમંડળ ગાજી ઉઠયું.

તરત જ વિવિધ પ્રકારનાં વાજીંત્રોનો મધુર સુર ચારે દિશામાં સંભળાવા લાગ્યો. નિર્મળાગૌરી અને નર્મદા આશ્ચર્યથી એક બીજાનું મ્હોં જોવા લાગ્યાં. મહાભારત હાથમાં લઇને નિર્મળાગૌરી ત્વરિત ગતિથી અંતઃપુર તરફ જવા લાગી.

આંગણામાં પ્રવેશ કરતાંની સાથે જ મોતીએ દોડતી દોડતી આવીને કહ્યું:—" નિર્મળાબ્હેન ! નિર્મળાબ્હેન ! મ્હેં કહ્યું હતું તેમ જ થયું છે. કંગાલની વાત પ્રત્યે કોઇ લક્ષ્ય આપતું નથી; પરંતુ કંગાલની વાત ખરી જ ઠરે છે ! કહો કહો, હવે મ્હને શું ઇનામ આપશો ? હું સાધારણ દાસી છું—"

એવામાં અંતઃપુરમાંથી બીજી એક અંગના હાથમાં કુંકુમની દાબડી લઇને દોડી આવી. તેણે હાંફતાં હાંફતાં કહ્યું:—' મ્હોટાભાઇ જીવતા છે તેમનો પત્ર આવ્યો છે ! " આમ કહીને તેણે કંપતા હાથે નિર્મળાગૌરીના ભવ્ય કપાળમાં કુંકુમનો ચાંલ્લો કર્યો.

નિર્મળાગૌરી પણ ઉભી રહીને વાયુના સપાટામાં સપડાયલી લતા પ્રમાણે ધ્રુજતી હતી—જો નર્મદાએ ત્વરાથી તેને પકડી લીધી ન હોત તો ત્યાંજ પડી જાત. તે આત્મભાન ભૂલી ગઇ. બે દાસીઓ અને નર્મદા તેના મુર્છિત દેહને અંતઃપુરમાં લઇ ગઇ.

મોતીએ એ તરફ દૃષ્ટિ પણ કર્યા સિવાય રણરંગમાં નૃત્ય કરતાં કરતાં કહેવા માંડયું:—" મ્હેં નહોતું કહ્યું કે મ્હોટાભાઇ જીવતા છે ?! આજે હું ભાવષ્યવાદિની થઇ ! "

પ્રકરણ ૧૯ મું.

વેશ-પરિવર્તન.

ધીમે ધીમે કૃષ્ણુલાલની નોકરીનો છેલ્લો દિવસ આવી પહોંચ્યો. નોકર ચાકરો પગાર ચુકવી દઇ, બજારનું દેવું આપી દઇ સરસામાન બાંધી, બંધુબાંધવ પાસેથી વિદાય લઇ કૃષ્ણુલાલ ટ્રેનમાં ચઢી બેઠો.

ડબ્બામાં બારી પાસે બેઠો બેઠો કૃષ્ણુલાલ સ્વગત વિચારવાં લાગ્યોઃ—" બસ ! હવે અલ્પ સમય પછીથી જ મ્હારે મૃત્યુલીલા અને ત્યાર પછી સજીવન લીલા કરવી પડશે. હજી મુંબાઈ સુધી ઓળખીતા માણસોની મુલાકાત થાય તેમ છે. મુંબાઇ મૂક્યા પછી કોઇ મ્હને ઓળખી શકે તેમ નથી. મુંબઈથી મોગલસરાઇ જઇ પહોંચ્યા પછી મ્હારો પુનર્જન્મ ગણાશે. ત્યાં સુધી જઇ પહોંચીશ એટલે પછી હું છાણી ગામનો હતભાગ્ય કૃષ્ણુલાલ નહિ; પરંતુ ઠિકરિયા ગામનો હજારો રૂપિયાનો માલિક મુળજીભાઇ થઇશ. આ પૃથ્વીપરથી થોડા સમયમાં જ મ્હારા નામનો લોપ થશે !"

ટ્રેન ચાલવા લાગી. પેસેન્જર ટ્રેન હોવાથી પ્રત્યેક સ્ટેશને ઉભી રહેતી. ઘણુંખરાં સ્ટેશનોએ કૃષ્ણુલાલના ઓળખીતા માણસો તેને મળતા હતા તથા જેમણે તેની નોકરી ગયાની વાત સાંભળી હતી. તેઓ તે માટે દિલગિરી દર્શાવતા હતા, અને જેમણે એ વાત નહોતી સાંભળી તેઓ પૂછતા હતા કેઃ—" કેમ કૃષ્ણુલાલ! રજાપર જાઓ છો કે શું ?" કોઈ વળી પૂછતું કેઃ—" તમારી બદલી થઇ છે કે શું?" પછીથી જ્યારે ખરી વાત જાણવામાં આવતી ત્યારે તેઓ કહેતા કેઃ—"શું કહો છો ? નોકરી ગઇ ? અમે તો કાંઇ સાંભળ્યું નથી. અરેરે ! ઘણા દુઃખની વાત કહેવાય. ખરૂંજ છે કે, રેલ્વેની નોકરી પાણીના પરપોટા જેવી છે—હમણાં છે ને ઘડી પછી નથી. "

ટ્રેન ઉપડતાં જ પાછો કૃષ્ણુલાલ મનમાં ને મનમાં હસતો હતો, તથા તેના ભવિષ્ય સંબંધી વિવિધ કલ્પનાઓ કરતો હતો. કાશી જવાનો નિશ્ચય કરીનેજ તે નીકળ્યો હતો; પરંતુ પછીથી કેટલોક વિચાર કરીને તેણે પ્રથમ અલ્હાબાદ જવાનો નિશ્ચય કર્યો.

યથા સમયે મુંબાઇ થઇને કૃષ્ણુલાલ મોગલસરાઇ સ્ટેશને જઇ પહોંચ્યો. મોગલસરાઇ સ્ટેશને પોતાનો સઘળો સરસામાન પોતાની સાથે મુસાફરી કરતા એક મુસાફરને સાચવવાનું જણાવી તેણે સ્ટેશન-માસ્તર પાસે જઇને કાશીનો પાસ તેમને સોંપ્યો, અને અલ્હાબાદની ટીકીટ ખરીદી લીધી.

બીજે દિવસે પ્રભાતકાળે અલ્હાબાદ જઇ પહોંચી કૃષ્ણુલાલે પાસે આવેલી ધર્મશાળામાં જઇને મુકામ કર્યો, સ્ટેશન આગળથી એક મહારાજે કૃષ્ણુલાલની પૂંઠ પકડી હતી. કૃષ્ણુલાલ વારંવાર તેને કહ્યા કરતો હતો કે, એ તીર્થ કરવા આવ્યો નથી માત્ર શહેર જોવાને આવ્યો છે. તેને ગોર મહારાજની કાંઈ જરૂર નથી. કૃષ્ણુલાલે આ પ્રમાણે કહ્યું; પરંતુ મહારાજ તો પાછો ફર્યોજ નહિ. તેણે કહ્યું:—" હું એકવચની મહારાજ તરીકે દેશ વિદેશમાં વિખ્યાત છું—જુઓ મ્હારી પાસે સર્ટિફિકેટ પણ છે." આ પ્રમાણે કહીને તેણે એક છાપેલા અક્ષરવાળો કાગળ કૃષ્ણુલાલના હાથમાં આપ્યો. એ કાગળ વાંચીને કૃષ્ણુલાલે જાણ્યું કે, એકવચની મહારાજ આ કળિયુગમાં યુધિષ્ઠિરનો જ અવતાર છે ! જે કોઇ એ ગોર મહારાજના નામનો તાર કરતું તે માત્ર 'એકવચની મહારાજ—અલ્હાબાદ' લખતું કે તરત જ આ ગોર મહારાજને તાર પહોંચી જતો હતો. આમ છતાં કૃષ્ણુલાલની આગળ 'એકવચની મહારાજ'ની સઘળી ચતુરાઇ નકામી થઇ પડી; કેમકે કૃષ્ણુલાલ જાણુતો હતો કે, છ છ મહિને પાંચ રૂપિયા આપતાં તાર ઓફીસમાં સૂચક ઠેકાણું રજીષ્ટર થઇ રહે છે. જ્યારે એકવચની મહારાજનો એકપણ યત્ન ન ફાવ્યો ત્યારે અંતે તેમણે કહ્યું:—" ભાઇ ! તમે હિંદુ છો. હિંદુધર્મી થઇ માત્ર પ્રયાગ શહેર જોઇને તમે ચાલ્યા જાઓ. એ વ્યાજબી છે કે ? શાસ્ત્રમાં પણ લખ્યું છે કે, પ્રયાગમાં જઇને જે માણસ મસ્તક નથી મુડાવતું તેને તેના મૃત્યુ પછી નરકદુઃખ ભોગવવું પડે છે. અહિં જો માથું મુડાવીને જશો તો તમારા પુણ્યનો પાર રહેશે નહિ. પછી તમે ગમે ત્યાં મૃત્યુ પામશો તો પણ તમારો વૈકુંઠવાસ થશે."

કૃષ્ણુલાલે કહ્યું:—" મહારાજ ! આ બધું બકબક શા માટે કરો છો ? "

ગોર મહારાજે કહ્યું:—" ભાઇ ! શાસ્ત્રનાં વચનો કદાપિ મિથ્યા થાય ખરાં કે ! હિંદુશાસ્ત્રો જેવાં શાસ્ત્રો પૃથ્વિપરના બીજા એક પણ

દેશમાં નથી. હિંદુધર્મ સર્વ ધર્મોનો શિરોમણિ છે, તેજ પ્રમાણે હિંદુ-શાસ્ત્રો પણ સઘળાં શાસ્ત્રો કરતાં સર્વોત્તમ છે. હ્યો હું ગાડી બોલાવી લાવું છું. તમે વેણીઘાટપર ચાલો. જે કાંઇ ક્રિયાકર્મ શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલાં છે તે સઘળાં હું અથેતિ કરાવી આપના માનવજન્મનું સાર્થક કરીશ-અને ખરચ જોવા જાઓ તો માત્ર સવાપાંચ રૂપિયા થશે-પાંચ રૂપિયા ચાર આના. જો આપની પાસેથી માત્ર પાંચ રૂપિયા ચાર આનાથી વધારે રકમનું હું ખરચ કરાવું તો તમે મ્હને બેલાશક કહેજો કે "મહારાજ! તમે એકવચની નામ રાખ્યું છે તે ખોટું છે." આમ કહીને મ્હને બે થપ્પડો મારશો તો તે પણ હું ખાઇ લઇશ."

થોડા સમય સુધી વિચાર કરીને કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—"વારૂ, ત્યારે ગાડી બોલાવો."

ગાડી આવતાં જ મહારાજે કૃષ્ણલાલનો સરસામાન તેમાં ગોઠવી દીધો, અને પછી કૃષ્ણલાલ એકવચની મહારાજ સાથે ગાડીમાં ચઢી બેઠો. રસ્તે જતાં પ્રયાગ માહાત્મ્ય તથા પોતાના માહાત્મ્ય સંબંધી એકવચની મહારાજે ઘણું વિવેચન કર્યું; પરંતુ કૃષ્ણલાલે એ વિવેચન તરફ વિશેષ લક્ષ્ય આપ્યું નહિ. તે વિચારતો હતો કે:— "માથું મુડાવી આવીને આવતી કાલે જ ભગવાં વસ્ત્રો પહેરીશ; એમ કરીશ એટલે પછી કોઇ જાણીતું માણસ પણ મ્હને પિછાની શકશે નહિ."

સ્નાન, તર્પણ વગેરેમાં કૃષ્ણલાલને સવાપાંચ રૂપિયાને બદલે છ સાત રૂપિયાનું ખરચ થઇ ગયું. પછીથી તે એકવચની મહારાજ સાથે પાછો ધર્મશાળામાં આવ્યો. ધર્મશાળામાં આવ્યા પછી તેણે મહારાજને કહ્યું:—"કેમ મહારાજ! તમે કહેતા હતા કે સવાપાંચ રૂપિયા ઉપરાંત એક પાઇ પણ વધારે થશે નહિ; તેને બદલે લગભગ છ સાત રૂપિયાનું ખરચ થયું."

એકવચની મહારાજે કહ્યું:—"ભાઇ! ધર્મના કાર્યમાં હાથ જેટલો વધારે મોકળો રખાય તેટલું વિશેષ કલ્યાણ છે. ભાઈ સાહેબ! હજી તો આ ગરીબ બ્રાહ્મણની દક્ષિણા બાકી છે. ફુલ નહિ તો ફુલની પાંખડી આપશો તો પણ મ્હારે તે હજારો સોના મહોરો સમાન છે. જો કે પ્રથમ હું એમ ધારતો હતો કે માત્ર સવાપાંચ રૂપિયામાં બધું થશે; પરંતુ કર્મચંડાળ પેટને લીધે એકવચનીના બેવચની થવું પડે છે!"

કૃષ્ણલાલે મનમાં ને મનમાં કહ્યું:—" ભાઇ! પૃથ્વિમાં કાંઇ તું એકલો પૈસાનો લોભી નથી—પેટને માટે સઘળા લોભ કરે છે—જૂઠું બોલે છે—ચોરી કરે છે—દગો કરે છે અને એવચની પણ બને—છે." આ પ્રમાણે સ્વગત કહીને તેણે એકવચની મહારાજના હાથમાં બે રૂપિયા મૂક્યા. એકવચની મહારાજ ઘણા પ્રસન્ન થઇને કૃષ્ણલાલ પાસેથી વિદાય માગી ચાલ્યા ગયા.

હજી સુધી રેલ્વે મુસાફરીથી ઉપજેલો કંટાળો દૂર થયો નહોતો, અને અલ્હાબાદ આવ્યા પછી અત્યાર સુધી એકવચની મહારાજે કૃષ્ણલાલને શાન્તિ આપી નહોતી. ધર્મશાળાના એક નોકર પાસે બજારમાંથી થોડું ખાવાનું મંગાવી, તે ખાઇ કૃષ્ણલાલ નિદ્રાધીન થઇ ગયો,

સંધ્યા સમયને માત્ર થોડા સમયનો જ વિલંબ હતો એવામાં કૃષ્ણલાલની નિદ્રા ઉડી ગઈ. ઉઠી હાથ મ્હોં ધોઇ ભાડાની ગાડીમાં બેસીને તે બજારમાં ગયો, અને બજારમાંથી બે ધોતીઆં, બે ફેંટા, ચાર કફની અને ચાર રૂમાલ થાય એટલી મલમલ, એક વિલાયતી બ્લેંકેટ, એક સાદી શેતરંજી વગેરે ખરીદ કર્યું. દરજીને ત્યાં જઇ માપ આપી કફનીઓ સીવવા આપી દીધી, અને વધારાનું કપડું લઇ કૃષ્ણલાલ ધર્મશાળા તરફ પાછો ફર્યો. એ સમયે સંધ્યા વીતી ગઇ હતી.

બીજે દિવસે પ્રભાતકાળે ઉઠી, મ્હોં ધોઇ, સ્નાનાદિ કાર્ય કરી ધર્મશાળાના નોકર રામગોપાળને બોલાવીને કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—" અરે, અહિં ગેરૂ મળે છે કે. ? "

" હા મળે છે. "

" ત્યારે હું તને પૈસા આપું છું; તું ગેરૂ ખરીદી લાવ. તું મ્હારાં આ નવાં કપડાં રંગી આપીશ કે ?"

" હા, શા માટે નહિ રંગી આપું ? સફેદ કપડાંને તમે શા કારણથી રંગાવી નાખો છો ?"

" હવે હું સાદાં કપડાં પહેરવાની ઇચ્છા રાખતો નથી. હું સંસારનો ત્યાગ કરી સંન્યાસી થઇશ. "

આ ઉત્તર સાંભળી રામગોપાળ આશ્ચર્ય પામ્યો. તે આશ્ચર્યચકિત દૃષ્ટિથી કૃષ્ણલાલના મ્હોં તરફ ટગર ટગર જોઇ રહ્યો. ગઇ કાલથી કૃષ્ણલાલનું જે ખરચ થતું હતું તે તરફ તેનું લક્ષ્ય હતું, અને તેણે

કૃષ્ણલાલને એક શોખીન તેમજ વિલાસી માણસ તરીકે વિચાર્યો હતો. વળી રામગોપાળની ધારણા એવી હતી કે, જેને ખાવાનું પણ નથી મળી શકતું તેજ સંન્યાસી થાય છે. સંન્યાસી થવાથી ભિક્ષા માગીને મધુર મિષ્ટાન્ન મેળવી શકાય છે. રામગોપાળ વિચારવા લાગ્યો કે:—"યુવક શા માટે સંન્યાસી થતો હશે ? તેને શું દુઃખ હશે ?"

રામગોપાળને વિચારમાં પડી ગયેલો જોઇને કૃષ્ણલાલે કહ્યું:— "આટલાં કપડાંને માટે કેટલા પૈસાનું ગેરૂ જોઇશે ?" આમ કહીને તેણે એક અડધો રામગોપાળ પાસે નાખ્યો.

રામગોપાળે કરૂણ સ્વરે કહ્યું:—"ભાઇ ! તમે સંસારનો ત્યાગ કરી સંન્યાસી થશો તો પછી તમારા બાળબચ્ચાંનું શું થશે ?"

કૃષ્ણલાલે સ્મિત હાસ્ય કરી કહ્યું:—"મ્હારે બાળબચ્ચાં નથી."

"પત્ની છે ?"

"પત્ની પણ નથી."

"માબાપ છે ?"

"મરી ગયાં છે."

"ભાઈ બ્હેન છે ?"

"કોઈ નથી. હું સંન્યાસી થઇને તીર્થે તીર્થે ફર્યા કરીશ, અને પરમકૃપાળુ પરમાત્માનું સ્મરણ કર્યા કરીશ."

આ ઉત્તર સાંભળી રામગોપાળનું મન કાંઇક શાન્ત થયું. તેણે કહ્યું—"ત્યારે તો તમે સંન્યાસી થાઓ તેથી કોઇનો આત્મા કકળે તેમ નથી. હં, પરંતુ મ્હારૂં કહેવું એમ છે કે, ગેરૂરંગથી આ કપડાં જોઇએ એવાં સારાં રંગાશે નહિ. રામરસથી ઘણાં સારાં રંગાશે."

"રામરસ કેવો હોય છે ?"

"એક પ્રકારનો રંગ છે—રંગ ગેરૂઓજ થશે—તેની સાથે સહજ પીળાશ આવશે. હું રામરસ લઇ આવીને જ તમારાં કપડાં રંગી આપું છું." આમ કહીને તેણે અડધો રૂપિયો ઉચકી લીધો.

કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—"ઠીક ત્યારે તો હમણાં જ રંગી આપ. રંગ થોડો વધારે લઈ આવજે. આજે સંધ્યા સમયે દરજી ચાર કફનીઓ લઈ આવનાર છે—કાલે તેને પણ રંગવાની છે. વળી તું એક બ્રાહ્મણ રસોઇઓ મેળવી આપીશ કે ? બે દિવસથી મ્હેં બિલકુલ ભાત ખાધો નથી—આજે દાળભાત ખાવાનો વિચાર થયો છે."

"રસોઇઓ અહીંજ છે—હું બોલાવી લાવું છું." એમ કહીને રામગોપાળ ઉઠીને ચાલ્યો ગયો.

અલ્હાબાદમાં બે દિવસ રહી, ભગવાં વસ્ત્રોથી વિભુષિત થઇને કૃષ્ણલાલ કાશી તરફ રવાના થયો. તેનાં જુનાં વસ્ત્રો અને બિછાના પૈકીનો થોડો સામાન રામગોપાળને મળ્યો, અને બાકીનો સામાન ધર્મશાળાના બીજા નોકરોએ ભાગ પાડીને વહેંચી લીધો.

પ્રકરણ ૨૦ મું.

પ્રપંચજાળનું પ્રથમ પગથીઉં !

કાશી જઈ પહોંચ્યા પછી બીજા કોઇ પણ ગોર મહારાજે કૃષ્ણલાલને વિરક્ત કર્યો નાહ. તેનાં ભગવાં વસ્ત્રો અને કેશહીન મસ્તક જોઇ સૌ કોઈ તેને પ્રણામ કરવા લાગ્યું.

ગાડી ભાડે કરીને કૃષ્ણલાલ દશાશ્વમેધ ઘાટ પર જઈ પહોંચ્યો. તે જાણતો હતો કે એ ઘાટ પર અનેક યાત્રાળુઓ રહે છે; તેમજ ત્યાં યાત્રાળુઓને રહેવાને માટે સારાં મકાનો પણ મળી આવે છે. તેણે ત્યાં જઇને એક સારૂં ન્હાનું મકાન ભાડે રાખ્યું.

લગભગ બે માસ સુધી કાશીમાં જ રહેવાની કૃષ્ણલાલની ઇચ્છા હતી. આ સ્થળે રહીને તેણે નૂતન જીવનલીલાને માટે તૈયાર થવાનું હતું. પોતે સોળ વર્ષથી સંન્યાસી છે એમ સૌ કોઇને જણાવવાનું હોવાથી સંન્યાસીઓના જીવન સંબંધી સંપૂર્ણ માહિતી મેળવવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. તેણે સંન્યાસીઓ સાથે મળી જઇને, તેમની સાથ વાતચિત કરીને, તેમજ કેટલાક ધર્મગ્રંથોનો અભ્યાસ કરીને સંન્યસ્ત જીવનની સંપૂર્ણ માહિતી મેળવવાનું વિચાર્યું હતું. આવો ઉદ્દેશ સિદ્ધ કરવા માટે કાશી જેવું બીજું કયું ઉત્તમ સ્થાન હોઇ શકે ?

ભાડાના મકાનમાં બે દિવસ રહેતાં જ કૃષ્ણલાલને માલૂમ પડયું કે ત્યાં ઘણી ગરબડ હતી. હમેશાં નવા નવા લોકોનો અવર જવર ચાલુ રહેતો હતો. રસોઇ વગેરેની પણ ઘણી અવ્યવસ્થા હતી. આથી તે એક સ્વતંત્ર મકાન શોધવા લાગ્યો. એક બે દિવસમાં જ માન-

સરોવરપર એક મોદીનું મકાન માસિક દશ રૂપિયાના ભાડાથી રાખી, કૃષ્ણુલાલ પોતાનો સરસામાન ત્યાં લઈ ગયો. એક રસોઇયાને નોકર તરીકે રાખી તે ત્યાં જ રહેવા લાગ્યો.

હવે કૃષ્ણુલાલ પ્રભાતકાળથી તે અગીઆર વાગ્યા સુધી અને સંધ્યા સમયથી એક પ્રહર રાત્રિ સુધી દશાશ્વમેધ ઘાટપર જઈ જઇને સાધુ સંન્યાસીઓ પાસે બેસી રહેવા લાગ્યો. કવચિત્ કવચિત્ તે કેટલાક સંન્યાસીઓને પોતાને ત્યાં નિમંત્રણુ કરી તેમનો યોગ્ય ભોજનથી સત્કાર કરી તેમને સંતુષ્ટ કરવા લાગ્યો. કોઈ તેને તેનું નામઠામ પુછતું તો તે નિરૂત્તર જ રહેતો હતો. ગિરિ સંન્યાસીઓ સાથે જ કૃષ્ણુલાલ વધારે હળતો મળતો રહેતો હતો. તેમની સાથે હરતાં ફરતાં તે તેમના સંપ્રદાયનું વિવરણુ સાંભળતો હતો—તેમનાં વાંચવાનાં પુસ્તકો તેમની પાસેથી થોડા દિવસને માટે માગી લઇ અગર તો વેચાતાં ખરીદી હમ્મેશાં વાંચ્યા કરતો હતો. હમ્મેશાં રાત્રે ભોજન કરી રહ્યા પછી તે નિયમિત રીતે મુળજીભાઈનું જીવનવૃત્તાંત વાંચતો હતો—જીવનચરિત્ર અનેક વખત વાંચવામાં આવતાં સઘળી હકીકત તેને કંઠસ્થ થઇ ગઇ.

આવી રીતે એક માસ કરતાં પણુ વિશેષ સમય પસાર થઇ ગયો. કૃષ્ણુલાલના મુંડિત મસ્તકમાં થોડા થોડા વાળ ઉગી નીકળ્યા, તથા દાઢી મુછોએ પણુ દેખાવ દીધો. કૃષ્ણુલાલે વિચાર્યું કે હવે ઠિકરિયા જઇને એક વખત સઘળું જોઇ આવવાની જરૂર છે. ત્યાંના રસ્તા, મુખ્ય મુખ્ય માણુસોનાં મકાનો તેમ જ નામ, આસપાસનાં ગામોનાં નામ તથા એ ગામોમાં રહેતા પ્રખ્યાત પુરૂષોનાં નામ ન આવડતાં હોય તો દગો પકડાઇ જવાનો સંભવ છે. હવે ત્યાં જવું કયા વેષમાં એ જ માત્ર વિચારવા જેવું છે. આ સંન્યાસીના વેષમાં તો ત્યાં જવાય જ નહિ; કેમકે આ વેષમાં તો મ્હારે ત્યાં મુળજીભાઇ તરીકે જવાનું છે. વળી હું ગૃહસ્થના વેષમાં જઉં એ પણુ ઉપયોગનું નથી; કેમકે ઠિકરિયા ગામ કાંઇ શહેર નથી—ગામડું છે—સૌ કોઇ પરસ્પરથી પરિચિત હોય છે. એક નવો ગૃહસ્થ કદાચ ગામડામાં જઇ પહોંચે છે તો તે કોણુ છે, ક્યાંથી આવે છે એ જાણ્યા સિવાય ગામડાના લોકોને ચેન પડતું નથી. એવામાં એક મુસલમાન ફકિરને કૃષ્ણુલાલે રસ્તા પર ભિખ માગતો જોયો. એકાએક તેના અંતરમાં

વિચાર આવ્યો કે, " આ ફકિર જેવા વેષમાં જઉં તો કોઇ પણ પ્રકારની અડચણ પડશે નહિ. "

આ પ્રમાણે વિચારી તેણે તે મુસલમાની ટોપી વેચાતી લીધી. બાકી રહી એક સ્ફટિકની માળા, એક વાંસની લાકડી અને એક ભિક્ષાપાત્ર. આ ત્રણ વસ્તુ બજારમાં મળી નહિ; પરંતુ કૃષ્ણલાલે એક ફકિરને થોડા પૈસા આપી પ્રસન્ન કર્યો, અને તેની માર્ફત આ ત્રણ વસ્તુ મેળવી. એ દીવસ સંધ્યા સમય પછી ફકિરનો વેષ ધારણ કરી મુસાફરીમાં ઉપયોગનો થોડો સાદો સરસામાન સાથે લઇ કૃષ્ણલાલ સ્ટેશન તરફ જવા નીકળી પડયો. કૃષ્ણલાલનો રસોઇઓ કૃષ્ણલાલનું આવું વેષપરિવર્તન જોઇને એમ વિચારવા લાગ્યો કે, આ કોઈ સાધુ નથી કે ફકિર પણ નથી—મુંબઇ કે કલકત્તાનો ઉસ્તાદ ડિટેક્ટિવ છે. કોઈ રાજદ્વારી કેસની ગુપ્ત તપાસ કરવાને ફરતો હોય એમ લાગે છે !

રસોઇઆને પંદર દિવસનો પગાર અગાઉથી આપી, સોળમે દિવસે રસોઇ બનાવવા માટે આવવાનું કહી, તેને વિદાય કરી કૃષ્ણલાલ સ્ટેશને જઇ પહોંચ્યો, અને ભરૂચની ટિકીટ લઇ રાત્રે ઉપડતી ટ્રેનમાં ચઢી બેઠો.

યથા સમયે તે ઠિકરિયા જઇ પહોંચ્યો, તથા ત્યાં જઇને ગામમાં ફરવા લાગ્યો. કોઇ બે ચાર પૈસા ભિક્ષા આપતું તો તે ઉચ્ચ સ્વરે " અલ્લા આબાદ રખ્ખે " બોલી હાથ ઉંચા કરી આશીર્વાદ આપતો. તેણે કારભારી તથા જુના નોકર ચાકરોનાં નામોનો ઉલ્લેખ જીવનચરિત્રમાં વાંચ્યો હતો તે પ્રમાણે તેણે સૌ કોઇને ઓળખી રાખ્યા. જે કાંઇ હકીકત જાણવાની હતી તે સઘળી તેણે જાણી લીધી. આવી રાતે એક અઠવાડીઆ સુધી ઠિકરિયા ગામમાં રહીને તે પુનઃ કાશી આવી પહોંચ્યો. ફકિરનાં વસ્ત્રો તેમ જ સરસામાન તેણે એક ફકિરને બોલાવી દાન તરીકે આપી દીધાં.

વૈશાખ માસનું છેલ્લું અઠવાડીઉં હતું. કાશીમાં સખ્ત તાપ પડતો હતો. કૃષ્ણલાલ ભોજન કરી રહ્યા પછી અગાસીમાં સુતો સુતો વિવિધ વિચારો કરતો હતો. હવે ઠિકરિયા ક્યારે જવું ? હવે વિલંબ કરવાથી શું ફળ ? એકાએક ત્યાં જઇ પહોંચવું કે પ્રથમ પત્ર લખી ખબર આપવી ? આવા વિચારોમાં તે મગ્ન હતો. પત્ર લખવામાં તેને એક સંકટ જણાયું. પત્ર જતાં પ્રથમ અવશ્ય સૌના અંતરમાં સંદેહ

ઉપજશે કે આ માણુસ ખરેખરો મુળજીભાઇ છે કે કોઇ કપટી છે ? આવો સંદેહ ઉપજતાં તેઓ કદાચ કાશીમાં આવી તપાસ કરે તો ? તેના કરતાં પત્ર ન લખવામાં જ કલ્યાણુ છે—બસ એકાએક જઇ પહોંચવું અને કહેવું કે ' હું આવ્યો છું. '

આવી રીતે વિચારતાં વિચારતાં બીજા પણુ કેટલાક દિવસો વીતી ગયા. કૃષ્ણુલાલના અંતરમાં આશંકા થવા લાગી કે, ' જો કોઇ પણુ પ્રકારના સમાચાર આપ્યા સિવાય એકાએક જઇ પહોંચીશ તો તેઓના મનમાં વધારે સંદેહ ભરાશે, અને તેને પરિણામે તેઓ મ્હારી ચોક્કસ તપાસ કરશે. તેથી જો એક એવો પત્ર લખવામાં આવે કે જે મુળજીભાઇ વિના બીજું કોઈ લખી શકે જ નહિ તો તેમના અંતરમાં વિશ્વાસ ઉપજે કે પત્રનો લેખક મુળજીભાઇ છે. ' પત્ર લખ્યા પછી બે દિવસને અંતરે કાશીથી પ્રયાણુ કરવાનું તેણે નક્કી કર્યું; કે જેથી પત્ર મળ્યા પછી કોઇ તેની તપાસ માટે કાશી આવી શકે નહિ.

આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરી કૃષ્ણુલાલ પત્ર લખવા બેઠો. અનેક પત્રો લખી તેણે ફાડી નાખ્યા. વળી પાછો તે મુળજીભાઇનું જીવનચરિત્ર વાંચી ગયો. બે દિવસ પછી તેણે નીચે પ્રમાણે એક પત્ર લખીને તૈયાર કર્યો.

॥ ૐ નમઃ શિવાય ॥

કાશીધામ, વૈશાખ વદ ૧૧.

"પરમ પૂજનીય પિતૃદેવની પવિત્ર સેવામાં અનેક પ્રણામ પૂર્વક સવિનયનિવેદન કે, આજે ઘણા લાંબા કાળ પછી આપનો અયોગ્ય–અધમ પુત્ર પોતાના સમસ્ત અપરાધ માટે પશ્ચાત્તાપ પામીને આપના પદપ્રાન્તમાં ઉપસ્થિત થાય છે. આજકાલ કરતાં સોળ વર્ષથી મ્હેં ગૃહત્યાગ કર્યો છે. આ સોળ વર્ષ દરમ્યાન મ્હેં આપને મ્હારા તરફના બિલકુલ સમાચાર જણાવ્યા નથી અગર તો એક પણુ પત્ર લખ્યો નથી. હું હવે જીવતો છું એવી આશાનો પણુ કદાચ તમે ત્યાગ કર્યો હશે. પિતાશ્રી ! મ્હારા જેવો પાપી સમસ્ત પૃથિવીપર બીજો એક પણુ નહિ હોય. જ્યારે પ્રથમ હું ઘેરથી નીકળી પડ્યો ત્યારે મુંબાઇથી પ્રસિદ્ધ થતા ' ગુજરાતી ' વર્તમાનપત્રમાં આપે છપાવેલી જાહિરખબર મ્હેં અલ્હાબાદમાં વાંચી હતી; પરંતુ પાછો કોઇ ગુજરાતીએ જાહિરખબર વાંચી, મ્હને જોઇ સંદેહને વશ થઇ આપને સમાચાર પહોંચાડે એ માટે હું ત્યાંથી પલાયન કરી ગયો હતો. મુખ્યત્વે કરીને જે સ્થાનોએ ગુજ

રાતીઓની સખ્યા, થોડી હોય એવાં સ્થાનોએ જ હું રહેતો હતો. પછી જ્યારે હું બનારસ જઇને રહેવા લાગ્યો ત્યારે ત્યાંના શ્રી સ્વયં-તીર્થ મહારાજની કૃપાદષ્ટિ પામ્યો. તેમણે યોગ્ય ક્રિયાકર્મદ્વારા મ્હને પોતાનો ચેલો બનાવ્યો. તેમનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી મ્હને જ તેમની ગાદી મળી, અને અત્યાર સુધી હું એ સ્થાને જ રહ્યો હતો; પરંતુ હમણાં મ્હને સાધુજીવન પ્રતિ ઘણો તિરસ્કાર ઉપજ્યો છે. લગભગ બે વર્ષથી હું ઘેર પાછા ફરવાના વિચારો કરતો હતો; પરંતુ મતિ સ્થિર થતી નહોતી. બે માસ પૂર્વે એક દિવસે રાત્રે મ્હેં સ્વપ્નમાં આપનું દર્શન કર્યું. આપનાં નેત્રોમાં ભરાઈ આવેલાં આંસુ, આપને મ્હેં ચશ્માં ઉંચા કરી સાફ કરતા જોયા. આંસુ સાફ કરી આપે જાણે કે કરૂણ સ્વરે મ્હને કહ્યું કેઃ—" ભાઈ ! આ દુઃખી પિતા પર દયા લાવી ઘેર પાછો આવ ! " ત્યાર પછી મ્હારી નિદ્રા દૂર થઇ. હું આ-પની મૂર્તિનું સ્મરણ કરી રૂદન કરવા લાગ્યો, અને બીજે દિવસે જ મ્હેં ગાદીનો ત્યાગ કર્યો. હું કેટલાંક તીર્થક્ષેત્રોએ પાછો ફર્યો, અને અંતે કાશીમાં પાછો આવ્યો. જગન્નાથ અને શ્વેતબંધુનાં હું દર્શન કરી આવ્યો છું. મ્હારૂં મન અત્યંત વ્યાકુળ બની ગયું છે. આવતી ત્રયોદશીને દિવસે હું અહિંથી નીકળી ત્યાં આવી પહોંચીશ.

" આપના ચરણોમાં મ્હારા સેંકડો પ્રણામ છે. માતાજીને મ્હારા અનેક પ્રણામ છે. ભાઇ રામજીને મ્હારી શુભાશીષ. કાકા રામકૃષ્ણજીને મ્હારા સવિનય પ્રણામ તથા સ્નેહીમંડળને યથાયોગ્ય.

લી. આપનો અધમ પુત્ર

મુળજીભાઇ."

ઉપરનો મુસદ્દો વારંવાર વાંચી તેમાં થોડી છેકછાક કરી અંતે કૃષ્ણલાલે આ મુસદ્દાની એક બીજી સ્વચ્છ નકલ તૈયાર કરી. પછી પત્ર બંધ કરી, કવરમાં બીડી, કૃષ્ણલાલ પોતાને હાથે એ પત્રને પોષ્ટમાં નાંખી આવ્યો. આ પત્ર પહોંચ્યાના સમાચાર પાઠકોને પૂર્વે અમે જણાવી ગયા છીએ.

પ્રકરણ ૨૧ મું.

ગંભીર સંકટ !

દ્વિપ્રહરનો સમય હતો. જમીનદાર મહાશયના વિશાળ મકાનમાં પોતાના કામકાજ માટે મુકરર કરેલા ઓરડામાં બેઠા બેઠા કારભારી રામકૃષ્ણ પંડયા અસંખ્ય કાગળો ઉથામી હિસાબી કામ કરતા હતા. તેમની પાસે ગાદી તકિયા પર અઢેલીને હરિલાલ શાસ્ત્રી, વિશ્વેશ્વરપ્રસાદ અને કરૂણાશંકર નામના ત્રણ ગૃહસ્થો બેઠા હતા. તેઓ ત્રણે જણા એક બીજાની સાથે ધીમે સ્વરે વાતચિત કરતા હતા. શાસ્ત્રીજીના હાથમાં તમાકુ હતી, અને તે ખાતા ખાતા તેઓ વાતચિતમાં ભાગ લેતા હતા. કારભારી પોતાનું કાર્ય કરતા હતા, અને વચ્ચે વચ્ચે આ ગૃહસ્થોની વાતચિતમાં પણ યોગ આપતા હતા. ઓરડાની દિવાલ પર ઉંચે એક મ્હોટું ઘડીઆળ 'ટક ટક' અવાજ કરી રહ્યું હતું.

આવનાર ત્રણ ગૃહસ્થોમાં શાસ્ત્રીજી સૌથી મ્હોટા હતા. તેમણે કહ્યુઃ-"કારભારીજી ! તમે સાંભળ્યું છે કે મુંબાઇ, ભરૂચ વગેરે શહેરોમાં હમણાં નવી જાતની ગાડીઓ આવી છે, કે જેને ઘોડા જોડવાની જરૂર રહેતી નથી. પોતાના મેળે જ 'ધપ ધપ' કરતી ચાલે છે?"

વિશ્વેશ્વરપ્રસાદ બોલી ઉઠયાઃ—"શું કહો છો, શાસ્ત્રીજી ? વગર ઘોડે રસ્તાપર ગાડીઓ દોડે છે ?"

શાસ્ત્રીજીઃ—રસ્તા પર નહિ તો શું દીવાનખાનામાં દોડે છે ?

કરૂણાપ્રસાદે પૂછ્યુંઃ-"કેમ કારભારીજી ! આ વાત ખરી છે કે ?"

કરૂણાપ્રસાદ આ ચાર ગૃહસ્થોમાં સૌથી ન્હાની ઉમરના હતા.

કારભારીએ કહ્યુંઃ—'હા ખરી વાત છે. એક વર્ષથી ભરૂચમાં પણ એવી એક ગાડી આવી છે. મુંબાઇમાં તો એવી અસંખ્ય ગાડીઓ ચાલે છે. એને મોટાર કહે છે."

કરૂણાપ્રસાદઃ—ત્યારે તો હવે થોડા સમય પછી ઘોડાઓને ભૂખે મરવું પડશે, કેમ ?

કારભારી:–એવો સમય આવવાને હજી ઘણો વિલંબ છે. મો-ટાર ગાડીની કીંમત ઘણી બેસે છે.

વિશ્વેશ્વરપ્રસાદે ઉત્સુક બની જઇને પૂછ્યું:–" કેટલી કીંમત બેસે છે, વારૂ ? "

કારભારી:–બે મહિના પૂર્વે એક ક્રિશ્ચિયન સાથે મ્હારી મુલાકાત થઇ હતી. તેની વાતચિતપરથી મ્હને માલૂમ પડયું કે, મુંબાઇમાં તેની એક મોટરકાર કંપની છે. અત્યારે ન્હાની મોટારકારના જ જ્યારે ચાર પાંચ હજાર રૂપિયા બેસે છે ત્યારે પછી મ્હોટીનું તો પૂછવું જ શું ?

શાસ્ત્રી:–ધીમે ધીમે દેશ ઇંગ્રેજી થઇ જવા બેઠો છે. ઘોડાનું અન્ન આજે નહિ તો થોડા સમય પછી ચાલ્યું જશે. એવી નવી નવી ગાડીઓ જ્યારે પહેલ વહેલી તૈયાર થાય છે ત્યારે તેની કીંમત ઘણી વધારે પડે છે; પછી ધીમે ધીમે સસ્તી થતી જાય છે.

વિશ્વેશ્વરપ્રસાદ બોલી ઉઠયા:–" એકલા ઘોડાનું અન્ન ગયું એમ નથી. ઘોડાની સાથે ગાડીઓ હાંકનારાઓનું અન્ન પણ જવા બેઠું છે. આવી આવી શોધોથી કેટલાં માણસો ભૂખથી રિબાતાં થયાં છે તેની ગણના થઇ શકે તેમ નથી. "

કારભારીએ પાછું પોતાના કાર્યમાં લક્ષ્ય રોકયું. એવે સમયે પોષ્ટમેને આવીને કેટલાક કાગળો ટેબલ ઉપર મૂકી કહ્યું:–" કારભારી સાહેબ ! જમીનદાર સાહેબના નામનો એક રજીસ્ટર્ડ કાગળ આવ્યો છે. "

" જી હા " કહીને પોષ્ટમેને શીલ મહોર કરેલો એક પત્ર બહાર કાઢી ટેબલપર મૂકયો.

કારભારીએ એ પત્ર ઉંચકી લઇને આશ્ચર્ય પામી કહ્યું:–" કોણે લખ્યો હશે ? આજ કાલ કરતાં જમીનદાર મહાશયનો સ્વર્ગવાસ થયાને બે વર્ષ વીતી ગયાં છે. આટલા લાંબા કાળને અંતરે તેમના નામનો રજીસ્ટર્ડ પત્ર કોણે લખ્યો હશે ? ! "

શાસ્ત્રીજી બોલી ઉઠયા:—" છાપ જુઓને–એટલે કયાંથી આવ્યો છે તે માલૂમ પડશે."

કારભારીએ છાપ તપાસીને કહ્યું:—" બનારસ સીટી; હા, હવે સમજ્યો–કાશીમાં અમારા એક સ્નેહી છે તેમનો પત્ર હોય એમ

જણાય છે. તેઓ કોઈ કોઇ સમયે જમીનદાર મહાશયના પર પત્ર લખતા હતા. ઠીક છે, પોષ્ટમેન ! લે હું તને સહી કરી આપું છું. "

આમ કહીને પીળા રંગના કાગળની રસીદમાં કારભારીએ સહી કરી આપી. પોષ્ટમેન બેગ બંધ કરી, પ્રણામ કરી ચાલ્યો ગયો.

કારભારીએ રજીસ્ટર્ડ પત્રને એક બાજુએ મૂકી બીજા પત્રો પ્રથમ વાંચી નાખ્યા. પછીથી તેમણે રજીસ્ટર્ડ પત્ર ખોલ્યો.

પ્રથમની બે લીટીઓ વાંચી ન વાંચી એવામાં તો કારભારીએ પાનું ઉલટાવીને લેખકનું નામ જોયું. નામ જોતાંની સાથે તેઓ બોલી ઉઠયાઃ—" આ શું ? ! " કારભારીનું મુખ મ્લાન થઈ ગયું. તેમના હાથ પગ કંપવા લાગ્યા.

શાસ્ત્રીજી તથા વિશ્વેશ્વરપ્રસાદ એક સ્વરે બોલી ઉઠયાઃ—" કાંઇ માઠા સમાચાર છે કે શું ? "

કારભારીએ અત્યાર સુધીમાં કાંઈક આત્મસંવરણ કરી લીધું હતું. તેઓ કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યા સિવાય પોતાના મનમાં ને મનમાં પત્ર વાંચવા લાગ્યા. બેઠેલા ત્રણે ગૃહસ્થો કારભારીના મુખ તરફ ટગર ટગર જોઇ રહ્યા. તેમણે જોયું કે, પત્ર વાંચતાં વાંચતાં કારભારીના મુખમંડળ પર વિવિધ પ્રકારના ભાવ જણાય છે. ત્રણે જણા અપાર કૌતુહલથી કારભારી તરફ જોઇ રહ્યા. કારભારીનું મુખ કવચિત્ આનંદઘેલું બની જતું હતું તો કવચિત્ એક પ્રકારના વિષમ સંશયમાં પડી જતું હતું. ત્યાર પછી ક્રોધથી તેમના ઓષ્ટ કવચિત્ કંપતા હતા. વળી પાછું તેમનું મુખ હર્ષઘેલું બની જતું હતું તો વળી ક્ષણ માત્રમાં મ્લાન ભાવ ધારણ કરતું હતું. પત્રને સંપૂર્ણ વાંચી રહ્યા પછી કારભારી પાછા ફરીથી એ પત્ર વાંચવા લાગ્યા. બીજી વખતે પત્ર વાંચતાં પ્રથમના જેટલો વખત લાગ્યો નહિ. બીજી વખત પત્ર વાંચી રહ્યા પછી ટેબલ ઉઘાડી, પત્રને ટેબલમાં મૂકી કારભારીજીએ ટેબલને તાળું મારી બંધ કરી દીધું. પછીથી એક દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકી તેમણે દ્વાર તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી.

ત્રણે ગૃહસ્થો એક બીજાના મુખને જોવા લાગ્યા. અંતે શાસ્ત્રીએ પૂછ્યું:—" કેમ, કાશીના પેલા સ્નેહીજનનો પત્ર છે કે ?"

" ના. " કહીને કારભારી ઉઠીને ઉભા થયા.

વિશ્વેશ્વરપ્રસાદે પૂછ્યું:—" આપ ક્યાં જાઓ છો "

કારભારીએ ક્ષીણ સ્વરે કહ્યું:—" મ્હારે આજે એક જરૂરી કામ છે. આજે એકાદશી થઇને ? "

શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું:—" હા, લ્યો ત્યારે અમે પણ જઇએ છીએ."

તરત જ ત્રણે ગૃહસ્થો ગાદી પરથી ઉઠી ઉભા થયા. " આવજો " કહીને શાસ્ત્રીજી પોતાના બે સંગીઓની સાથે ચાલ્યા ગયા.

દ્વારમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી એ ત્રણે ગૃહસ્થો એક બીજાની સાથે ધીમે સ્વરે વાતચિત કરીને વિસ્મય દર્શાવવા લાગ્યા. શાસ્ત્રીજી બોલ્યાઃ—" કોઇ ગંભીર પ્રકાર બન્યો હોવો જોઇએ. વિશ્વેશ્વરપ્રસાદ! તમે કારભારીજીને કેમ કાંઇ પૂછ્યું નહિ ? "

" આપણે પૂછવાની શી જરૂર ? આવો આપણે અહિં એક ઠેકાણે ઉભા રહીએ. " વિશ્વેશ્વરપ્રસાદે કહ્યું.

કરૂણાપ્રસાદે આમ તેમ દૃષ્ટિ ફેરવીને કહ્યું:—" પરંતુ મ્હેં એક કલ્પના કરી છે."

શાસ્ત્રીજીઃ—શી કલ્પના ?

કરૂણાપ્રસાદઃ—ઉભા રહેવાની જરૂર નથી. ચાલો આપણે ચાલતાં વાત કરીશું.

ત્રણે જણા ચાલવા લાગ્યા. કરૂણાપ્રસાદે કહ્યું:—"એ પત્રની એક બે લીટીઓ હું વાંચી શકયો છું. એક ઠેકાણે એમ લખેલું હતું કેઃ— " ત્યાર પછી મ્હારી નિદ્રા દૂર થઇ. હું આપની મૂર્ત્તિનું સ્મરણ કરી રૂદન કરવા લાગ્યો." આટલી હકીકત મ્હારા વાંચવામાં આવી છે.

શાસ્ત્રીજીઃ—એટલે દૂરથી તમે આવી રીતે વાંચી શકો એ સર્વથા અસંભવિત છે.

કરૂણાપ્રસાદઃ—નહિ નહિ, શાસ્ત્રીજી ! મ્હેં જે હકીકત કહી તે બરાબર મ્હારા વાંચવામાં આવી છે.

શાસ્ત્રીજીઃ—વિના કારણ માથું શા માટે પકાવો છો ? તમારી ઉમર કેટલી છે, વારૂ ? "

કરૂણાપ્રસાદે કહ્યું:—" ઓગણચાળીસ વર્ષની. હજી પણ મ્હને ચસ્મા આવ્યાં નથી. "

શાસ્ત્રીજીઃ—ત્યારે તો તમારૂં કહેવું કદાચ ખરૂં માની શકાય.

આમ કહીને શાસ્ત્રીજી બીજી ગલી તરફ પોતાના ઘરને રસ્તે વળી ગયા.

થોડે દૂર ગયા પછી કરૂણાપ્રસાદે વિશ્વેશ્વરપ્રસાદને કહ્યું:—" આ તો કોઈ અદ્ભુત પ્રકાર હોવો જોઇએ. ' નિદ્રા દૂર થઇ. હું આપની મૂર્ત્તિનું સ્મરણ કરી રૂદન કરવા લાગ્યો. ' આવી હકીકત કાંઈ જમીનદારી સંબંધીના પત્રમાં હોઇ શકે નહિ ! " આ પ્રમાણે કહી દાંતથી ઓષ્ઠ પીસીને તેઓ માથું હલાવવા લાગ્યા.

વિશ્વેશ્વરપ્રસાદે કહ્યું:—" એ કારભારી ગમે તેટલી સાધુતા દર્શાવે પરંતુ તેમના અંતરમાં–" આટલું બોલીને તેમણે ચારે દિશાએ દૃષ્ટિ ફેરવી. અને કરૂણાપ્રસાદના કાન પાસે મ્હોં લઈ જઇને તેમણે ચુપચૂપ કાંઈ કહ્યું. પછીથી પાછું સ્વાભાવિક સ્વરે પૂછયું:–" આપને શું લાગે છે ? "

કરૂણાપ્રસાદે ઉત્તર આપ્યો:—" મ્હને પણ એમ જ લાગે છે."

બન્ને જણા એક બીજાના મ્હોં સ્હામું જોઈ, હાસ્ય કરી ચાલવા લાગ્યા. થોડા સમય પછી કાંઈ વિચાર આવતાં વિશ્વેશ્વરપ્રસાદે કહ્યું:—" ના ના, આપણે ભૂલીએ છીએ. "

કરૂણાપ્રસાદ:–કારણ ?

વિશ્વેશ્વરપ્રસાદ:—કારણ એ જ કે, એ પત્ર કારભારીના શિરનામાનો નહોતો–જમીનદાર મહાશયના નામનો હતો !

કરૂણાપ્રસાદ:—હશે, ત્યારે ગમે તેમ હોય તેની આપણને શી પંચાત ? !

પછી બન્ને પોતપોતાને ઘેર પહોંચી ગયા.

બીજી તરફ કારભારી અંતઃપુરમાં જવા માટે ઉઠ્યા હતા; પરંતુ થોડા સમય સુધી ઉભા ઉભા વિચાર કરતાં તેઓ પાછા પોતાના કાર્ય કરવાના ઓરડામાં આવી ગાદી પર બેઠા. તેઓ સ્વગત વિચારવા લાગ્યા:—" હવે શું કરવું ? આ પત્રના સમાચાર સૌને જણાવવા કે ન જણાવવા ? એ માણસ ખરેખર મુળજીભાઇ હશે કે કોઇ કપટીએ કારસ્થાન રચ્યું હશે ? હમણાં જો હું આ સમાચાર સૌને જણાવીશ તો સૌ કોઇનો આત્મા આનંદિત થશે. પછીથી તેના આવ્યા પછી તે કપટી માલૂમ પડશે તો સૌની ચિંતાનો પાર રહેશે નહિ ! એના કરતાં તો હમણાં હું ચૂપ રહું એમાં જ કલ્યાણ છે. તેને આવવા દઇ તેની બરાબર પરીક્ષા કરવી જોઇએ. સોળ વર્ષથી ગૂમ થયેલા બાળકને તેની યુવાવસ્થામાં એકાએક ઓળખી કાઢવો એ

કાર્યં અતિ મુશ્કેલ છે; પરંતુ જો તે દગાબાજ હશે તો વાતચિતમાં તેનું કારસ્થાન પકડાઇ ગયા સિવાય રહેશે નહિ, અને દગાબાજ હશે તો તો તેને બરાબર શિક્ષા મળે એવી વ્યવસ્થા કર્યા સિવાય હું રહીશ નહિ; પરંતુ જો મુળજીભાઇ જાતે જ હોય તો તો મ્હારાં તેમજ સૌ કોઇનાં ધનભાગ્ય જ ગણાય ! પણ એ મુળજીભાઇ હોઇ શકે ખરો કે ? ”

કારભારીએ ટેબલ ઉઘાડી, રજીસ્ટર્ડ પત્રને પુનઃ બહાર કાઢયો, તથા એ પત્રને વિશેષ લક્ષ દઇને વાંચ્યો. પત્ર વાંચી રહ્યા પછી કારભારી પાછા વિચારવા લાગ્યાઃ—“ કપટી હોય એમ તો જણાતું નથી. સોળ વર્ષની સધળી નવાજુની તથા આગલી પાછલી કપટી માણસના જાણવામાં કયાંથી કેવી રીતે આવે ? અહા ! જો તે ખરો મુળજીભાઇ હોય તો તો જાણે કે સોનાનો સૂર્ય ઉગ્યો કહી શકાય ! ”

આ સમયે ધડીઆળમાં છ વાગ્યા. પત્ર પાછો ટેબલમાં મૂકી, ટેબલ બંધ કરી કારભારી ઉઠી ઉભા થયા. તેઓ ઓરડામાં ધીમે પગલે ફરવા લાગ્યા. વચ્ચે વચ્ચે તેઓ બારી પાસે જઇને ઉભા રહેતા હતા તો કવચિત્ આકાશ તરફ દૃષ્ટિ કરતા હતા. આવી રીતે સવા છ વાગ્યા.

પછીથી કારભારીના અંતરમાં એવો વિચાર આવ્યો કેઃ—“ જો કદાચ તેના આવી પહોંચ્યા પછી એમને જણાય કે તે ખરેખરો મુળજીભાઇજ છે તો સૌ કોઇના અંતરમાં એમ લાગશે કે, કારભારીએ કોઇ ખરાબ હેતુને લીધે આ સમાચાર ગુપ્ત રાખ્યા હશે. મુળજીભાઇ પાછો આવે અને જમીનદારીની વ્યવસ્થા તપાસે એમાં કારભારીને કાંઈ સંકટ જણાતું હશે ! ” આવો વિચાર આવ્યાથી કારભારીએ આ સમાચાર ગુપ્ત નહિ રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો.

સૂર્યાસ્તને વિશેષ સમયનો વિલંબ નહોતો. થોડા સમય સુધી આમ તેમ આંટા માર્યા પછી કારભારીએ સ્વગત કહ્યું:—“ હા, એમ જ. આવા જરૂરી સમાચાર એક રાત્રિને માટે પણ ગુપ્ત રાખવા શ્રેયસ્કર નથી. હું માતાજી પાસે જઇને—તેમને આ સમાચાર કહી સંભળાવીશ; પરંતુ તે સાથે એમને પ્રથમથી જ સાવચેત કરી દઇશ કે તેઓ અત્યારથી પોતાના હાથમાં આકાશનો ચંદ્ર આવી ગયો છે એમ વિચારે નહિ. શ્રીમંતોની વિષયસંપત્તિના લોભથી કપટી લોકો

દગાબાજ દુનિયામાં કેવાં કેવાં કારસ્થાનો રચે છે તેનાં કેટલાંક ઉદાહરણો કહી સંભળાવીશ. આખરે મુળજીભાઇ નહિં; પરંતુ કોઇ કપટી માણસ છે એમ જ વિચારવામાં સાર છે એવી હું તેમને સમજણ આપીશ." આ પ્રમાણે વિચારી કારભારીએ અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો.

જમીનદાર મહાશયનાં ગૃહિણીને કારભારીએ કાશીક્ષેત્રથી આવેલો પત્ર વાંચી સંભળાવ્યો. પત્ર સાંભળતાં જ તે બિચારી ઉન્મત્ત બની ગઇ. કારભારીએ કેટલીક સંદેહજનક હકીકત તેને કહી સંભળાવવાનો યત્ન કર્યો; પરંતુ એ હકીકત પ્રત્યે તેણે બિલકુલ લક્ષ આપ્યું નહિ. પ્રચંડ ગતિથી વહેતા પ્રવાહના મુખમાં અસહાય તૃણની માફક કારભારીની હકીકત તણાઇ—અદ્રશ્ય થઈ ગઇ. સમસ્ત અંતઃપુરમાં આનંદના તરંગો ઉછળવા લાગ્યા. તરત જ વિવિધ પ્રકારનાં વાજીંત્રોના સુર ગગનમંડળ સુધી પોતાની ગર્જના પહોંચાડવા લાગ્યા. એ મંગળસૂચક વાજીંત્રના સુર સાંભળી નિર્મળાગૌરીએ શું કર્યું તે અમે પૂર્વે જણાવી ગયા છીએ. સર્વત્ર આનંદાનંદ થઇ રહ્યો!

પ્રકરણ ૨૨ મું.

કારભારીની કાર્યકુશળતા.

એ દિવસે કારભારીને સમસ્ત રાત્રિમાં થોડા સમયને માટે પણ નિદ્રા આવી નહિ. આ પ્રકારનું શું પરિણામ આવશે તેનો નિર્ણય તેઓ કરી શક્યા નહિ.

બીજે દિવસે પ્રભાતકાળથી જ તેમના મકાનમાં લોકોનો અવરજવર ચાલુ થયો. વાત ચારે દિશાએ ફેલાઈ ગઇ હતી. સૌ કોઇ કારભારીને પૂછવા લાગ્યું કે, 'આ જે વાત સાંભળવામાં આવે છે તે સત્ય છે કે કેમ?' કારભારી કહેવા લાગ્યા કે, 'જે હશે તે બે દિવસ પછી જણાશે.' અંતે લોકોથી કંટાળી જઇને તેમણે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો, તથા નોકરને એમ કહી દીધું કે 'જો કોઈ આવે તો એમ કહેજે કે હમણાં મુલાકાત થશે નહિ.'

ઘરમાં જ સ્નાનાદિ નિત્યકાર્ય સંપન્ન કરી બરાબર સાત વાગે કારભારી જમીનદાર મહાશયને ત્યાં કામ પર ચાલ્યા ગયા. થોડા સમય

સુધી પોતાના કામકાજના કાગળો ઉથામી કારભારી પ્રથમથી અંતઃપુ-રમાં ખબર મોકલીને અંદર ગયા.

બેઠકના ઓરડામાં જઇને કારભારી થોડો સમય બેઠા એટલે ત્યાં જાગીરદાર મહાશયની પત્ની યોગમાયા આવી. કારભારીએ જોયું કે, તેના મુખપર આગલા દિવસના જેવી આનંદજ્યોતિ આજે નથી, ઉલટું તેને સ્થાને એક પ્રકારની નિરાશાનો ભાવ જણાય છે. ઉઠી ઉભા થઇ પ્રણામ કરીને તેમણે કહ્યું:—"માજી જમી પરવાર્યા કે?"

"હા જમી પરવારી." કહીને યોગમાયા બેઠી. તેનાં બન્ને નેત્ર ઢળેલાં હતાં.

જો યોગમાયા જ વાત ઉપાડે તો ઠીક એમ વિચારી કારભારી થોડા સમય સુધી શાન્ત બેસી રહ્યા. પરંતુ યોગમાયાને શાન્ત જોઇ તેમણે પૂછ્યું:—"નિર્મળા બ્હેનની તબીયત કેમ છે?"

"ઠીક છે."

"રાત્રે ઉલટી ખુલટી થઇ નહોતીને?"

"ના."

પાછાં બન્ને જણાં થોડા સમય સુધી શાન્ત રહ્યાં. એ સમયે કારભારીએ સંશયની વાતનો ઉલ્લેખ કરવાનું વિચાર્યું:—"જે કોઇ આવશે તેને જો એકદમ મુળજીભાઈ તરીકે કબૂલ રાખવામાં આવશે અને પાછળથી તે કોઈ કપટી નીકળશે તો આ અતિ પવિત્ર વંશ કલંકિત થશે. જો હું આ વાતનો ઉલ્લેખ નહિ કરૂં તો બીજું કોણ કરવાનું છે? કરવાની તાકાત પણ કોની છે? એ તો હમણાં હિતા-હિતના જ્ઞાનથી અજ્ઞાન છે; માટે જે વાત કહેવાનો મ્હારો ધર્મ છે તે વાત હું ન કહું તો ઘણું ખોટું ગણાય—કર્તવ્યમાં પાછી પ્હાની કરેલી ગણાય." આવો સિદ્ધાંત કરીને કારભારીએ વાત કાઢી. તેમણે કહ્યું:—"માતાજી! કાલે હું તમને એક વાત કહેવા જતો હતો પરંતુ એ સમયે કહી શક્યો નહોતો. જો આપને ખોટું ન લાગે તો કહું?"

"શી વાત?" યોગમાયાએ પૂછ્યું.

"તમે મ્હારા પર વિરક્ત થશો નહિ. જો હું એ વાત ન કહું તો મ્હારા કર્તવ્યમાં મ્હેં પાછી પ્હાની કરેલી કહેવાય; તેથી જ કહે-વાનું સાહસ કરીને અહિં આવ્યો છું."

" શી વાત કહેવાની તમે ઈચ્છા રાખો છો તે હું સમજી ગઈ છું. મ્હારા મનમાં પણ એ વાત સંબંધીના વિચારો થયા કરેછે. કાલે સમસ્ત રાત્રિ મ્હેં ઉજાગરામાં પસાર કરી છે—મ્હારૂં મન ઉતાવળું બની ગયું હતું; પરંતુ રાત્રિના અવસાન સમયે મ્હે મ્હારી પુત્રવધૂ નિર્મળા પાસેથી એક વાત સાંભળીને કાંઇક આશ્વાસન મેળવ્યું છે."

કારભારીએ અત્યંત ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું:—" નિર્મળા બ્હેને શું કહ્યું હતું ? "

યોગમાયાએ તરતજ પોતે ગઇ રાત્રિના સ્વપ્ન સંબંધી જે વર્ણન નિર્મળાગૌરી પાસે સાંભળ્યું હતું તે કારભારીને અથેતિ કહી સંભળાવ્યું.

એ વર્ણન સાંભળી કારભારી ગંભીરતા ધારણ કરીને બેસી રહ્યા. થોડા સમય પછી તેમણે કહ્યું:—" માત્ર આટલી વાતપર વિશ્વાસ મૂકીને શાન્તિથી બેસી રહેવાય નાહ. "

યોગમાયાએ કહ્યું:—" તેમ તો ખરૂં જ; પરંતુ શું કરવું ? થોડી ઘણી તપાસ આપણે કરી શકયાં હોત તો સારૂં થાત; પરંતુ તપાસ કરવાનો સમય કયાં રહ્યો છે ? શાંતિ–કુટિર કયાં આવી તે તમે જાણો છો ? "

કારભારી:—" ના, તો પણ જો કાશી તરફ જઇને તપાસ કરીએ તો શાંતિકુટિરનો પત્તો લાગે ખરો."

યોગમાયા:—એમ કરવા જતાં ઘણો સમય લાગવાનો સંભવ છે. એ ઘણું કરીને કાલેજ અહિં આવી પહોંચશે. એ સમયે આપણે તેને એમ નહિ કહી શકીએ કે, ' અમને ત્હારાપર સંદેહ છે—અમે ત્હારી તપાસ કરીએ ત્યાં સુધી તું અલગ રહે. ' જો તે ખરેખરો મ્હારો મુળજીજ હોય તો પાછો રીસે ભરાઇને નાશી જાય. એ કેવો રીસાળ છે તે તમે જાણતા નથી કે ?

કારભારી:—" જાણું છું. જો થોડા દિવસ પહેલાં આ સમાચાર મળ્યા હોત તો આ સંબંધીની ચોક્કસ તપાસ કરી શકાત."

યોગમાયા:—" એક ઉપાય છે. તમે જો આજેને આજે જ મુંબાઇ જાઓ, અને એ જે ટ્રેનમાં આવવાનો હોય તે ટ્રેનપર બોરીબંદરને સ્ટેશને હાજર રહો ને તેને જો તમે કોઇ પણ રીતે ઓળખી કાઢીને તમારી સાથે અહિં સુધી તેડી લાવો તો તે આપણો

મુળજી જ છે કે બીજો કોઈ બનાવટી માણુસ છે એ વાતચિતમાં માલૂમ પડી આવે.

આ વાતપર કારભારીએ વિશેષ ઉત્સાહ દર્શાવ્યો નહિ. તેમણે કહ્યું:–" એટલી બધી ગિર્દીમાં હું તેને કેવી રીતે શોધી કાઢીશ ?"

ત્યાર પછી બન્ને જણાંએ ઘણા સમય સુધી આ વિષયની ચર્ચા કરી. અંતે યોગમાયાએ કહ્યું:–" જો એ કોઈ લુચ્ચો હોય તો પછી તેણે આટલી બધી જુની હકીકત કેવી રીતે જાણી ? તેના પત્રમાં તેણે કેટલી બધી જુની હકીકતનું સ્મરણ કરાવ્યું છે ?"

કારભારી:—હા, એ ખરૂં છે; છતાં સાત ગળણે ગળીને પાણી પીધું હોય તો પાછળથી પરિતાપ કરવાનું કારણ ન રહે.

ત્યાર પછી ગુજરાતી પત્રમાંની જાહિરખબરની વાત, કાશીના ઠાર મહારાજની વાત વગેરે અનેક વાતો નીકળી, અંતે કારભારીએ યોગમાયા સાથે એકમત થઇને કહ્યું:––" હમણાં તો એ આપણો મુળજી હોય એમજ લાગે છે–પછી તો જેવું આપણું કિસ્મત !"

યોગમાયા:––" પરમકૃપાળુ પરમાત્માપર આધાર રાખ્યા સિવાય અન્ય એક પણ ઉપાય નથી. જો તે મુળજીભાઇ નહિજ હોય તો તે થોડા દિવસમાં કોણ છે એ માલૂમ પડયા સિવાય રહેશે નહિ. ઇશ્વર પોતાના ધર્મરાજ્યમાં અધર્મ નહિ જ થવા દે. તમે હવે વિલંબ કરશો નહિ. જલદીથી ભોજન કરી મુંબાઇ તરફ પ્રયાણ કરો.

તરતજ કારભારી યોગમાયાને પ્રણામ કરી ત્યાંથી વિદાય થયા.

* * * *

બીજે દિવસે દશ વાગ્યે કારભારી તરફથી યોગમાયાના નામપર એક તાર આવ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે:—

મુંબાઇ.

મુળજીભાઇને સાથે લઇ ત્રણ વાગ્યે ભરૂચ સ્ટેશને ઉતરીશ. સ્ટેશને ગાડી વગેરેનો બંદોબસ્ત રાખશો. ચિંતા નથી–ઇશ્વરે દયા કરી છે.

રામકૃષ્ણ પંડયા.

આ તાર મળતાંજ યોગમાયાનાં નેત્રામાંથી અશ્રુધારાઓ વહેવા લાગી. તરતજ સ્ટેશનપર ગાડી, પાલખી તેમજ માણુસો રવાના કરવામાં આવ્યાં.

સઘળા નોકરોને આનંદોત્સવની રજા મળી. ગામના લોકોના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. કેટલાક લોકો તો છેક સ્ટેશન સુધી ગયા. અનેક માણસોએ વખતસર ભાગોળે જઇ ઉભા રહેવાનો પોતાના મન સાથે નિશ્ચય કર્યો છે. દીનદરિદ્રો આજે ભેટ મળવાની આશાથી આનંદિત થઇ ગયાં છે.

યોગમાયાનો આનંદ આજે અંતરમાં સમાતો નથી. અનેક નર-નારીઓનો કોકિલકંઠના જેવો કલરવ વારંવાર સાંભળવામાં આવે છે. દાસદાસીઓ નવીન વસ્ત્રો પહેરે છે.

નર્મદાના મ્હોંપર આજે ઘણા દિવસે હાસ્ય પ્રકાશી નીકળ્યું. સીતા એમજ સમજી કે, હવે તેની નોકરી ચાલી જશે ! આ સમાચાર જાણવામાં આવતાંજ રતિ–વલ્લભ આવીને તેને પોતાની સાથે લઇ જશે. આમ છતાં આજે તે પણ અપાર આનંદમાં જણાય છે. તેના કંઠમાંથી અનેક ગાનની લીટીઓ બહાર નીકળી પડવાનો યત્ન કરતી જણાય છે; પરંતુ ગાઇ શકાય તેમ નથી; તેથી જ તે વ્યાકુળતાથી આમ તેમ ફર્યા કરે છે.

હવે અભાગિની નિર્મળાની સ્થિતિ તપાસીએ. તેની નારાજી હોવા છતાં આજે તેને મૂલ્યવાન્ વસ્ત્રાલંકારોથી સજ્જિતા થવું પડયું છે. નર્મદા ઘણીજ ચતુરાઇથી એક ખુણામાં બેસી તેના ચોટલામાં સુગંધિત તેલ નાખી તેની વેણી ગુંથે છે. બીજી જગ્યાએ કેટલીક નવયૌવનાઓ પુષ્પમાળાએ ગુંથતી જણાય છે.

સૂર્યાસ્ત સમયે ગામની ભાગોળેથી વાજીંત્રોનો અવાજ સંભળાયો. અલ્પકાળમાંજ એક ઘોડાગાડી જમીનદારના મકાન પાસે આવીને ઉભી રહી. ઘોડાગાડીમાંથી કારભારી નીચે ઉતરી તરત જ અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. યોગમાયા બીજી કેટલીક રમણીઓની સાથે વાર્તાવિનોદ કરતી પોતાના બેઠકખાનામાં બેઠી હતી. કારભારીએ હાંફતાં હાંફતાં ત્યાં જઇને કહ્યું:–" ભાઇની પાલખી તેમજ લોકમંડળ બધુ સિદ્ધેશ્વરી દેવીના મંદિર પાસે આવી પહોંચ્યું છે. મુળજીભાઇ માની પૂજા કરેછે. ગામના કેટલાક લોકો પણ ત્યાં એકત્ર થયા છે. હું જલદીથી આપને ખબર આપવાને આવ્યો છું."

યોગમાયાએ પૂછ્યું:–" અહિં કેટલા વખતમાં આવી પહોંચશે ?"

કારભારી:—" હમણાં જ,–થોડા જ વખતમાં.

નેત્રો સાફ કરી યોગમાયાએ કહ્યું:—" કેવી રીતે તેની સાથે મુલાકાત થઇ ? કોઈ પણ જાતનો ભય તો નથી ને ? "

કારભારીએ ઉત્તર આપ્યો:—" ના, માજી ! બિલકુલ ભય નથી. એ આપણો મુળજીભાઇ જ છે. હું પોરીબંદરના સ્ટેશને જઈ ટ્રેનની રાહ જોતો ઉભો રહ્યો હતો. હું ભાઇને શોધી કાઢી ઓળખી શકીશ એવી મ્હને બિલકુલ આશા નહોતી. યથા સમયે ટ્રેન આવી પહોચી. ટ્રેનમાંથી અસંખ્ય માણુસો ઉતર્યાં. હું મનમાં ને મનમાં ઇષ્ટદેવનું સ્મરણ કરતો સૌના મ્હોં તરફ જોયા કરતો હતો. એવા સમયે ભગવાં વસ્ત્રધારી એક યુવક મ્હારી પાસે થઇને જતો હતો; પરંતુ એકાએક મ્હને જોતાં જ તે ઉભો રહ્યો. તેણે પૂછ્યું:—" આપ ક્યાં રહો છો ? " મ્હેં ઉત્તર આપ્યો કે—" ભરૂચ જીલ્લામાં આવેલા ઠીકરિયા ગામમાં. " આ ઉત્તર સાંભળી તે થોડા સમય સુધી મ્હારા મ્હોં તરફ ટગર ટગર જોઈ રહ્યો. ત્યાર પછી તેણે પૂછ્યું—" કોણ રામકૃષ્ણકાકા કે ? " મ્હેં કહ્યું—" કોણ, મ્હારો મુળજી કે ? " પછીથી તે મ્હને સ્નેહાવેગથી વળગી પડ્યો. તેનાં તેમજ મ્હારાં નેત્રોમાં અશ્રુજળ ભરાઈ આવ્યું. મ્હારાં અશ્રુઓ હાસ્યસૂચક હતાં ત્યારે તેના પશ્ચાત્તાપસુચક હતાં. "

યોગમાયાનાં નેત્રોમાંથી પણ હર્ષાશ્રુઓ ઉભરાઈ જવા લાગ્યાં. થોડા સમય પછી તેણે પૂછ્યું:—" હજી તેણે ભગવાં વસ્ત્રોનો ત્યાગ કર્યો નથી ? "

કારભારી:—એને બીજાં કપડાં મળે ક્યાંથી ? અહીં આવ્યા પછી આપણે વસ્ત્રો બદલાવીશું.

વાજીંત્રોનો અવાજ ધીમે ધીમે પાસે આવવા લાગ્યો. લોકોના કોલાહલનો અવાજ પણ પાસે જ સંભળાવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે અસંખ્ય મનુષ્યોથી ઘેરાયલી પાલખી જમીનદાર મહાશયના મકાન પાસે આવી પહોંચી.

કારભારીએ બહાર આવી પાલખીની આસપાસનાં મનુષ્યોને દૂર કર્યાં. પછીથી કૃષ્ણલાલ ઉર્ફે બનાવટી મુળજીભાઇ પાલખીમાંથી નીચે ઉતરી મકાનમાં પેઠો. જેવો તે મકાનમાં પેઠો કે તરતજ યોગમાયા તેને " ભાઇ ! આવ્યો કે ?! " કહીને હર્ષાવેશથી ભેટી પડી. વાજીંત્રોના ધ્વનિથી, લોકોના કોલાહલથી તેમજ રમણીઓના કોકિલકંઠથી ગગનમંડળ ગાજી ઉઠ્યું.

પ્રકરણ ૨૩ મું.

લોકચર્ચા યાને ગામડાનું ગૅઝેટ.

યોગમાયા કૃષ્ણલાલને પોતાનો પુત્ર સમજીને અંતઃપુરમાં લઈ ગઈ. કારભારીના બેઠકખાનામાં અસંખ્ય લોકો ભરાયા હતા. સૌ કોઈના મુખપર એક પ્રકારનું તીવ્ર કૌતુહલ જણાતું હતું. જેઓ પાછળથી આવ્યા હતા તેઓ પોતાની પૂર્વે આવેલા લોકોને જમીનદારપુત્ર સંબંધીના સમાચાર અતિ આતુરતાથી પૂછવા લાગ્યા.

જે કેટલાક શ્રીમંત ગૃહસ્થો હતા તેમને સાથે લઈ જઈને, યોગ્ય સંમાન આપીને કારભારી પોતાના ખાનગી ઓરડામાં જઈ બેઠા. આપણા પૂર્વપરિચિત શાસ્ત્રીજી, વિશ્વેશ્વરપ્રસાદ અને કરૂણાપ્રસાદ પણ એ લોકોમાં હતા.

નોકર બે ચાર હુક્કા ભરીને આપી ગયો. આવેલા ગૃહસ્થ લોકોના પૂછવાથી કારભારીએ બોરીબંદર સ્ટેશનથી શુરુ કરીને ઠીકરિયા સુધી કૃષ્ણલાલ સાથે તેમની જે વાતચિત થઈ હતી તે વિસ્તારથી કહી સંભળાવી. પિતૃવિયોગ તથા ભ્રાતૃવિયોગના સમાચાર સાંભળીને જમીનદારનો પુત્ર કેવો અસ્થિર બની ગયો હતો, કેટલી બધી વારે કારભારી તેને કાંઈક સાંત્વના આપી શકયા હતા એ હકીકત પણ તેમ ઉપર્યુક્ત ગૃહસ્થોને કહી સંભળાવી. અંતે એક ગૃહસ્થે પૂછ્યું:—"જમીનદાર મહાશયના સ્વર્ગવાસને બે વર્ષ થયાં હશે કેમ ?"

કારભારીઃ—ના, બે વર્ષ પૂર્ણ થવાને હજી થોડા દિવસની વાર છે. જ્યેષ્ઠ માસની કૃષ્ણચતુર્થીને દિવસે બે વર્ષ પૂરાં થશે.

શાસ્ત્રીજીઃ—ત્યારે તો ભાઈને આવતી કાલે નર્મદાસ્નાન કરાવી શુદ્ધ કરવા જોઈએ.

આ સમયે એક નોકરે આવીને કહ્યું:—"કારભારી મહાશય વાજાંવાળાઓ તથા ગામનાં દીન દરીદ્રો માતાજીની પાસે બક્ષિસ માટે યાચના કરે છે. તેમણે પ્રત્યેક વ્યક્તિને એક એક રૂપિયો આપવાનું જણાવ્યું છે."

કારભારી ઉઠી ઉભા થયા. તેમણે તિજોરી બંધ કરી, અ

પછી એક એક રૂપિયો જે કોઈ યાચકરૂપે આવ્યું હતું તે દરેકને આપ્યો. કળિયુગના ભૂદેવોને પણ સંતોષવામાં આવ્યા. આ દેખાવ જોઈ એકઠા થયેલા માણસોના હર્ષાનંદનો પાર રહ્યો નહિ. અનેક સ્થળે લોકો ચુપકીદીથી કહેવા લાગ્યાઃ—" માતાજી યોગમાયા તેમના પુત્રને બરાબર પિછાની શક્યાં છે; નહિ તો તેઓ લોકોને બક્ષિસ આપવાની આજ્ઞા કરત નહિ. "

કારભારી પાછા આવીને ગૃહસ્થ–મંડળમાં બેઠા. ધીમે ધીમે પત્રની વાત નીકળી. કારભારીએ કહ્યું:—" એ રજીસ્ટર્ડ પત્ર જ્યારે આવ્યો ત્યારે શાસ્ત્રી મહાશય, વિશ્વેશ્વરપ્રસાદ તથા કરૂણાપ્રસાદ અહીં હાજર હતા. "

એક જણ પોતાના કુતુહલને દબાવી શકયો નહિ; તેથી તેણે પૂછ્યું:—" એ પત્રમાં શું લખ્યું હતું ? "

કારભારીએ ઉત્તર આપ્યોઃ—" આજે આવી પહોંચવાનું લખ્યું હતું. લ્યો જુઓ, આ રહ્યો એ પત્ર–હું તમને વાંચી સંભળાવું છું. " આ પ્રમાણે કહી કરવામાંથી પત્રને બહાર કાઢી કારભારી ચશ્માં બરાબર કરી પત્ર વાંચવા લાગ્યા; પરંતુ રાત્રિનો વખત હોવાથી તેઓ એ પત્રને બરાબર વાંચી શકવાને અસમર્થ થયા. તેમણે એ પત્ર કરૂણાપ્રસાદને વાંચવા આપ્યો.

અત્યંત આગ્રહથી પત્ર પોતાના હાથમાં લઇ કરૂણા પ્રસાદ સૌને વાંચી સંભળાવા લાગ્યા, કહેવાની જરૂર રહેતી નથી કે, કારભારીએ એ ગૃહસ્થમંડળના કુતુહલને સમાવવાને માટે એ પત્ર વાંચવા આપ્યો નહોતો—પત્રની હકીકત ક્રમે ક્રમે સમસ્ત ગામમાં જાહિર થઈ જાય તો સારૂં એવી તેમને ઇચ્છા હોવાથી જ તેમણે આ પ્રમાણે કર્યું.

આ સમયે એક જણે આવીને કારભારીને કહ્યું:—" માતાજી આપને અંદર બોલાવે છે. "

બે ત્રણ ગૃહસ્થોએ એ આવનાર માણસને પૂછ્યું:—" મુગજી ભાઈ અંદર કરે છે ? તેઓ હમણાં બહાર નહિ આવે ?"

" હું કાંઇ જાણતો નથી. " કહીને એ માણસ ચાલ્યો ગયો.

કારભારીઃ—ત્યારે હું અંદર જઉં છું–આપ બેસશો કે ?

કોઈ કોઇ પૂછવા લાગ્યા–" ભાઇ હમણાં બહાર આવશે કે ?–જો આવે તો બેસીએ. "

કારભારીઃ—મુસાફરીથી તેઓ થાકી ગયા છે–મ્હને લાગે છે

કે, હમણાં તેઓ બહાર નહિ આવે, કાલે તમે સૌ પધારજો એટલે તેમની સાથે અવશ્ય તમારી મુલાકાત થશે.

વિશ્વેશ્વરપ્રસાદે કહ્યું:—"ત્યારે તો અમે હવે ઉઠીએ છીએ. રાત્રિનો સમય થયો છે. તમે અમારાં નામ દઇને કહેજો કે, અમે મુલાકાત કરવા માટે બેઠા હતા."

"હા હું જરૂર કહીશ." કહીને કારભારી ચાલ્યા ગયા. ગૃહસ્થમંડળ પણ ઉઠીને વિદાય થવા લાગ્યું. બહાર એક નોકરને ઘેરીને કેટલાક માણસો ઉભા રહ્યા હતા. નોકર કહેતો હતો કે—"માજી કહે છે કે-ભાઇ જો બે વર્ષ પહેલાં આવ્યા હોત તો જમીનદાર મહાશય સુખેથી સ્વર્ગે જાત. માજી જેટલું રડે છે તેટલું ભાઇ પણ રડે છે."

ધીમે ધીમે લોકોની ગિર્દી ઓછી થવા લાગી. અનેક માણસો પોતાની સાથેના મંડળ સાથે તર્કવિતર્ક કરતા ગૃહ તરફ જતા હતા. સર્વ સ્થળે તર્કનો વિષય માત્ર એ જ હતો કે, આવનાર જ મુળજીભાઇ છે કે કેમ ? આ સંબંધની ચર્ચા વિશેષ કરીને–યુવક મંડળમાં ચાલતી જણાતી હતી. તેઓમાંના અનેક કહેવા લાગ્યા:—"એ મુળજીભાઇ નહિ પરંતુ કોઇ કપટી છે." ત્યારે કોઇ કોઇ આ મતનું ખંડન કરતા હતા. જેઓ વૃદ્ધ હતા તેઓ હા કે નાનો કાંઈ પણ ઉત્તર આપતા નહોતા. તેમને જો નિરૂપાયે કાંઇ ઉત્તર આપવો પડતો તો તેઓ કહેતા કે:—"એ અવશ્ય મુળજીભાઇ જ છે–માતાજી યોગમાયા અને વૃદ્ધ તેમ જ અનુભવી કારભારીની આંખોમાં ધૂળ નાખવાનું સાહસ કયો કપટી માણસ કરી શકે ?"

વિશ્વેશ્વરપ્રસાદનું બેઠકખાનું પણ ગામમાં એક બેઠક તરીકે પ્રસિદ્ધ હતું. આઠ દશ માણસો જેઓ તેમની સાથે આવ્યા હતા તેમને બેઠકખાનામાં બેસાડી ધુમ્રપાનની સામગ્રી આપી વિશ્વેશ્વરપ્રસાદ ઘરમાં જઇને જમવા બેઠા.

લગભગ અડધા કલાકે વિશ્વેશ્વરપ્રસાદ જમી પરવારી પોતાના બેઠકખાના તરફ ગયા. બેઠકખાનાના પ્રવેશદ્વાર પાસે જતાં જ તેમણે સાંભળ્યું કે—"ઠીક, જો તેઓ કદાચ મુળજીભાઈ ન હોય તો બોરીબંદરના સ્ટેશનપર તેઓ કારભારી મહાશયને કેવી રીતે ઓળખી શકે ?"

કરૂણાપ્રસાદ બોલી ઉઠયા:—"મહાશય ! જે માણસે આટલી બધી લક્ષ્મી સ્વાધીન કરવાનું કારસ્થાન રચ્યું હશે તે કાંઇ એટલો

કાચો હશે કે પૂરતી માહિતી મેળવ્યા સિવાય આવું કાર્ય કરવાને અગ્રેસર થાય? તેણે અગાઉથી જ સઘળી માહિતી મેળવી હશે!"

શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું:—"ત્યારે જમીનદાર મહાશય પોતાની ઉત્તરાવસ્થામાં ચશ્માં પહેરતા હતા તેની તેને ક્યાંથી ખબર? પત્રની હકીકત તો તમે પણ જાણો છો."

કરૂણાપ્રસાદે કહ્યું:—"અરે એવી હકીકત જાણવાના અનેક ઉપાયો છે. આ કારભારીજી કેટલી જગ્યાએ જાય છે–ભરૂચ જાય છે—મુંબાઇ જાય છે—અનેક માણસોની મુલાકાત કરે છે—વિવિધ પ્રકારની વાતચિત કરે છે. તેમણે ભૂલ્યે ચુકયે કોઇ કપટી માણસ આગળ જમીનદાર મહાશય સંબંધીની વાતચિત કરી હશે; તેનો જ ઉપયોગ આ માણસે કરી લીધો હોય એમ લાગે છે. તે કપટી છે માટે જ તેણે પ્રથમથી વિશ્વાસ બેસાડવાના હેતુથી આવી આવી હકીકત પોતાના પત્રમાં લખી–નહિ તો એ હકીકત લખવાની શી જરૂર હતી?"

શાસ્ત્રીજી:—ગમે એમ કહો; પરંતુ મ્હને ખાત્રી છે કે એ મુળજીભાઇ પોતે જ છે.

કરૂણાપ્રસાદ:—ના ના, મુંબાઇની સોનેરી ટોળીનો કોઇ ઉસ્તાદ મેમ્બર છે.

વિશ્વેશ્વરપ્રસાદ બેઠકખાનાની બહાર ઉભા રહીને આ સઘળી હકીકત સાંભળતા હતા. તેમણે આટલી હકીકત સાંભળી બેઠકખાનામાં પ્રવેશ કર્યો નહિ. તેઓ અંતઃપુરમાં ગયા. તથા પોતાના પુત્રને મોકલી બેઠકખાનામાંથી કરૂણાપ્રસાદને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. તરત જ કરૂણાપ્રસાદ તેમની પાસે જઇ પહોંચ્યા. તેમને એકાંતમાં લઈ જઇને વિશ્વેશ્વરપ્રસાદે કહ્યું:—"આટલી મ્હોટી ઉમ્મર થઈ તો પણ હજી સુધી કાંઇ જ્ઞાન આવ્યું છે કે નહિ. જે કાંઇ બોલો છો તે વિચાર કરીને બોલો છો કે કેમ?"

પ્રથમ કરૂણાપ્રસાદ એમ ધારતા હતા કે આજે રસોડામાં કાંઇ સ્વાદિષ્ટ ખાદ્યસમગ્રી તૈયાર કરાવવામાં આવી હશે; તેથી જ પોતાને બોલાવવામાં આવે છે; કેમકે કેટલીક વખતે આવી રીતે તેમને નિમંત્રણે થતું હતું; પરંતુ એ આશામાં તેઓ નિરાશ થયા. તેમણે શંકા પામીને પૂછ્યું:–"કેમ શું થયું છે?"

વિશ્વેશ્વરપ્રસાદ:—સૌ કોઈની આગળ તમે જમીનદારના પુત્રને

કપટી-સોનેરી ટોળીનો મેમ્બર કેમ કહો છો ? તેનાં સગાં-વ્હાલાંએ જ્યારે તેને પોતાના જ માણુસ તરીકે પિછાન્યો છે ત્યારે પછી કપટી વગેરે શબ્દો તમે કયા સાહસથી વાપરો છો ? "

કરૂણાપ્રસાદઃ-ત્યારે શું મ્હારો જે મત હોય તે હું જાહિર ન કરૂં ?

વિશ્વેશ્વરપ્રસાદ-તમારો મત તમે તમારે ઘેર જઇને જાહિર કરજો ! મ્હારા બેઠકખાનામાં જમીનદારના પુત્રની બિલકુલ નિંદા કરશો નહિ.

કરૂણાપ્રસાદ આ સમયે નમ્ર બની ગયા. વિશ્વેશ્વરપ્રસાદના ગુસ્સાનું કારણ તેઓ કળી ગયા તેમણે કહ્યું-જ્યારે તમે ના પાડો છો તો હું તેની વિરૂદ્ધ હવે કાંઇ બોલીશ નહિ. "

વિશ્વેશ્વરપ્રસાદે આ સમયે કોમળ કંઠે કહ્યુંઃ-" અસલ હોય કે નકલ હોય તો પણ તે આજે હજારો રૂપિયાનો માલિક—આ ગામનો માલિક છે. તમે તેને કપટી વગેરે કહો છો એ હકીકત તેના કાને નહિ પહોંચે કે ? આ પ્રકાર એના જાણવામાં આવશે એટલે તે તમને આ ગામમાં રહેવા દેશે ખરો કે ? વળી શાસ્ત્રીજીનો સ્વભાવ તો તમે જાણો છો ! જો બિલાડીના પેટમાં ખીર ટકે તો તેમના પેટમાં વાત ટકે ! જો કાલે જ તેઓ જઇને આ હકીકત જમીનદારના પુત્રને કહી સંભળાવશે તો ? "

કરૂણાપ્રસાદ ભય પામ્યા. તેમણે કહ્યુંઃ—" ઠીક છે, હવે હું સંભાળીને બોલીશ ! " આમ કહીને તેઓ નીચું જોઇ ઉભા રહ્યા.

વિશ્વેશ્વરપ્રસાદ કહેવા લાગ્યાઃ—" જો તે ખરી રીતે કોઇ કપટી હશે તો તો ઉલટો વિશેષ અડચણકર્ત્તા નિવડશે. હમણાં જેઓ તેને નકલ નકલ કહીને તેનાપર સંદેહ રાખે છે તેમને તે પોતાના કટ્ટા શત્રુ સમજશે. એ કંઈ તેમને સહજમાં છોડી દેશે કે ? "

કરૂણાપ્રસાદઃ—આપનું કહેવું વાસ્તવિક છે.

વિશ્વેશ્વરપ્રસાદઃ—ત્યારે પછી તમારે આટલો બધો તર્કવિતર્ક કરવાની શી જરૂ છે ? તમારે તો કાંઇ તેનાં બાળબચ્ચાં સાથે તમારાં બાળબચ્ચાંનો વિવાહ કરવાનો નથી ! ખરો હોય કે ખોટો હોય તેની પંચાત યોગમાયા તથા નિર્મળાગૌરીને છે ! તમારે ને મ્હારે શી લેવા દેવા છે ! હવે જાઓ, બહાર બેઠકખાનામાં જઇને બેસો. હું થોડા સમયમાં આવું છું.

કરૂણાપ્રસાદ માથું ખંજવાળતા ખંજવાળતા ચાલ્યા ગયા. પાંચ

મિનિટ પછી વિશ્વેશ્વરપ્રસાદ પણ બહાર આવી પહોંચ્યા. એટલામાં પાડોસમાં રહેતા સુબોધપ્રસાદ પણ આવી ચઢ્યા ને બોલ્યાઃ—" અરે તમે કાંઇ સાંભળ્યું છે કે ? "

સૌએ આતુરતાથી પૂછ્યુંઃ—" શું ? શું ? "

" મ્હારાં માતાજી સંધ્યા સમયે જમીનદાર મહાશયને ત્યાં ગયાં હતાં. ત્યાંથી આવીને તેમણે મ્હને થોડી ઘણી ખબર આપી છે; તે ઉપરથી એવી ખાત્રી થઇ શકે છે કે, આવનાર મુળજીભાઇ જ છે !"

સૌએ વિશેષ આતુરતાથી પૂછ્યુંઃ—" શી ખબર આવી છે તે કહો તો ખરા. "

સુબોધપ્રસાદે કહ્યુંઃ—" સાંભળો ત્યારે કહું છું. મુળજીભાઇ ગાડીમાંથી ઉતર્યા એટલે યોગમાયા તો તેમને છાતી સરસા ચાંપીને અંતઃપુરમાં લઇ ગયાં એટલું તો તમે પણ જોયું છે. અંતઃપુરના પાછલા ઓટલાપર એક ખુરસી પડી હતી, તથા પાસે જ હાથ પગ ધોવાનું પાણી રાખવામાં આવ્યું હતું. મુળજીભાઈ હાથ પગ ધોવાને માટે એ ખુરસીપર જઇને બેઠા. રામો નોકર ખભાપર રૂમાલ નાખીને તેમની પાસે ઉભો રહ્યો. મુળજીભાઇએ તેના મ્હોં સ્હામે જોઇ રહીને કહ્યુંઃ—" કોણ રામો કે ? " આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં રામાએ એકદમ રડી દીધું."

વિશ્વેશ્વરપ્રસાદે કહ્યુંઃ—" ત્યારે તો તેઓ મુળજીભાઈ જ છે. એમાં કાંઈ સંદેહ નથી. જૂના ચાકરને પણ તેમણે ઓળખી કાઢ્યો !"

એ ત્રણ ગૃહસ્થો બોલી ઉઠયાઃ—" ત્યાર પછી ? ત્યાર પછી ? "

સુબોધપ્રસાદે કહ્યુંઃ—" આ પ્રકાર જોઇને યોગમાયા માતાજી બોલી ઉઠયાંઃ—' જો રામા ! તું કહેતો હતો ને કે, 'આટલા બધા કાળને અંતરે મ્હને ભાઇ ક્યાંથી ઓળખી શકે ? " પરંતુ ગાંડા ભાઇને બાલ્યાવસ્થામાં ત્હેં જ રમાડેલા હોવાથી તેઓ તને ઓળખ્યા સિવાય રહે ખરા કે ? " યોગમાયાનાં આ વાક્ય સાંભળી મુળજીભાઇએ કહ્યુંઃ— " માતાજી ! હું એને ચિન્હ કરી ગયો હતો પછી આજે કેમ ન ઓળખી શકું ?" યોગમાયાએ પૂછ્યુંઃ—" શું ચિન્હ કરી ગયો હતો?" મુળજીભાઇએ કહ્યુંઃ—" તે તમે રામાને જ પૂછી જુઓને ! " રામાએ ઉત્તરમાં કપાળપર એક ઠેકાણે હાથ મૂક્યો. મુળજીભાઇએ કહ્યુંઃ—"બાલ્યાવસ્થામાં એક દિવસે સંધ્યા સમયે હું અને પ્રાણશંકર કાકાનો પુત્ર નવીન નિશાળના કંપાઉન્ડમાં એક વૃક્ષ નીચે બેઠા બેઠા બિસ્કૂટ ખાતા હતા. એવામાં ત્યાં રામો આવી ચઢયો, અને તેણે અમને

બિસ્કુટ ખાતા જોઇને કહ્યું—" ભાઇ ! આ શું ખાઓ છો ? ક્રિશ્ચિયન થઇ જવું છે કે શું ? હું ઘેર બાપુજીને આ હકીકત કહી દઇશ" આથી મ્હારા ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. અમે બેઠા હતા ત્યાં આગળથી એક ઇંટનો કટકો લઇને મ્હેં રામાને માર્યો. એ કટકો તેના કપાળમાં વાગ્યો, અને ઘણું લોહી નીકળી પડયું. તે ' ઓ બાપરે ' કહીને જ્યાં ઉભો હતો ત્યાંને ત્યાં જ બેસી ગયો. મ્હેં અને નવીને જઇને તેને સમજાવ્યો. નવીનને મ્હેં પાણી લઈ આવવા મોકલ્યો. તે પાણી લઇ આવ્યો એટલે મ્હેં રામાનું કપાળ ધોઈ નાખી મ્હારો રૂમાલ ઘાપર બાંધી દીધો; ત્યારે તે કાંઇક સ્વસ્થ થયો." યોગમાયાએ કહ્યું;—" એક દિવસે મ્હેં રામાને કપાળપર પાટો બાંધીને ઘેર આવેલો જોયો હતો; પરંતુ મ્હને તેણે એમ કહ્યું હતું કે, જમરૂખ પાડવા ગયો હતો ત્યાંથી ઇંટનો કટકો વાગ્યો છે. " રામો બોલી ઉઠયોઃ–" માજી ! તમે ભાઇને વઢો તેથી મ્હેં એ પ્રમાણે કહ્યું હતું. "

બેઠકખાનામાં બેઠેલા ગૃહસ્થો એકાગ્રચિત્તે આ હકીકત સાંભળતા હતા. બે મિનિટ સુધી સૌએ નિસ્તબ્ધ રહીને ફરીથી વાતચિત શુરૂ કરી. કોઇ કહેવા લાગ્યુંઃ–" હવે બિલકુલ સંદેહ રહ્યો નહિ. " કોઈ કહેવા લાગ્યું:–" હું તો પ્રથમથી જ કહેતો હતો કે એ મુળજીભાઇ જ છે. " શાસ્ત્રી મહાશયે કરૂણાપ્રસાદ તરફ દૃષ્ટિ કરી કહ્યું:–" કેમ કરૂણાપ્રસાદ ! તમે ચૂપ કેમ થઈ ગયા ?

કરૂણાપ્રસાદઃ—હું કબૂલ કરૂં છું કે, મ્હારી ભયંકર ભૂલ થઈ છે. તમે બધા અનુભવી તેમ જ વિચારવાન્ રહ્યા—અનેક પ્રકારો જોયા હશે તેમ જ અનેક સાંભળ્યા પણ હશે.

વિશ્વેશ્વરપ્રસાદઃ—જો કોઇને કાંઈ સલાહ લેવી હોય છે તો તે શાસ્ત્રી મહાશય પાસે જ જાય છે; શામાટે જાય છે ? બીજા કોઇ પાસે કેમ જતા નથી ?

આ પ્રશ્નનો કોઇએ કાંઇ ઉત્તર આપ્યો નહિ. માત્ર શાસ્ત્રી મહાશયે પ્રસન્નતાથી પોતાનું મસ્તક હલાવ્યું. ત્યાર પછી મુળજીભાઇને કોણે ક્યાં જોયો હતો, શું શું કરતાં જોયો, શું બોલવાં સાંભળ્યો હતો તે પોતાના સ્મૃતિસાગરનું મન્થન કરીને એક પછી એક કહેવા લાગ્યા. ક્રમે એક પ્રહર રાત્રિ વીતી ગઇ એટલે એકે એકે સૌ કોઇ પોતપોતાના ઘર તરફ વિદાય થયા.

આજે રસ્તાપર હજી સુધી અનેક લોકો જતા આવતા હતા.

વારંવાર સ્ત્રીઓનું મંડળ પણ આવતું નજરે પડતું હતું. એ સ્ત્રીઓ જમીનદાર મહાશયના અંતઃપુરમાંથી પાછી ફરતી હતી.

શાસ્ત્રી મહાશય ઘેર જઇને ભોજન કરવા બેઠા. તેમની પત્ની થોડે દૂર બેસીને પતિદેવને પંખો હલાવી વાયુ ઢાળવા લાગી. પંખો હલાવતાં હલાવતાં તેણે કહ્યું:-" જમીનદાર મહાશયને ત્યાંથી તમને નિમંત્રણ કરવાને માણસ આવ્યું હતું."

શાસ્ત્રીજી:—કેમ શાનું નિમંત્રણ ?

પત્ની:—કાલે ત્યાં સત્યનારાયણની કથા હોવાથી ઘરનાં સૌ માણસને નિમંત્રણ છે.

શાસ્ત્રીજી:—આપણાથી નિમંત્રણ સચવાશે નહિ. એ માટે સત્ય-નારાયણ દેવ ક્ષમા કરે એટલે બસ !

પત્નીએ આશ્ચર્ય પામીને પૂછયું:—" એમ કેમ ? "

શાસ્ત્રીજીએ આમ તેમ દ્રષ્ટિ કરી ધીમેથી કહ્યું:—" કોઇ એક કપટી–સોનેરી ટોળીનો ઉસ્તાદ મેમ્બર મુળજીભાઇનું સ્વરૂપ ધારણ કરીને આવ્યો છે. શી જાતનો છે તેનું પણ કાંઇ ઠેકાણું નથી, તેથી આપણે ત્યાં જઇને જમી આપણી જાતિ વટલાવવી ? "

પતિ:—પરંતુ સૌ એમ કહે છે કે એ ખરો મુળજીભાઇ છે.

શાસ્ત્રીજીએ વિરક્ત થઇને કહ્યું:—" તને જ્યારે એવી જ ખાત્રી હોય કે એ ખરો મુળજીભાઇ છે તો તું ત્હારે બેલાશક જજે. નિર્મળા-વહુના પત્રાળાનો પ્રસાદ પામી આવજે. તને સાવિત્રીવ્રત કર્યાનું ફળ મળશે.

પત્ની:—કેમ, નિર્મળાગૌરી શું સાવિત્રી નથી. ? એ સાક્ષાત સાવીત્રીસમાન છે. નહિ તો સોળ વર્ષથી ગુમ થયેલા પતિને તે પુનઃ ક્યાંથી મેળવી શકે ?

શાસ્ત્રીજી:—હા, આજથી જ તેણે સાવીત્રીનું આસન મેળવ્યું ખરૂં ! સત્યવાન્ પણ ઘણો સારો મળી આવ્યો છે !

પત્ની:—તમારૂં મન આવું સંદિગ્ધ કેમ રહે છે ? હજી છ માસ સુધી તેની સાથે નિર્મળાગૌરીની મુલાકાત સુદ્ધાં નહિ થાય.

શાસ્ત્રીજી:—કેમ, મુલાકાત શા માટે નહિ થાય ?

પત્ની:—એ સંબંધી તમે કાંઈ સાંભળ્યું નથી ?

શાસ્ત્રીજી:—ના.

પત્ની કહેવા લાગીઃ—" હમણાં મ્હારી એક સહિયર જમીનદાર મહાશયને ત્યાં જઇ આવી. તે મ્હને કહી ગઈ કે, બહારના બેઠકખાનાની ઉપરના ભાગમાં મુળજીભાઇની પથારી થાય છે. મુળજીભાઇએ એક વ્રત લીધું છે. એ વ્રત સાત વર્ષ સુધી પાળવું પડે છે. તેને સાડા છ વર્ષ થઇ ગયાં છે—હજી છ માસ બાકી છે. એ વ્રત ઉજવતાં સુધી તેઓ સંન્યાસીના જેવી સ્થિતિમાંજ રહેશે. યોગમાયાએ તેમનાં ભગવાં વસ્ત્રો કઢાવવા માટે ઘણું આક્રંદ કર્યું હતું, તથા કહ્યું હતું કેઃ—"ભાઇ સોળ વર્ષથી તપશ્ચર્યા કરી અપાર દુઃખ વેઠયું છે તેથી હવે હું તને દુઃખ વેઠવા દઇશ નહિ !" આના ઉત્તરમાં મુળજીભાઇએ કહ્યું હતું કેઃ—" મા ! આ વ્રત પૂર્ણ થતાં મ્હારૂં એકસોવીસ વર્ષનું આયુષ્ય થશે ! આટલા લાંબા સમય સુધી જે દુઃખ ભોગવ્યું છે તેનું સુખદાયક ફળ માત્ર છ માસના દુઃખ માટે હું ગૂમાવું ?" આથી યોગમાયા માતાજી તે પ્રમાણે કબૂલ થયાં છે. હજી છ માસ સુધી મુળજીભાઇ ભગવા વસ્ત્રો પહેરશે, સાદો ખોરાક જમશે તેમ જ સ્ત્રી સાથેનો વ્યવહાર બંધ રાખશે.

શાસ્ત્રીજીએ આ વચનોપર પોતાનો કાંઇ પણ મત દર્શાવ્યો નહિ. તેઓ ચુપચુપ જમી લઇને ઉઠયા, તથા મનમાં ને મનમાં વિચારવા લાગ્યાઃ—" ત્યારે શું તે ખરેખરો મુળજીભાઈ હશે ? કોણ જાણે, મ્હને તો કાંઇ સમજાતું નથી !"

પ્રકરણ ૨૪ મું.

પ્રથમ દર્શન !

ભોજન કરી પરવાર્યા પછી કૃષ્ણલાલે યોગમાયાને કહ્યુંઃ—"માતાજી ! ત્યારે હું હવે સૂઇ રહેવા જઉં ?"

યોગમાયાઃ—" ભાઇ ! મ્હારે તને એક વાત કહેવાની છે. તું સાંભળીશ કે ?

કૃષ્ણલાલઃ—" શી વાત, માજી ?

યોગમાયાઃ—" વહુને એક વખત મળતો ખરો. મળવામાં તો કાંઇ દોષ નથીને ?

કૃષ્ણલાલ ધર્મ સંકટમાં ફસાયો. તેણે જે વ્રત કર્યાનું બ્હાનું બતાવ્યું હતું તેનું કારણ બીજું કાંઇ નાહ પરંતુ નિર્મળાગૌરીની સાથે મુલાકાત નહિ કરવી એ હતું. એ સ્થાને તેને કાંઇક સંકોચ જણાતો હતો. જો કે પોતે મુળજીભાઇ બન્યો છે; માટે મુળજીભાઇ પ્રમાણે પોતાને વર્તવાની જરૂર છે એમ તે સમજતો હતો; પરંતુ કોઈ પણ રીતે થોડા દિવસ પસાર થઇ જાય તો સારૂં એમ વિચારી તેણે આ બ્હાનું દર્શાવ્યું હતું. શિયાળાને દિવસે શીતળ જળથી સ્નાન કરવા માટે ગયેલો માણસ જળ પાસે બેસીને જે પ્રસંગે વિલંબ કરે તે પ્રમાણે જ કૃષ્ણલાલના ભાવ હતા. તેને શાન્ત જોઇ યોગમાયાએ કહ્યું:— " ભાઇ ! મ્હારી વહુ પરમ પવિત્ર છે. એ સાક્ષાત સતી સાવિત્રી સમાન છે. તેનું મ્હોં જોતાં જ મ્હારૂં હૃદય ભરાઇ આવે છે. જો તું આજે તેને મળીશ નહિ તો તેનો જીવ દુભાશે. સમજ્યો, ભાઇ ? "

કૃષ્ણલાલઃ—માજી ! જ્યાં સુધી વ્રત ઉદ્યાપન નથી થયું ત્યાં સુધી તેમ કરવું ઉચિત છે કે ?

યોગમાયાઃ—ભાઇ ! એમાં બિલકુલ દોષ નથી. તું જ કહેતો હતો ને કે, સ્ત્રીને અડકી શકાય નહિ. જો આમ છે તો તે તને અડકશે નહિ; માત્ર વાતચિત કરવામાં શી હરકત છે ?

યોગમાયાનો અત્યાગ્રહ જોઇ કૃષ્ણલાલ તેને સંમત થયો; વળી નિર્મળાગૌરીને જોવાનું કૌતુહલ પણ તેને હતું !

યોગમાયાઃ—ભાઇ ! ત્યારે હું વહુને અહિં જ મોકલું છું—તું અહિં બેસજે. આ પ્રમાણે કહીને યોગમાયા ઉઠી ચાલી ગઈ.

જે ઓરડામાં કૃષ્ણલાલ બેઠો હતો તે ઓરડો આજે જ તેને માટે સુસજ્જિત કરવામાં આવ્યો હતો. નિર્મળાગૌરીના બેઠકના ઓરડામાંથી કેટલીક છબીઓ, પુસ્તકો તથા થોડું ફરનીચર આ ઓરડામાં રાખ્યું હતું.

યોગમાયા ચાલી ગઇ એટલે કૃષ્ણલાલે લૅમ્પની લાઇટને સતેજ કરી. થોડા સમયમાં જ અલંકારોનો મધુર સ્વર સાંભળવામાં આવતાં જ કૃષ્ણલાલે દ્વાર તરફ દૃષ્ટિ કરી. દ્વારમાં થઇને એક યુવતી ઓરડામાં પ્રવેશ કરતી હતી. દ્વારમાંથી ઓરડામાં પગ મૂકતાંની સાથે જ તે પાષાણની પ્રતિમા પ્રમાણે સ્થિર થઇને દૃષ્ટિ નીચી કરી ઉભી રહી.

કૃષ્ણલાલ એક કીમતી ખુરસીપર બેઠો હતો. તેણે ઉભા થઇને કહ્યું:— " આવ. "

નિર્મળાગૌરી ધીમે પગલે આગળ આવી. કૃષ્ણુલાલ પાસે આવીને તેને પ્રણામ કરવા માટે તે કમરમાંથી નીચી વળી.

કૃષ્ણુલાલ સમજી ગયો કે તે પ્રણામ કરવાની ઇચ્છાથી નીચી વળી છે. વ્યાકુળતાથી તે બોલી ઉઠયો:—" ના—ના, પ્રણામ કરીશ નહિ—હજી મ્હારૂં અશૌચ કાયમ છે."

નિર્મળાગૌરી એક પ્રકારના વિચારમાં પડી ગઇ. તેને એમ કહેવાની ઇચ્છા થઇ આવી કે, મ્હારી પાસે તમે કોઇ પણ સ્થિતિમાં અશુચિ નથી !" પરંતુ આ વાકય તે ઉચ્ચારી શકી નહિ. કૃષ્ણુલાલના મુખ તરફ દૃષ્ટિપાત્ કરીને તેણે માત્ર એટલું જ કહ્યું કે:—" ભલે, જેવી આપની આજ્ઞા."

કૃષ્ણુલાલે તેનો કંઠસ્વર સાંભળ્યો. તેનાં અશ્રુજળથી ભીંજાઇ ગયેલાં નેત્રો જોયા. તેના મસ્તકના કેશથી માંડીને પગના નખ સુધીમાં જાણે કે એક વિદ્યુત્ તરંગ વહી ગયો.

નિર્મળાગૌરી ફરી ઉભી થઇ. સ્હામે પડેલા સોફા તરફ આંગળી કરી કૃષ્ણુલાલે કહ્યું:—" બેસ." આ પ્રમાણે કહી તે પુનઃ ખુરસી પર બેઠો.

નિર્મળાગૌરી સોફાપર બેઠી એટલે કૃષ્ણુલાલે તેને પૂછયું:—" કેમ છે ?" મૃદુસ્વરે ઉત્તર મળ્યો:—" ઠીક છે."

વળી પાછાં બે મિનિટ સુધી બન્ને શાન્ત રહ્યાં. કૃષ્ણુલાલે પુનઃ પૂછયું:—" હું ત્હારા સ્મરણમાં આવું છું ?"

નિર્મળાગૌરીએ નીચું મ્હોં રાખીને જ ઉત્તર આપ્યો:—" આવો છો."

પાછાં બન્ને જણાં શાન્ત રહ્યાં. શાન્ત રાત્રિ હતી—કોઇ પણ સ્થળેથી કોઇ પણ પ્રકારનો શબ્દ સંભળાતો નહોતો. આ સમયે ઘડીઆળમાં 'ટગ ટગ' કરતા અગીઆર વાગ્યા.

ઘડીઆળના ટકોરા વાગી રહ્યા પછી કૃષ્ણુલાલે પૂછયું:—"સઘળી હકીકત ત્હેં સાંભળી છે ને ?"

નિર્મળાગૌરીએ પૂર્વ પ્રમાણે ઉત્તર આપ્યો:—"હા, સાંભળી છે."

" હજી છ માસ મ્હારે આવી સ્થિતિમાં જ રહેવું પડશે—" નિરાશાસૂચક કંઠસ્વરનો પરિચય કરાવતાં કૃષ્ણુલાલે કહ્યું.

નિર્મળાગૌરીના ઓષ્ઠયુગલ સહજ હાલ્યા ! જાણે કે તે કાંઇ

બોલવાની ઇચ્છા રાખે છે–પરંતુ તે એક અક્ષરનો સુદ્ધાં ઉચ્ચાર કરી શકી નહિ. તે પૂર્વવત્ નીચું જોઇ રહી.

કૃષ્ણલાલે પૂછ્યું:—" તું દુઃખી તો નહિ થાય ને ?"

આ સમયે નિર્મળાગૌરીએ પોતાનું મ્હોં ઉંચું કર્યું. સ્મિતહાસ્ય કરી કૃષ્ણલાલ પ્રતિદૃષ્ટિ કરી તેણે સ્હામો પ્રશ્ન કર્યો:—" હું શા માટે દુખી થાઉં ? "

નિર્મળાગૌરીના નેત્રો આ સમયે બીજી વખતે કૃષ્ણલાલનાં નેત્રોપર સ્થાપિત થયાં. પ્રથમ સમયે નેત્રો અશ્રુપાતથી પવિત્ર હતાં ત્યારે આ સમયે હાસ્યજ્યોતિથી પ્રકાશિત હતાં. કૃષ્ણલાલનું મસ્તક ફરવા લાગ્યું. નિર્મળાગૌરીએ કૃષ્ણલાલને શાન્ત જોઇ અતિ કોમળ કંઠે કહ્યું:— " જો માત્ર દિવસમાં એક વખત આપને જોઇશ તો હું બિલકુલ દુઃખી થઇશ નહિ."

કૃષ્ણલાલે જોયું કે, નિર્મળાગૌરીનું મુખમંડળ જાણે કે સ્નેહ સરળતાથી તેમ જ પવિત્રતાથી ઝળહળી રહ્યું છે. રમણીના મુખમંડળપર આવી અપૂર્વ જ્યોતિ પૂર્વે કદાપિ તેના જોવામાં આવી નહોતી. સ્ત્રીજાતિમાં આટલી બધી કોમળતા તથા આવી અપૂર્વ સ્નેહભક્તિ તેણે આજે પ્રથમ જ જોઇ.

હવે શી વાત કાઢવી એ સંબંધી કૃષ્ણલાલ વ્યાકુળતાથી વિચાર કર્યા કરતો હતો; પરંતુ તે કાંઈ વિચારી શકયો નહિ. તેના મનમાં એમ જ થવા લાગ્યું કે, હવે રજા મળે તો બચી જાઉં ! પરંતુ એને વિદાય કરવા માટે તેને શું કહેવું ? આ સમયે નિર્મળાગૌરીએ મૃદુ સ્વરે કહ્યું:—" તમે ઘણા થાકેલા જણાઓ છો. રાત્રિ ઘણી વીતી ગઇ છે, માટે જઇને સૂઈ જાઓ. "

કૃષ્ણલાલ બોલ્યો. " હા જઉં છું. કાલે પાછો મળીશ. " આમ કહી તે ઉઠયો અને સુઇ રહેવાને સ્થળે ગયો. બહારના બેઠકખાના ઉપરના મેડાપર એકાંતમાં તે સુકોમળ શય્યામાં સુઇ રહ્યો. ઘણા સમય સુધી તેને નિદ્રા આવી નહિ. માત્ર નિર્મળાગૌરીના મુખનું તે ક્ષણે ક્ષણે સ્મરણ કરવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૨૫ મું.

પુણ્યાત્માનો નમુનો !

કૃષ્ણુલાલ જ્યારે જાગ્રત થયો ત્યારે સૂર્યોદય થયો હતો. ત્રણે દિશાની દિવાલમાં બન્ને બારીઓ મળી એકંદરે ૭ બારીઓ હતી. સઘળી બારીઓ ખુલ્લી હતી. શય્યામાં પડયો પડયો કૃષ્ણુલાલ બારીમાંથી થઈને બહાર દૃષ્ટિ દોડાવવા લાગ્યો. આંબો જાંબુડો વગેરે વિવિધ પ્રકારનાં વૃક્ષોનાં પાંદડાં વાયુથી હાલી રહ્યાં હતાં. આંબા ઉપર અસંખ્ય કેરીઓ ઝુલી રહી હતી. ઘણી ખરી હજી લીલા રંગનીજ કેરીઓ હતી, માત્ર નજીવી પીળાશ જણાતી હતી. કૃષ્ણુલાલ પડયો પડયો ઉદ્યાનમાંના વૃક્ષોને જોવા લાગ્યો તથા વિચારવા લાગ્યો કે, " આ સઘળી મ્હારી મિલકત છે. આ સઘળીનો માલિક માત્ર હું એકલો જ છું. "

જે ઓરડામાં કૃષ્ણુલાલ સૂઇ રહ્યો હતો તે ઓરડો તેણે ગઈ રાત્રે બરાબર નિહાળ્યો નહોતો. આ સમયે તેણે જોયું કે, એ ઓરડો કીંમતી સરસામાનથી સુસજ્જિત હતો. કેટલેક દૂર એક ગોળાકાર ટેબલ પડયું હતું. તેનો ઉપરનો ભાગ આરસ પત્થરથી જડી લીધેલો હતો. તેના નીચેના મધ્યભાગમાંથી એક નકશી કાર્ય કરેલો પાયો વાંકો વળી જમીન સુધી પહોંચ્યો હતો; તેમ જ તે જ પાયો જમીન સુધી અડતાં અડતાંમાં ત્રણ શાખામાં વિભક્ત થયો હતો. એ ટેબલ સીસમના લાકડાનું બનેલું હતું. ચારે તરફની દિવાલના ઉપરના ભાગમાં રેશમી કપડાની ઝાલર ઝૂલી રહી હતી. એક મ્હોટો આયનો દિવાલના મધ્યભાગમાં જડેલો હતો. આ આયનો એટલો મ્હોટો હતો કે કૃષ્ણુલાલનું તેના પલંગસહ તેમાં પ્રતિબિંબ પડતું હતું. એ આયનાની ફ્રેમ ચાંદીની બનાવવામાં આવી હતી. કેટલીક છબીઓ યથાસ્થાને ટાંગવામાં આવી હતી. એ સઘળી વિલાયતી છબીઓ હતી.

આ સઘળો સરસામાન કૃષ્ણુલાલ જોવા લાગ્યો, તથા મનમ ને મનમાં વિચારવા લાગ્યોઃ—" આ સઘળાનો માલિક માત્ર હું એકલો જ છું. "

કૃષ્ણલાલે પલંગમાંથી ઉઠી ઓરડાનું પ્રવેશદ્વાર ઉઘાડ્યું એટલે બે નોકરોએ એકદમ ઉભા થઈ જઇને તેને પ્રણામ કર્યા. એક નોકર કૃષ્ણલાલને હાથ મ્હોં ધોવાની ઓરડીમાં લઇ ગયો. બીજો નોકર શય્યાગૃહમાં પહેરો ભરવાને ઉભો રહ્યો.

થોડા સમય પછી કૃષ્ણલાલ શય્યાગૃહમાં પાછો ફર્યો તો તેણે જોયું કે, કારભારી ત્યાં બેઠા બેઠા તેની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. કૃષ્ણલાલને જોઇ તેમણે કહ્યું:—" ભાઇ ! ચાલો નર્મદાસ્નાન કરી આવીએ. હજામ આવ્યો છે; ક્ષૌર કરાવી લ્યો. "

નોકરે બહાર છજામાં એક ખુરસી ગોઠવી, કૃષ્ણલાલે નરસુંદરના હાથમાં આત્મસમર્પણ કર્યું.

સ્નાન કરીને પાછા ફરતાં આઠ વાગી ગયા. કૃષ્ણલાલને અંતઃપુરમાં મૂકીને કારભારી તેમના બેઠકખાનામાં જવા તૈયાર થયા. કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—" કાકા ! જાઓ છો ક્યાં ?—અહિં પૂજા કરી લઇ જમી પરવારીને જ જાઓ. "

કારભારીએ કહ્યું:—" ના ભાઇ ! અત્યારે મ્હારે કેટલાંક તાકીદનાં કામ કરવાનાં છે. હું ઘેર જઇને પૂજા કરીશ. તમે જમી પરવારશો તે પહેલાં તો હું પાછો આવીશ. "

કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—" ઠીક; પરંતુ આજે સ્હાંજે આપને અહિં જ જમવું પડશે, કાકા ! "

" વારૂ, જમીશ " કહી કારભારી ચાલ્યા ગયા.

કૃષ્ણલાલ પૂજા કરવાની ઓરડીમાં જઈ તેને માટે તૈયાર રાખવામાં આવેલા આસનપર બેઠો. યોગમાયા થોડે દૂર બેસીને ચંદન ઘસતી હતી.

યોગમાયાને પોતાની પાસે હાજર જોઇને કૃષ્ણલાલ ગભરાયો. તે બ્રાહ્મણનો પુત્ર હતો.—ગાયત્રી ભૂલી ગયો નહોતો—પરંતુ સંધ્યાનો મંત્ર તેને બિલકુલ આવડતો નહોતો. જ્યારે તેને જનોઇ દેવામાં આવી ત્યારે એક વર્ષ સુધી નિયમિત ભાવે તેણે સંધ્યા કરી હતી—પરંતુ તે પછી તેણે એક પણ દિવસે સંધ્યા કરી નહોતી. ક્યારે જળ લઇને મસ્તકપર છાંટવું જોઇએ, ક્યારે નાસિકા દબાવવી જોઇએ, ક્યારે નેત્રો મીંચી ધ્યાનમગ્ન થવું જોઇએ, ક્યારે જનોઇ બન્ને હાથમાં પકડી રાખવી જોઇએ–એમાંનું કાંઈ પણ તેના સ્મરણમાં નહોતું. જો

યોગમાયાની હાજરીમાં સંધ્યા કરવાનો ઢોંગ કરવામાં આવશે તો કદાચ પોતાનું પોકળ પ્રકાશમાં આવશે એવા વિચારથી કૃષ્ણલાલે જનોઈને હાથ અડકાડી રાખીને ૧૦૮ વખત ગાયત્રી મંત્રનો જપ કર્યો, અને ત્યાર પછી તે ઉઠી જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો.

યોગમાયાએ પૂછ્યું:—" કેમ ભાઇ ! પરવાર્યો કે ?"

કૃષ્ણલાલ:—" હા માજી.

યોગમાયા:—ત્યારે ચાલ, હું ત્હારા ભોજનની વ્યવસ્થા કરૂં.

જમી પરવારીને કૃષ્ણલાલ પોતાના બેસવાના ઓરડામાં જઇને ધુમ્રપાન કરવા લાગ્યો. તેના મનમાં એવી આશા હતી કે, કદાચ નિર્મળાગૌરીની મુલાકાત થશે. આથી તે વચ્ચે વચ્ચે ઉત્સુકતાથી દ્વાર તરફ દ્રષ્ટિ કરતો હતો; પરંતુ નિર્મળાગૌરી આવી નહિ—આવ્યો માત્ર એક નોકર. નોકરે આવીને કહ્યું:—" મ્હોટા ભાઇ ! કારભારીજી આપને તેમના બેઠકખાનામાં બોલાવે છે. બહાર અનેક લોકો આપની મુલાકાત કરવાને આવ્યા છે. એક વખત બહાર પધારો તો ઠીક. "

કૃષ્ણલાલે ગંભીરતાથી કહ્યું:—" ઠીક, જા જઇને કહે કે થોડા વખતમાં જ આવું છું. "

આજે ઘણા લોકો મુલાકાત કરવા આવશે એવું અનુમાન કૃષ્ણલાલે પ્રથમથી જ કર્યું હતું. તેમની સાથે કેવો વ્યવહાર ચલાવવો તેનો પણ તેણે પ્રથમથી વિચાર કરી રાખ્યો હતો. આજ તેને માટે અતિ ભયંકર પરીક્ષા હતી. આ સ્થળે જ પ્રબળ આશંકા હતી—ગામના જે જે લોકો મુલાકાત કરવા આવ્યા છે—તેમાંના કેટલાક એવા પણ હોવા જોઇએ કે, જેમની સાથે મુળજીભાઇની થોડા ઘણા પ્રમાણમાં માયા-પ્રીતી હોવી જોઇએ; પરંતુ કૃષ્ણલાલ એ બધા રહસ્યને જાણી શકયો નહોતો; કેમકે મુળજીભાઇના જીવનચરિત્રમાં એ સંબંધીની વિશેષ માહિતી નહોતી.

ઇશ્વરનું સ્મરણ કરી, કૃષ્ણલાલ જ્યાં બધા લોકો એકત્ર થયા હતા ત્યાં જઇને બેઠો. અત્યંત સાવધાનતાથી તે વાતચિત કરવા લાગ્યો. કારભારી વચ્ચે વચ્ચે કેટલાક લોકોની ઓળખાણ આપવા લાગ્યા. જીવનચરિત્રમાંથી જ્યાં આગળ થોડી ઘણી સહાયતા મળે તેમ હતી ત્યાં આગળ તેનો સદુપયોગ કરવાને કૃષ્ણલાલ ભૂલતો નહિ. તેના સૌભાગ્યે ગામની સ્કુલનો મહેતાજી પણ આવ્યો હતો. એ માણસ નૂતન હતો; તેથી કૃષ્ણલાલે ઘણુંખરી વાતચિત તેની સાથે જ

કરવા માંડી. હમણાં નિશાળની સ્થિતિ કેવી છે, વિદ્યાર્થીઓ કેટલા છે, વાર્ષિક પરીક્ષાનું પરિણામ કેવું આવ્યું હતું વગેરે વિષયોને અનુસરતી વાત તે કરતો હતો. એક દિવસ નિશાળની વિઝીટ લેવાની મહેતાજીએ કૃષ્ણલાલને પ્રાર્થના કરી. કૃષ્ણલાલે પ્રસન્નતાસૂચકભાવે એ પ્રાર્થનાને માન્ય કરી. આવી રીતે અડધો કલાક વીતી ગયો. વિશેષ સમય વીતી ગયેલો જાણી કેટલાક ગૃહસ્થો એકે એકે ઉઠયા. કૃષ્ણલાલે પણ છુટકારાનો એક શ્વાસ ઘણે ધીમેથી મૂકયો.

સૌ કોઇના વિદાય થઇ ગયા પછી કારભારીએ કહ્યું:—"ભાઇ! પિતાશ્રીના ગત થયાને આજકાલ કરતાં લગભગ બે વર્ષ થઇ ગયાં છે. આ બે વર્ષમાં જે કાંઇ કર્યું છે, તે મ્હેં જ કર્યું છે. જોનાર–સાંભળનાર માણસ તો કોઇ નહોતું. હું વૃદ્ધ માણસ છું કોણ જાણે કે કદાચ ભૂલચુક પણ થઇ હોય; માટે આ બે વર્ષનો હિસાબ તમે તપાસી લ્યો તો સારૂં."

કૃષ્ણલાલે કહ્યું:—"કાકા! આપના કાગળ પત્રો તથા આપના હાથનો હિસાબ હું શું જોવાનો હતો. અને શું સમજવાનો હતો? અત્યાર સુધી આપ જે કરો છો તે થયા કરે છે, તથા ભવિષ્યમાં આપ જે કરશો તે જ થયા કરશે."

કારભારી:—"હું તો આજકાલ કરતાં ત્રીસ વર્ષથી કરૂં છું જ ને? તે છતાં હિસાબી કાર્યમાં તો બે આંખોને બદલે ચાર આંખો ફરે એમાં કલ્યાણ છે!

કૃષ્ણલાલ:—કાકા! હિસાબી કાર્યમાં આપ મ્હને જેટલો હોંશિયાર ધારો છો તેટલો હોંશિયાર હું નથી–અને ધારો કે કદાચ હોંશિયાર હોત તો પણ શું? જો કદાચ આપનાથી કાંઇ ભૂલચુક થઇ હશે તો કોઈ દિવસે આપની ભૂલ આપની જ નજરે પડશે.

કારભારી:—ભાઇ! આંખોનું તેજ કાંઈ હંમેશાં સમાન રહે છે કે? મ્હારી લગભગ સાઠ વર્ષની ઉંમર થવા આવી છે! તમે એક વખત લક્ષ્યપૂર્વક બધું તપાસી લીધું હોત તો હું કાંઇક નિશ્ચિંત્ત થાત. દ્રવ્યની એ બહુ સારી વસ્તુ નથી!

કૃષ્ણલાલ:—એ સારી વસ્તુ નથી માટે તો હું આ સંસારની તેમ જ દ્રવ્યની માયા છોડી દઇ ચાલ્યો ગયો હતો; પરંતુ હું આપને ભૂલી શકયો નહિ; વળી હવે જ્યારે હું પાછો સંસારબંધનમાં બંધાયો છું ત્યારે હાથ પગમાં એક દિવસે રૂપાની બેડીઓ પહેરવી જ પડશે;

પરંતુ મ્હને શા માટે જલદીથી એ બેડીના બંધનમાં બાંધવાની ઇ-
ચ્છા રાખો છો ?

જો કે મ્હોંડેથી કૃષ્ણલાલે આ વાક્યો ઉચ્ચાર્યાં ખરાં—પરંતુ વિષય–સંપત્તિ કેટલી છે—રોકડ રકમ કેટલી છે એ વગેરે જાણવાને તે ઘણો ઉત્સુક હતો.

કારભારીએ કહ્યું:—" ભલે ત્યારે, હમણાં તમારી હિસાબ કિતાબ તપાસી લેવાની ઇચ્છા ન હોય તો પિતાશ્રીનું શ્રાદ્ધ થઇ ગયા પછી તપાસી લેજો. ત્યાર પછી પ્રથમ કાર્ય કલેકટર પાસે નામ અને જડજ સાહેબ પાસે સર્ટિફિકેટ માટે દરખાસ્ત કરવાનું છે. કંપનીના જે કાગળો છે તેને માટે ચિંતા રાખવાની કાંઇ જરૂર નથી માત્ર મુંબાઇ બેંકમાં જે રૂપિયા જમા છે તે સર્ટિફિકેટ નહિ હોય તો તમારા નામ પર જમા થશે નહિ."

કૃષ્ણલાલે બની શકે તેટલી ગંભીરતા ધારણ કરીને પૂછ્યું:—" મુંબાઈ બેંકમાં કેટલા રૂપિયા છે ?"

કારભારી:—ત્રીસ હજારની ઉપર.

કૃષ્ણલાલ:—અને કંપનીના કાગળ ?

કારભારી:—લગભગ ત્રણ લાખ.

આવી મ્હોટી રકમોની વાત સાંભળી માસિક ૨૦ રૂપિયાનો પગાર મેળવતા રેલ્વે નોકર કૃષ્ણલાલનું મસ્તક ભમી ગયું. તે મનમાં ને મનમાં બોલવા લાગ્યો:—" એકંદરે સવાત્રણ લાખના આશરાની રકમ થઇ.

કૃષ્ણલાલ મનમાં ને મનમાં વિચારવા લાગ્યો:–" એ નગદ રૂપિયા મ્હારે હસ્તગત થશે–એટલે પછી હું બીજું કાંઇ ઇચ્છતો નથી. જમીનદારીનું કાર્ય ઘણી ગરબડ અને શ્રમ ભરેલું છે. આપણે કાંઇ એવી મહેનત કરવાની જરૂર નથી !" આમ વિચારી તેણે ધીમે સ્વરે કહ્યું:—" કાકા ! જો કે હું ગૃહસ્થાશ્રમમાં પાછો આવ્યો છું ખરો–પરંતુ આ બધી ખટપટ કરવાનું કામ મ્હને રૂચિકર થઇ પડશે નહિ. મ્હારો જે સમય આ બધી ખટપટ કરવામાં જાય તેમ છે તે સમયે જો હું પૂજા, આન્હિક, શાસ્ત્રપાઠ અને તીર્થાટન કરવામાં ગાળીશ તો વિશેષ સુખી રહી શકીશ.'

કારભારીએ કહ્યું:—" એમ તે બને કે, ભાઈ ? તમારી વિષય-સંપત્તિનું તમે રક્ષણ ન કરો–તેની દેખરેખ તમે ન રાખો તો બીજું

કોણ રાખે ? હું વૃદ્ધ થયો છું. હવે હું કેટલા દિવસ જીવવાનો છું ? જો આ સમયે ન્હાનભાઇ જીવતા હોત તો તેમને સઘળુ બતાવી દઇને આપણે બન્ને તીર્થયાત્રા કરવા નીકળી પડત. " આ વાકયો બોલતાં બોલતાં કારભારીનું ગળું ભરાઈ આવ્યું. તેમનો કંઠસ્વર સહેજ કંપવા લાગ્યો.

કારભારીને ચિંતાતુર બની ગયેલા જોઈ કૃષ્ણલાલ પણ ચિંતાતુર મ્હોં કરીને બેસી રહ્યો. કેટલાક સમય સુધી નીચી નજરે બેસી રહ્યા પછી તેણે કહ્યું:—" કાકા ! આપ ધર્મ કર્મ કરો તથા પરલોક સુધારવાનું કાર્ય કરો તેમાં અડચણ કરૂં એવો હું પાપી નથી; તો પણ એટલું હું આપને કહું છું કે, મ્હારો જીવ પણ એ બાજુ તરફ વિશેષ આકર્ષાય છે. વિષય–સંપતિ તરફ આકર્ષાતો નથી.

કારભારીએ કહ્યું:—" ઠીક ભાઇ ! તમારી પણ ઉંમર થાય એટલે તમે એવાં પુણ્યકાર્યો બેલાશક કરજો. હમણાં તો ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મનું પાલન કરો. ઇશ્વર બે ચાર બાળકો આપે તેમને મનુષ્ય બનાવો. ત્યાર પછી તેઓ યોગ્ય નિવડે એટલે તમે પણ તમારો પરલોક સુધરે એવાં કાર્યો કરજો. "

" ઇશ્વર બે ચાર બાળકો આપે. " એ શબ્દો સાંભળવામાં આવતાં, ગઇ રાત્રે જોયેલું નર્મદાગૌરીનું અશ્રુપૂર્ણ મુખમંડળ કૃષ્ણલાલના સ્મરણમાં આવ્યું. તેને બીજી વખત જોવાની આશા રાખીને કૃષ્ણલાલ અંતઃપુરમાં તેની રાહ જોતો હતો; પરંતુ તેની આશા પૂર્ણ થઈ નહોતી. આહાર કર્યા પછી એ મુખ પાછું પુનઃ નજરે પડશે એવી નુતન આશા તેના અંતરમાં આંદોલિત થવા લાગી.

સ્હાંજે યથા સમયે નોકરે આવી ભોજન તૈયાર થયાના સમાચાર કહ્યા. તરત જ કારભારીને સાથે લઇને કૃષ્ણલાલે અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો.

પ્રકરણ ૨૬ મું.

મુંબાઇ જવાનો વિચાર.

ભોજન કરી રહ્યા પછી કૃષ્ણલાલ કારભારી સાથે લઇને પોતાના બેઠકખાનામાં ગયો. રામો હુક્કો ભરીને આપી ગયો. એક મ્હોટી આરામ ખુરસીમાં આડા પડીને કારભારી ધુમ્રપાન કરવા લાગ્યા—કૃષ્ણલાલ એક સોફાપર બેઠો બેઠો તેમની સાથે વાતચિત કરતો હતો. પાસે જ એક ટેબલપર ચાંદીની તાસકમાં કેટલાંક પાન તૈયાર કરીને મૂકી રાખવામાં આવ્યાં હતાં. વાતચિત કરતાં કરતાં કૃષ્ણલાલ તેમાંથી એક એક પાન લઇને મ્હોમાં મૂકતો હતો.

જમીનદારી સંબંધીની વાત વધારે થઇ કારભારીએ કહ્યું:—"મુંબાઇ જઇને નામ બદલાવવાને માટે દરખાસ્ત કર્યા પછી કલેક્ટર સાહેબની સાથે એક વખત મુલાકાત કરવી પડશે."

કૃષ્ણલાલ:—મ્હારે કેવા પોષાકમાં તેમની સાથે મુલાકાત કરવી?

કારભારીએ કહ્યું:—"હું પણ તે જ વિચારૂં છું. ભગવાં વસ્ત્રો એવે ઠેકાણે સારાં લાગે નહિ."

કૃષ્ણલાલ:–જ્યારે મઠમાં હતો ત્યારે સાહેબ સુબાની મુલાકાત કરવાનો પ્રસંગ આવે તોપણ આ ભગવાં વસ્ત્રો પહેરીને જ કરતો.

કારભારી:—ભગવાં વસ્ત્રોમાં શું શું પહેરતા હતા?

કૃષ્ણલાલ:—ભગવાં ધોતીયાની ઉપર ભગવી રેશમી કફની; માથાપર ભગવા રંગનો રેશમી ફેંટો અને પગમાં ભગવા રંગનાં મોજાં અને બદામી રંગના જોડા.

કારભારી:—એ સઘળાં વસ્ત્રો તમે અહિં લાવ્યા છો?

કૃષ્ણલાલ:—ના.

કારભારી:—ત્યારે તો મુંબાઇથી જ તૈયાર ખરીદી લઇશું થોડો ઘણો બીજો સરસામાન પણ ખરીદ કરવો પડશે.

કૃષ્ણલાલ:—હા એક વખત મુંબાઇ જવાની તો જરૂર છે જ.

સિલ્લકે કેટલા રૂપિયા છે ? એક મોટારકાર પણ ખરીદી લાવવાની ઇચ્છા છે.

કારભારીઃ—મોટારકાર ? એની તો ઘણી કીંમત બેસે છે.

કારભારીનો સ્વર સાંભળી કૃષ્ણુલાલ સમજી ગયો કે પોતે મોટારકાર ખરીદે એ સંબંધમાં કારભારી નારા જ છે; તેથી તેણે ચાલાકીથી કહ્યું:—" ના ના હમણાં ભારે કીંમતની ખરીદવી નથી. વળી આવા ગામડા ગામમાં પંદર વીસ હજાર રૂપિયાની મોટારકાર પણ બગડી ગયા સિવાય રહે નહિ. હમણાં તો પાંચેક હજાર રૂપિયાની કિંમતની ખરીદી લાવીશું. "

કારભારીએ કહ્યું:—" ત્યારે એટલા રૂપિયા તો સિલ્લકે છે. ક્યારે જવા વિચાર છે તે કહો એટલે હું પણ મ્હારાં કાર્યોનો એ પ્રમાણે બંદોબસ્ત કરી નાખું. "

કૃષ્ણુલાલે વિચાર્યું:—" કારભારીને વળી આ શું સૂઝ્યું કે તેઓ મ્હારી સાથે આવવાની ઇચ્છા રાખે છે ? જો એમ હોય તો તો ભોગજ મળે ! મુંબાઇમાં થોડા ઘણા ઓળખીતા માણસો મળી જાય એવો સંભવ છે. કોઇ જો કદાચ મ્હને જોતાંજ " કેમ કૃષ્ણુલાલ !" કહીને બધું કારસ્થાન જાહિર કરી નાખે તો ! " આમ વિચારી તેણે કહ્યું:—"ક્યારે જવું છે તેનો હજી સુધી મ્હેં કાંઇ નિર્ણય કર્યો નથી. કદાચ કાલે પણ જઉં ! " કૃષ્ણુલાલ એમ ધારતો હતો કે, જો પોતે જલદીથી જવાની વાત કરશે તો કારભારી તેમનું કામકાજ આટોપી પોતાની સાથે આવી શકશે નહિ.

કારભારીએ કહ્યું:—" જો કાલે જ જવાનો વિચાર હોય તો મ્હને વિશેષ અડચણ પડશે નહિ. પાછા આવ્યા પછી પણ કામકાજ કરીશ તો ચાલી શકશે. પાંચ સાત દિવસ કરતાં વિશેષ વિલંબ થશે કે ? "

કૃષ્ણુલાલે થોડા સમય સુધી વિચાર કરવાનો ઢોંગ કરીને અંતે કહ્યું:—"હા બહાર નીકળ્યા પછી દિવસોનો હિસાબ કેવી રીતે રહી શકે ? દશ બાર દિવસ પણ થઇ જાય. કૃષ્ણુપક્ષની ચતુર્થીને દિવસે પિતાશ્રીનું શ્રાદ્ધ છે એ સંબંધીની પણ સઘળી વ્યવસ્થા કરવી પડશે ને ? આપ પિતાશ્રીના શ્રાદ્ધ સુધી અહિં રહો નહિ તો કદાચ અંતે હરકત વેઠવી પડે.

કારભારી સમજી ગયા કે, પોતાને સાથે લઇ જવાને કૃષ્ણુલાલ

નારાજ છે. તેઓ મનમાં ને મનમાં આશ્ચર્ય પામ્યા. કૃષ્ણલાલે પોતાનો એક સદાચારપરાયણ બ્રહ્મચારી તરીકે પરિચય આપ્યો હતો; તેથી કારભારી કૃષ્ણલાલના વચનોનું સત્ય રહસ્ય સમજી શક્યા નહિ; પરંતુ શું કરે ? ઉપાય નહોતો. આજે સ્હવારેજ યોગમાયાએ તેમને વિશેષ ભાવબાક કરતાં કહ્યું હતું કેઃ—" એક પ્રકાર સંબંધી ઘણા સાવચેત રહેજો—હમણાં થોડા દિવસ સુધી ભાઇને એકલા કોઈ પણ સ્થળે જવા દેશો નહિ જો કદાચ ભરૂચ–સુરત કે મુંબાઇ જવાની ઇચ્છા દર્શાવે તો તમે પણ સાથે જજો. મનની ગતિ ક્યારે કઇ તરફ દોડે છે તે પ્રથમથી કલ્પી શકાતું નથી. ફરીથી તે પલાયન ન કરી જાય એ માટે આપણે અતિ સાવધાન રહેવાની જરૂર છે !" આથી કરીને કારભારીને પણ ચતુરાઇ વાપરવી પડી. તેમણે કહ્યું:—" તમે ઠીક યાદ કરાવ્યું. કૃષ્ણપક્ષની ચતુર્થીને દિવસે શ્રાદ્ધ છે—એ મ્હને અત્યારે સ્મરણમાં નહોતું. જે કાંઇ સરસામાન લાવવાનો છે તેમાંનો ઘણો ખરો મુંબાઈથીજ લાવવો છે; માત્ર સીધું ભરૂચથી લાવવાનું છે. દીનદારદ્રીને આપવાનાં કપડાં, મેવો, મીઠાઈ વગેરે મુંબઇથીજ લાવવામાં આવે છે."

કૃષ્ણલાલે વિચાર્યું કે, કારભારી સાથે આવ્યા વિના રહેનાર નથી !—ગમે તેમ હોય—વખત આવ્યે સૌ થઇ રહેશે. અત્યાર સુધીમાં નિર્મળા જમી રહી હશે—જમ્યા પછી તે કદાચ પોતાની પાસે આવશે. આમ વિચારી એક ક્ષણ શાન્ત રહી પછીથી તેણે પોતાનાં નેત્રો મીંચ્યાં.

કારભારીએ આ પ્રકાર જોયો. તેમણે કહ્યું:—" હમણાં તો તમે વિશ્રામ લ્યો—હું ઉઠું છું; અહિંજ પલંગ બિછાવવાનું કહી દઉં કે ?"

કૃષ્ણલાલઃ—" હા, કહી દો."

કારભારી " રામલા—ઓ રામલા—" બોલતા બોલતા બહાર નીકળ્યા.

પ્રકરણ ૨૭ મું.

ભુલશો નહિ !

કૃષ્ણુલાની આકાંક્ષા પૂર્ણ થઈ. થોડા સમયમાં જ શરમાળ નિ- ર્મળાગૌરી તેની પાસે આવી પહોંચી. તેણે આસ્માની રંગની એક સાડી પહેરી હતી. તથા એત તસતસતી ચોળીમાં તેણે પોતાના નિતંબોને છુપાવ્યા હતા. તેના હાથમાં સોનાની બબ્બે બંગડીઓ હતી, કંઠમાં એક મોતીની માળા હતી. પગમાં ફેન્સી સાંકળા પહેર્યાં હતાં. આ સિવાય બીજો એક પણ અલંકાર તેણે પહેર્યો નહોતો.

નિર્મળાગૌરીને જોઇ કૃષ્ણુલાલને પૂછ્યું:—“ કેમ, અત્યાર સુધી ક્યાં હતી ? ”

નિર્મળાગૌરી—દેવમંદિરના ઓરડામાં હતી.

આટલો ઉત્તર આપી નિર્મળા શાંતિથી ઉભી રહી.

કૃષ્ણુલાલ:—બેસ,

નિર્મળાગૌરીએ શરમાઇ જઇ ખુલ્લા દ્વાર તરફ દ્રષ્ટિ કરી. કૃષ્ણુલાલે તેના મનનો ભાવ સમજી જઈ, ઉઠીને દ્વારપરનો પડદો તાણી દીધો. પછીથી તેણે એક ખુરસીપર બેસીને સ્હામે પડેલા સોફા તરફ આંગળી કરી કહ્યું:—“ બેસ ”

નિર્મળાગૌરીએ સોફાપર બેસીને ત્રુટક સ્વરે પૂછ્યું:—“ તમે મુંબાઈ જવાના છો કે શું ? ”

કૃષ્ણુલાલ:—હા વિચાર તો છે.

થોડા સમય સુધી શાન્ત રહી નિર્મળાગૌરીએ કહ્યું:—“ હમણાં શા માટે જાઓ છો ? ” નિર્મળાનો કંઠસ્વર ઘણો જ નમ્ર થઈ ગયો હતો.

કૃષ્ણુલાલે ગુન્હેગારની માફક કહ્યું:—“ કેટલુંક કામકાજ છે, ”

આ સમયે નિર્મળાગૌરીએ તેનું મ્હોં ઉંચુ કર્યું. અશ્રુથી ભરાઇ ગયેલાં દયાજનક નેત્રો તેણે કૃષ્ણુલાલનાં નેત્રોપર સ્થાપિત કરી કહ્યું:— “ તમે મુંબાઇ જવાના છો એ વાત સાંભળી માતાજી શોક કરે છે.”

કૃષ્ણુલાલે આતુરતાથી પૂછ્યું:—“ માતાજી શોક કરે છે ? શા માટે ? ” નિર્મળાગૌરીએ ઉત્તર આપ્યો:—“ તમે હમણાં શા માટે

જાઓ છો ? કારભારી કાકા જાય છે. તમારે જે કાંઇ જોઇતું હોય તેની નોંધ તેમને કરી આપો એટલે તેઓ ખરીદી લાવશે. ”

કૃષ્ણલાલે ધીમે સ્વરે કહ્યું:–“ કેટલાક કપડાં તૈયાર કરાવવાનાં છે. જાતે ગયા સિવાય–”

નિર્મળાગૌરીએ કહ્યું:—“ કપડાંને માટે તમારે જવાની શી જરૂર છે ? કારભારી કાકા મુંબાઇમાં સૌથી મ્હોટામાં મ્હોટી દુકાનોએથી કાપડ ખરીદી એકાદ પ્રખ્યાત દરજીને સાથે લેતા આવશે. તમે અહિં જ દરજીને માપ આપી તમને પસંદ પડે એવાં કપડાં સીવડાવી લેજો.”

કૃષ્ણલાલે થોડા સમય સુધી શાંત રહ્યા પછી કહ્યું:—“ ઠીક ત્યારે, તેમજ કરીશ. માતાજીને જો દુઃખ થતું હોય તો હું જઇશ નહિ.” આ પ્રમાણે કહી, એક પાન લઇને કૃષ્ણલાલે પોતાના મ્હોમાં મૂક્યું. પછીથી તાસક નિર્મળાગૌરી તરફ સરકાવીને તેણે કહ્યું:— “ પાન ખા. ”

નિર્મળાગૌરીએ પોતાનો કંપતો હાથ લંબાવીને એક પાન લીધું તે પાન એ હાથમાં જ ઝાલી રહી–ખાધું નહિ.

કૃષ્ણલાલે પૂછ્યું:—“ તું જમી ? માતાજી જમ્યાં ? ”

નિર્મળાગૌરી:—ના, અમે જમવા બેસતાં હતાં એવામાં કારભારી કાકાને મ્હોડે તમારી મુંબાઇ જવાની વાત સાંભળી માતાજી રૂદન કરવા લાગ્યાં.

કૃષ્ણલાલે સ્મિત હાસ્ય કરી કહ્યું:—તેથી જ માતાજીએ તને મ્હારી પાસે મોકલી છે, કેમ ? ”

નિર્મળાગૌરીએ મસ્તક હલાવી હકારમાં ઉત્તર આપ્યો.

કૃષ્ણલાલ:—નહિ તો તું હમણાં આવત નહિ કેમ ?

આ પ્રમાણે કહીને કૃષ્ણલાલ મૃદુ હાસ્ય કરવા લાગ્યો. નિર્મળાગૌરીએ આ પ્રશ્નનો કાંઇ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તેના અધરપર સહજ લજ્જાપૂર્ણ હાસ્ય પ્રકાશી નીકળ્યું.

આ સમયે બહારથી રામલાએ પૂછ્યું:—“ નિર્મળા બ્હેન ! મ્હારા મ્હેટા ભાઇની પથારી આજે ક્યાં કરાવી છે ? ”

“ ઉભો રહે, હું આવું છું.” આમ કહીને નિર્મળાગૌરીએ કૃષ્ણલાલને પૂછ્યું:–“ માતાજીના ઓરડામાં તમારૂં બિછાનું બિછાવવાનું કહું કે અહિં જ બિછાવવાનું કહું ? ”

કૃષ્ણુલાલઃ–અહિં જ બિછાવવાનું કહે. હું અહિં જ સૂઇ રહીશ.

આ ઓરડામાં પલંગાદિ કાંઈ નહોતું.

નિર્મળાગૌરીએ દ્વાર પાસે જઇને કહ્યુંઃ–" રામા ! આ ઓરડામાં જ તેઓ સૂઈ રહેશે. એક હલકો પલંગ લઈ આની અહિંઆં જ તેમનું બિછાનું બિછાવ."

રામો ચાલ્યો ગયો. નિર્મળાગૌરી પાછી આવીને સોફા ઉપર બેઠી. બીજી કેટલીક વાતચિત થયા પછી કૃષ્ણુલાલે કહ્યુંઃ–" ફરીથી ત્હારૂં દર્શન કયારે થશે ?"

" કેમ, શું કામ છે ?"

" તને જોવાને આ જીવ તલપ્યા કરે છે, માટે "

" નિર્મળાગૌરીએ સ્મિત હાસ્ય કરી કહ્યું:—" જાઓ જાઓ!"

" ત્યારે મ્હારા શબ્દોપર તને વિશ્વાસ નથી ?"

" ના "

" અવિશ્વાસનું કાંઈ કારણુ ?"

નિર્મળાગૌરીએ શાંત રહી. કૃષ્ણુલાલે પોતાના પ્રશ્નનો ઉત્તર સાંભળવાની હઠ લીધી. અંતે નિર્મળાગૌરીએ કહ્યું:—" મ્હને છોડીને તો તમે મુંબાઇ જતા રહેતા હતા !"

કૃષ્ણુલાલઃ—હું તો માત્ર બે દિવસને માટે જતો હતો.

નિર્મળાગૌરીઃ—જો મ્હારૂં દર્શન કરવાને જીવ તલપ્યા કરતો હોય તો બે દિવસને માટે પણુ કેમ જાઓ ?

આ સમયે રામાએ બહાર ઉભે ઉભે કહ્યું:—" નિર્મળા બ્હેન ! પલંગ લઇ આવ્યો છું."

કૃષ્ણુલાલઃ—નિર્મળા ! દેવિ ! તું જા, જમી લે. વખત ઘણો થઇ ગયો છે. હું લગભગ બે કલાક પછી જાગ્રત થઇશ. ત્યાં સુધીમાં તાપ પણુ નરમ થઈ જશે. બે સમયે તું આવીને અંતઃપુર તરફના બાગમાં મ્હને ફરવા લઇ જઇશ કે ?

" બાગમાં ફરવા જઇશું ?"

" હા તું આવીશ એટલે જઇશું ?

નિર્મળા ગૌરીનું મ્હોં શરમથી લાલચોળ થઇ ગયું. તેણે કહ્યું:– " બન્ને જણાં સાથે જઇશું ? ના ના, કોઇ જુએ તો ? !"

" ત્યારે હું આગળ જઇશ અને તું પાછળથી આવજે; પછી કાંઇ હરકત છે ?"

"ના ના એમ પણ ન બને!"

કૃષ્ણુલાલે દુ:ખિત થઇને કહ્યું:—"ત્યારે તું નહિ આવે?"

નિર્મળાગૌરીએ કહ્યું:—"ના, તમે એકલા આવજો. હું આગળ-થી જ ત્યાં જઇને બેસી રહીશ."

"જરૂર?"

"જરૂર."

"જો ભૂલીશ નહિ, હોં!"

"તમે પણ ભૂલશો નહિ." કહીને નિર્મળાગૌરી સ્મિત હાસ્ય કરી ચાલી ગઇ. તેના ગયા પછી રામાએ એક દાસી સાથે આવીને કૃષ્ણુલાલ માટે પલંગ બિછાવ્યો.

પ્રકરણ ૨૮ મું.

નર્મદાની ગુપ્ત-કથા.

સંધ્યા સમયે કૃષ્ણુલાલની સાથે બાગમાં નિર્મળાગૌરીની મુલાકાત થઇ ખરી; પરંતુ એ મુલાકાત માત્ર પાંચ જ મિનિટને માટે થઇ. કૃષ્ણુલાલ નિર્મળાગૌરીને શોધતો શોધતો તેની પાસે જઇ પહોંચ્યો એટલે નિર્મળાગૌરી શરમથી જડ જેવી બની ગઇ. જો કદાચ કોઇ આવી ચઢશે તો? એવી આશંકાથી તેની દ્રષ્ટિ ચંચળ અને વ્યાકુળ બની ગઇ. સ્થિતિ વિચારી જઇને કૃષ્ણુલાલે તેને મુક્તિ આપી. નિર્મળાગૌરી વૃક્ષોની પાછળ છુપાતી છુપાતી અંત:પુરમાં ચાલી ગઇ. કૃષ્ણુલાલ બાગની શોભા જોતો જોતો આમ તેમ ફરવા લાગ્યો.

સંધ્યા સમયને માત્ર થોડા જ સમયનો વિલંબ હતો એવામાં અંત:પુરનાં પાછલા દ્વારમાં થઇને નર્મદા અને સીતા બહાર નીકળી નર્મદાના ઘાટ તરફ જવા લાગ્યાં. સીતા શરૂઆતમાં નર્મદા સાથે વિશેષ સહવાસ રાખતી નહોતી. તે સમયે નર્મદા તેના દુ:ખભારથી ઘણી દુ:ખિયારી હતી, સીતા પણ નિર્મળાગૌરીનું મન સંતુષ્ટ રાખવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી; પરંતુ જ્યારથી નિર્મળાગૌરીએ સીતાની તરફ અપ્રસન્નતા દર્શાવવા માંડી ત્યારથી ધીમે ધીમે સીતા પણ નર્મદા

તરફ આકૃષ્ટ થતી હતી. હમણાં થોડા દિવસથી તો નર્મદા અને સીતા નિર્મળાગૌરીનો સહવાસ વિશેષ સમયને માટે મેળવી શક્યાં નહોતાં—તેથી સીતા અને નર્મદાની વચ્ચેનો સંબંધ વિશેષ દઢ થયો હતો. સીતા ઘણી બુદ્ધિમતી હતી—તે સારી રીતે સમજી શકી હતી કે, નર્મદાનું જીવન એક પ્રકારના ગૂઢ રહસ્યથી ઢંકાઇ રહેલું છે. એ રહસ્યનો ભેદ કરવાને હમણાં હમણાં સીતા અનેક પ્રકારના યત્ન કરતી હતી; પરંતુ અદ્યાપિ તે કૃતકાર્ય થઇ નહોતી.

સૂર્ય ભગવાન્ અસ્તાચળમાં ઉતરી પડ્યા હતા, નર્મદાના શીતળ જળરાશીમાં સ્નાન કરી બન્ને યુવતીઓ ઘાટપર આવીને બેઠી, તથા વાતચિત કરવા લાગી.

નર્મદાઃ—નિર્મળા બ્હેન ઘણાં ખુશી થયાં છે, કેમ નહિ ?

સીતાઃ—ભાગ્યચક્રના આવા આનંદજનક પરિવર્તનથી કોણ ખુશી ન થાય ? તું ન થાય કે ?

આ પ્રશ્ન નર્મદાને પસંદ પડયો નહિ. સીતા પણ સમજી ગઈ કે, તેનો પ્રશ્ન નર્મદાને ઠીક લાગ્યો નથી; તેથી તેણે વાત ફેરવી નાખવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું:—" પરંતુ મુળજીભાઇને જ્યારે વ્રત હતું—છ માસ સુધી વ્રતને આધીન રહેવાનું હતું—ત્યારે પછી આટલી બધી ઉતાવળથી આવવાની શી જરૂર હતી ? છ માસ પછી જ આવવું'તું. આ એક પ્રકારનો અન્યાય નથી કે ? "

નર્મદાઃ—એમાં અન્યાય શાનો ? ઘેર વૃદ્ધ માતા જો એ છ માસમાં જ ન કરે નારાયણ ને સ્વર્ગસ્થ થાય તો પુત્રનું દર્શન પણ કરી શકે નહિ.

સીતાઃ—માતાજીનો વિચાર કરીને હું કહેતી નથી—મ્હને તો નિર્મળા બ્હેનનો વિચાર થયા કરે છે.

નર્મદાઃ—છ માસ વહેલા ઘેર આવ્યા એ નિર્મળાગૌરીને માટે સારૂં થયું છે એમ ન કહેવાય કે ? સ્વામી—સેવા કરવાની મળે—સ્વામીનું દર્શન કરવાનું મળે એ સ્ત્રીજાતિને માટે ઓછા સૌભાગ્યની વાત છે કે ?

સીતાએ કહ્યું:—" પરંતુ જો કદાચ એ ખરેખરા મુળજીભાઇ ન હોય તો ? "

નર્મદા આ શંકા ભરેલો પ્રશ્ન સાંભળી કંપી ઉઠી. તેણે કહ્યું:—

" ના ના સીતા ! તું આવા શબ્દો ઉચ્ચારીશ નહિ. જો એ મુળજીભાઇ ન હોત તો ઘરનાં માણસો અત્યાર સુધીમાં તેમનાપર સંદેહ ન કરત કે ? વળી જો એ મુળજીભાઇ પોતે ન હોત તો તેઓ આવું વ્રત ન કરતા હોત, સમજી ? "

સીતાઃ—એ કપટી નથી એમ માત્ર એકલા વ્રતપરથી માની શકાય નહિ. વળી કપટી માણસો પોતાનું કારસ્થાન ઉઘાડું ન થઇ જાય એ માટે ઘણા સાવચેત રહે છે, અને અનેક પ્રકારના ઢોંગ કરે છે.

નર્મદાઃ—ના ના, સીતા ! તું ભૂલે છે. આપણાં નિર્મળા બ્હેન સાક્ષાત સાવિત્રી સમાન છે. તેમનાપર ભગવાન્ કદાપિ નિષ્ઠુરતા કરે નહિ.

આટલી વાતચિત કરી બન્ને જણીઓ ઘાટપરથી ઉઠી ધીમે ધીમે બાગમાં થઇને અંતઃપુર તરફ જવા લાગી. નર્મદા આગળ ચાલતી હતી અને સીતા તેની પાછળ ચાલતી હતી.

થોડે દૂર જતાં જ નર્મદા એકાએક સ્તંભિત બની જઇને ઉભી રહી. સીતાએ આગળ જઇને જોયું તો થોડે દૂર ...લાલ ઉભો રહ્યો હતો. તેને જોતાંની સાથે જ સીતા પાછી ફરી ગઈ અને બીજે રસ્તે જવા લાગી. સીતાએ નર્મદાના મ્હોં સામું જોયું તો તેનું મ્હોં ફીક્કું પડી ગયું હતું. તેના હાથ પગ કંપતા હતા. સીતાના તરફ દૃષ્ટિ કરી તેણે રૂંધાઈ ગયેલા સ્વરે પૂછ્યુંઃ—" પેલું કોણ છે ? "

નર્મદાની એકાએક આવી વિચિત્ર સ્થિતિ જોઇને સીતાને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. તેણે ઉત્તર આપ્યોઃ—" એ તો નિર્મળા બ્હેનના પતિ મુળજીભાઈ છે. "

જો કે સીતાએ આવો નિશ્ચયસૂચક ઉત્તર આપ્યો; પરંતુ તેના અંતરનો સંદેહ ઘણો વધી ગયો; પરંતુ તેણે એ સંદિગ્ધભાવ નર્મદાને જણાવા દીધો નહિ. બન્ને જણીઓ ધીમે ધીમે એક જૂદે રસ્તેથી અંતઃપુરમાં ચાલી ગઇ, અને પોતપોતાના ઓરડામાં જઇને બેઠી. સીતા તેના ઓરડામાં બેઠી બેઠી આકાશ પાતાળના વિચારો કરવા લાગી; પરંતુ તે કોઇ પણ પ્રકારનો નિશ્ચય કરી શકી નહિ. સીતાને એમ લાગ્યું કે નર્મદા અને મુળજીભાઇ તરીકે આવનાર યુવક વચ્ચે પ્રથમ કોઇ પણ પ્રકારનો સંબંધ હોવો જોઇએ, તથા બન્ને કારસ્થાન રચીને અહીં આવેલાં હોવાં જોઇએ.

રાત્રે નવ વાગ્યાના સુમારે કૃષ્ણલાલ જમવા બેઠો હતો. સ્હામે એક મ્હોટો લેમ્પ સળગી રહ્યો હતો. પાસેના અંધકારમય ઓરડામાં ઉભી રહીને નર્મદા ચુંપકીદીથી કૃષ્ણલાલ તરફ જોઇ રહી હતી. એવા સમયે એકાએક પાછળથી સીતાએ આવી પહોંચીને તેનાં નેત્રો દબાવ્યાં.

નર્મદાએ કહ્યું:—" કોણ સીતા બ્હેન કે ? "

સીતાએ નર્મદાનાં નેત્રોપરથી હાથ લઇ લીધો અને કહ્યું:—" એ તરફ શું જોઇ રહી હતી ? તું એમને ઓળખે છે કે શું ? "

નર્મદા:—જો પાછી ત્હેં ઠઠ્ઠા મશ્કરી કરવા માંડી કે ? હું એમને ઓળખું છું, એમ ત્હેં શા ઉપરથી ધાર્યું ?

સીતા:—મ્હેં ધાર્યું નથી—એમને મુખે જ સાંભળ્યું છે !

" એમણે કોની આગળ મ્હારી વાત કરી હતી ? "

" નિર્મળા બ્હેનની આગળ. "

નર્મદાએ આશ્ચર્ય પામીને પૂછ્યું:—" એમણે નિર્મળા બ્હેનને શું કહ્યું હતું ? "

" કહ્યું હતું કે, હું એ સ્ત્રીને એક સમયે પિછાનતો હતો. "

નર્મદાએ દ્રઢતાથી કહ્યું:—" સીતા ! તું અસત્ય બોલે છે. "

સીતા:—ત્યારે ખરી હકીકત તુંજ કહી દેને !

નર્મદા કાંઇ બોલ્યા ચાલ્યા સિવાય જલદીથી ત્યાંથી જતી રહી. પોતાના શયનાલયમાં જઇ, પથારીમાં સૂઈ રહી તે રડી રડીને ઉશિકું ભીંજવવા લાગી !

એ દિવસે સીતાએ મધ્યરાત્રિને સમયે કેશવલાલ ઉર્ફે રતિ—વલ્લભને એક વસ્તુત પત્ર લખ્યો, તથા લગભગ એક વાગતાં તેણે દીપક બુઝાવી શય્યાનો આશ્રય લીધો.

———:૦:———

પ્રકરણ ૨૯ મું.

સીતાની સલાહ.

અમદાવાદ શહેરના રાયપુર લત્તાને જો મુંબઇના ડંકનરોડ સાથે સરખાવવામાં આવે તો તે વ્યાજબી છે. ડંકનરોડપર જે પ્રમાણે અસંખ્ય લોકો, સુરાપાન, વ્યભિચાર વગેરે નીચ કાર્યોમાં મસ્ત રહે છે તેજ પ્રમાણે અમદાવાદના રાયપુર જીલ્લામાં પણ આવાં નીચ કાર્યો ખાનગી રીતે થાય છે. ઉદીચ્ય બ્રાહ્મણ, વાણિયા, નાગર વગેરે ઉચ્ચજાતિના યુવકો જ આવાં નીચ કાર્યો કરવામાં અગ્રેસર હોય છે. આખા અમદાવાદ શહેરમાં રાયપુર જીલ્લો જ લુચ્ચાઇ, વ્યભિચાર, સુરાપાન, તોફાન વગેરે કાર્યોમાં સવિશેષ કુશળ છે. આ જીલ્લામાં એક બે મજલાના મકાનમાં આપણો પૂર્વ પરિચિત કેશવલાલ ઉર્ફે રતિ–વલ્લભ આવીને રહ્યો હતો. ત્યાં આગળ તેને એક બે મિત્રો પણ એવા મળી ગયા હતા કે, જેઓ કેશવલાલની સાથે જ હમ્મેશાં સંધ્યા સમયે ફરવા જતા હતા, અને લાલપાણીની મિજલસ ઉડાવતા હતા. ગાંજો સુદ્ધાં બાકી રહી જતો નહોતો. સખ્ત ઉનાળાને દિવસે પણ એ મિત્રમંડળમાં લાલપાણીની મિજલસ થતી હતી, અને આવા દુર્વ્યસનમાં કેશવલાલની કમાણીનો ધુમાડો થતો હતો.

બપોરના બાર વાગવાનો સમય થયો હતો. હજી સુધી મુંબાઇ તરફની પોષ્ટ આવી નહોતી. કેશવલાલ પોતાના ભાડાના મકાનમાં બીજે મજલે બેઠો બેઠો એક સિગાર ફુંકતો હતો અને આતુરતાથી પોષ્ટની રાહ જોતો હતો. થોડા સમયમાં જ પોષ્ટમૅન આવી પહોંચ્યો તથા બે પત્ર અને બે વર્તમાનપત્ર મૂકી ચાલ્યો ગયો. કેશવલાલે એક પત્ર ખોલી વાંચી જોયો. ત્યાર પછી તેણે બીજો પત્ર વાંચવા માંડયો. બીજો પત્ર પ્રથમના પત્ર જેટલો વિસ્તૃત નહોતો. તેમાં માત્ર નીચેની હકીકત લખેલી હતી.

“ પ્રિય રતિ વલ્લભ !

આજે આપનો પત્ર પ્રાપ્ત થયો છે. મ્હેં જેવો સંદેહ કર્યો હતો તેવાજ સંદેહ આપે કર્યો છે જાણી આનંદ થયો છે. મ્હને આપે

જે હકીકત પૂછી છે એ હકીકત સંબંધી હજી સુધી મ્હેં કાંઈ વિશેષ માહિતી મેળવી નથી; બે ત્રણ દિવસમાં કારભારીજી મુંબાઇ જનાર છે. બીજું આપ મ્હને હજી પણ થોડા સમય સુધી અહીં રહેવાનું જણાવો છો; પરંતુ નિર્મળાગૌરીનો હવે મારા પ્રત્યે પૂર્વના જેવો પ્રેમ નથી. તેને 'સહચર: પ્રાપ્ત થયો છે એટલે હવે સહચરીની જરૂર રહી નથી! હજી પણ હું પુનઃ તમને જણાવું છું કે, મુળજીભાઈ તરીકે અહિં આવનાર યુવક ખરો મુળજીભાઈ નથી; વળી નર્મદાના ઘાટપર તણાઇ આવેલી નર્મદા પણ તેનો પરિચય કોઇને આપતી નથી; માટે એ પણ કપટીઓના કારસ્થાનમાં શામિલ હોવી જોઇએ એવી મ્હારી ચોક્કસ ધારણા છે. જો કે તમારી વિધવા-વિવાહ કરવાની મહત્વાકાંક્ષા હવે પૂર્ણ થશે નહિ; પરતુ આ દગાબાજ દુનિયામાં જો આપણે કપટીઓનું કારસ્થાન ખુલ્લુ પાડી શકીશુ તો પછી આપણે અપાર દ્રવ્ય મેળવી આપણું અવશેષ જીવન આનંદમાં પસાર કરી શકીશું. જો આ કારથાનનો ભેદ પામી જઇ તમે આ બનાવટી મુળજીભાઇ પાસે આવીને એમ કહો કે "ભાઈ-સાહેબ! તમારી ચતુરાઈ મ્હારા જાણવામાં આવી ગઇ છે—મ્હારી પાસે સાક્ષીઓ સુદ્ધાં તૈયાર છે. હવે તો એક લાખ રૂપિયા આપો તો જ તમારૂં કારસ્થાન છુપું રાખું!" આમ કહો એટલે મુળજી-ભાઇની રૂપિયા આપ્યા સિવાય છુટકો નહિ થાય. માટે એમનું કાર-સ્થાન જાણવા માટે બને એટલો યત્ન કરજો. પૈસા ખરચવા પડે તો બેલા-શક ખરચજો. આપનો વિયોગ-વિરહવેદના હવે સહન કરી શકતી નથી. રાત્રિદિવસ સ્વપ્નમાં જાગતાં-ઉઠતાં-બેસતાં માત્ર તમારી મનમોહન મૂર્તિ સ્મરણમાં આવે છે. અરેરે! મ્હારી યૌવનવાડી તમારા જેવા ભોક્તાના અભાવે સુકાઈ જાય છે. યૌવનરૂપી ગુલાબ તમારા જેવા દેવતાના ઉપયોગમાં નહિ આવતાં, ઉજડ જંગલમાં તેની સુગંધી નિરૂપાયે ફેલાય છે. એક વખત દર્શન અવશ્ય કરાવી જજો. રૂબરૂ કેટ-લીક વાતચિત કરીશું.

લી. આપની ચરણુસેવિકા,

સીતાના સ્નેહવંદન."

કેશવલાલ પત્ર વાંચી રહ્યો. સિગાર હાથમાં ને હાથમાં બુઝાઇ ગઇ હતી. તેના અંતરમાં આકાશ પાતાળના વિચારો ઉપજતા હતા તેની પણ ખાત્રી થઈ હતી કે, "મુળજીભાઈ તે ખરો મુળજીભાઈ

નાહ; પરંતુ કોઈ બનાવટી છે; પણ તેનો ખરો પત્તો ક્યાંથી મેળવવો ? હવે તો ડિટેક્ટિવ થયા સિવાય શોધ લાગવી મુશ્કેલ છે. સીતાએ લખ્યું છે તો એક વખત હું ડિકરિયા જઇ આવીને બની શકે તેટલી વિશેષ માહિતી મેળવ્યા પછી કપટીઓનું કારસ્થાન જાણી જવાનો પ્રયત્ન કરૂં."

આ પ્રમાણે વિચાર કરી કેશવલાલ ઉઠયો, અને એક તાકું ઉઘાડી તેમાંથી તેણે બ્રૅન્ડીની એક બૉટલ અને એક સોડાની બૉટલ બહાર કાઢી. પછીથી એક ગ્લાસમાં બ્રૅન્ડી રેડી તેમાં સોડાનું મિશ્રણ કરી તે ગટગટાવી ગયો. ત્યાર બાદ બુઝાઇ ગયેલી સિગારને પુનઃ સળગાવી ધુમાડો કાઢવા લાગ્યો. તેનું વિચારમગ્ન ચિત્ત કાંઇક સ્થિર થયું; પરંતુ તે સમજી શકયો નહિ કે એ સ્થિરતા માત્ર અલ્પ સમયને માટે જ હતી. આ વાક્યના સમર્થનમાં વિખ્યાત કવિ હાફિજે કહ્યું છે કે જગતમાં બે પ્રકારના નીશા મુખ્ય ગણાય છે. એક તો સુરા અને બીજી સુંદરી; પરંતુ સુરા કરતાં સુંદરી શ્રેષ્ઠ છે; કેમકે સુરાનો નીશો ક્ષણસ્થાયી છે અને સુંદરીનો નીશો જીવનપર્યંત કાયમ રહે છે. બીજે દિવસે જ કેશવલાલે ડિકરિયા જવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને ત્યાં જવાની તે તૈયારી કરવા લાગ્યો.

—:*:—

પ્રકરણ ૩૦ મું.

પાપીનું મન.

કેશવલાલ જ્યારે ડિકરિયા જઇ પહોંચ્યો ત્યારે સંધ્યા સમય થવા આવ્યો હતો. જ્યારે તે પ્રથમ ડિકરિયા આવ્યો હતો અને જે બેઠકખાનામાં તેને મુકામ આપવામાં આવ્યો હતો, તેજ ઠેકાણે આ વખતે તેણે પોતાનો સરસામાન રાખ્યો. એક નોકર તેને માટે હાથપગ ધોવાનું પાણી મૂકી ગયો. અંતઃપુરમાંથી તેના ભોજનનો થાળ પણ આવ્યો. ભોજન કરી લઇ બેઠકખાનામાં એક બેંચ ઉપર કેશવલાલ બેસી રહ્યો. એક વખત સીતાને મળવાની તેને ઉત્કટ ઇચ્છા હતી; પરંતુ કોણ જઇને અંતઃપુરમાં સમાચાર કહે ? કોણ તેને મળવાનો બંદોબસ્ત કરી આપે ? કારભારી બેર ગયા હતા. એકલો બેસી બેસીને કેશવલાલ કંટાળી

ગયો. તે બેંચ પરથી ઉઠી બહાર ઓટલાપર આમ તેમ ફરવા લાગ્યો, આજે શુક્લપક્ષની ચતુર્દશી હતી—પરંતુ આકાશમાં થોડાં ઘણાં વાદળાંઓ હોવાથી જ્યોત્સ્ના મ્લાન જણાતી હતી. કેશવલાલની એક વખત ગ્રામ્યમાર્ગપર ફરી આવવાની ઇચ્છા થઇ; પરંતુ રસ્તાની આસપાસ જંગલ હોવાથી સર્પના ભયને લીધે એ રાત્રિના સમયે ફરવા જવાનું સાહસ કરી શક્યો નહિ. થોડા સમય સુધી ઓટલાપર ફરીને અંતે થાકી ગયા પછી તે પાછો બેંચ ઉપર જઇને બેઠો. બેઠો બેઠો તે પોતાના મન સાથે અનેક પ્રકારના વિચારો કરવા લાગ્યો. નર્મદાનું નર્મદા નદીમાં તણાઈ આવવું, બાગમાં એકાએક મુળજીભાઇની નજરે પડતાં તેના ભાવનું પરિવર્તન થવું, એ રાત્રે જમવા બેઠેલા મુળજીભાઇ તરફ નર્મદાનું ટગર ટગર જોઈ રહેવું, પછી સીતા સાથેની તેની થયેલી વાતચિત વગેરે પ્રકારો સીતાના પત્રમાંથી કેશવલાલ જાણી શક્યો હતો. આ સર્વ પ્રકારનો વારંવાર વિચાર કરી તેણે પોતાના મન સાથે એવો નિશ્ચય કર્યો હતો કે, નર્મદાનું નર્મદા નદીના ઘાટપર તણાઇ આવવું એ દૈવાધીન ઘટના નથી—બનાવટી મુળજીભાઇ અને તેણે મળીને અવશ્ય કાંઇ કારસ્થાન રચેલું છે! જો કે બનાવટી મુળજીભાઇનો ખરો પત્તો તેમજ તેનું ખરૂં નામ ઠામ મેળવવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડે તેમ છે; પરંતુ અભાગિની નર્મદા કોણ છે, એ જાણી શકાય તો પછી બનાવટી મુળજીભાઇના સત્ય પરિચય પણ પ્રાપ્ત થયા સિવાય રહેશે નહિ. એક વખત સીતાની મુલાકાત લેવાનો સુયોગ નહિ મળ્યાથી કેશવલાલ આકુળવ્યાકુળ બની ગયો.

કેશવલાલ જે ઓરડામાં બેઠો હતો તે ઓરડાથી થોડે દૂર જમીનદાર મહાશયના નોકરોને કામકાજ કરવાનો વિશાળ ઓરડો હતો. કેશવલાલે એ ઠેકાણે બે ચાર માણસોને બેસી રહેલા જોયા. તેણે વિચાર્યું:—" આ સ્થાને એકલો બેસીને શું કરૂં ? ચાલ, હું પેલા માણસોની પાસે જઇને તેમની સાથે વાતચિત કરૂં. "

આવી રીતે સંધ્યા પસાર થઈ. રાત્રે દશ વાગ્યાના સુમારે બીજા બધા પુરૂષવર્ગની સાથે આહાર કરીને કેશવલાલ પોતાને સ્થાયે આવીને બેઠો. નોકર ચાકરોની પ્રવૃત્તિ જોઇને તે સમજી ગયો કે તેઓ મેડાપર મુળજીભાઈની શય્યા તૈયાર કરવાની ખટપટ કરે છે.

થોડા સમય પછી તેણે એક નોકરને હાથમાં ફાનસ લઇને તથા

તેની પાછળ એક યુવકને અંતઃપુરમાંથી બહાર આવતો જોયો, નોકરો ધીમેથી એક બીજાને કહેવા લાગ્યાઃ—" સાવધાન મ્હોટા બાઇ આવે છે. "

કૃષ્ણલાલને પોતાની તરફ આવતો જોઇને કેશવલાલ ઉઠીને ઉભો થયો, તથા તેણે નીચા નમીને તેને પ્રણામ કર્યા.

કૃષ્ણલાલે પૂછ્યું—"તમે કોણ છો ? "

નોકરે ફાનસ સહજ ઉંચુ ધર્યું કૃષ્ણલાલે જોયું કે આ વ્યક્તિ અપૂર્વ રૂપવાન્ છે.

કેશવલાલે પોતાનું નામ કહ્યું. કૃષ્ણલાલ વિસ્મયજનક દૃષ્ટિથી તેના તરફ જોઇ રહ્યો. કેશવલાલે કહ્યું:–" અહિં જે સીતા નામની સ્રી છે તે મ્હારી ભગિની થાય છે. હું તેને મળવાને માટે આવેલો છું કારભારીજી મ્હને સારી રીતે પિછાને છે. "

કૃષ્ણલાલે નોકરો તરફ નજર કરીને કહ્યું–" એમનું બિછાનું બિછાવી તૈયાર કર્યું છે કે ? "

નોકરોએ ઉત્તર આપ્યોઃ—" જી હા. "

" ક્યાં ? "

" નર્મદાના ઘાટપર જવાના માર્ગે બાગમાં જે એક એકાંત બંગલી છે ત્યાં. પ્રથમ જ્યારે તેઓ અત્રે પધાર્યા હતા ત્યારે પણ ત્યાં સૂતા હતા. "

કૃષ્ણલાલે કહ્યું:–" હા હું જાણું છું. ત્યાં આપને કોઇપણ પ્રકારની અડચણ તો નથી પડતી ને ? " કેશવલાલને ઉત્તર દેવાનો અવસર આપતાં પૂર્વે તો કૃષ્ણલાલે એક નોકરને કેશવલાલ સાથે જવાની આજ્ઞા કરી, તથા કહ્યું:–" ચાલો હું પણ આવું છું. જોઉં તો ખરો કે તેમના બિછાનાની વ્યવસ્થા કેવી કરી છે. "

કૃષ્ણલાલ આવું વર્તન ચલાવશે એવી કેશવલાલને કલ્પના સુદ્ધાં નહોતી. તે તો માત્ર એમ જ ધારતો હતો કે તે માત્ર સ્હામા નમસ્કાર કરી દાદરપર ચઢી સૂવા જશે. જેની વાર્ષિક આવક હજારો રૂપિયાની છે એવું માણસ એક સાધારણ માણસની આટલી બધી સંભાળ રાખે એ પ્રકાર કેશવલાલને આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવો લાગ્યો. તે મૂઢની માફક કૃષ્ણલાલની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગ્યો અને બાગમાં આવેલી બંગલીમાં જઇ પહોંચ્યો.

કૃષ્ણલાલે બંગલીની ચારે દિશાએ લક્ષ્યપૂર્વક નજર ફેરવી બિછાના તરફ જોઇને કહ્યું:—" ચાદર મેલી કેમ છે ? બીજી ધોયલી ચાદર નહોતી કે શું ? "

નોકરે કહ્યું—" આવતી કાલે બદલી નાખીશ. "

કૃષ્ણલાલ:—પાણીનો લોટો નથી ભર્યો કે ? ઉનાળાના દિવસ છે. રાત્રે જો તૃષા લાગે તો પાણી ક્યાંથી લાવે ? જા, એક લોટામાં સ્વચ્છ જળ ભરી લાવ તથા સાથે એક પ્યાલો પણ લેતો આવજે. વળી પલંગ સહજ બારી તરફ ખસેડયો હોત તો હવા સારી રીતે આવી શકત, ગરમી ઘણી છે.

નોકરે તરત જ પલંગ સહજ ખસેડી બારી આગળ લીધો. પલંગથી બે ત્રણ હાથને છેટે લોઢાના સળીઆવાળી એક ખુલ્લી બારી હતી. કૃષ્ણલાલે કેશવલાલ તરફ દ્રષ્ટિ કરીને કહ્યું:—" હવે વિશ્રામ લ્યો, રાત્રિ ઘણી વીતી ગઇ છે—" કહીને કૃષ્ણલાલ ચાલ્યો ગયો.

કૃષ્ણલાલના ચાલ્યા ગયા પછી ઘણા સમય સુધી કેશવલાલ પલંગ પર બેઠો બેઠો વિચાર કરવા લાગ્યો. તેણે વિચાર્યું:—" મુળજીભાઇએ આવો વ્યવહાર કેમ ચલાવ્યો હશે ? તેમના અંતરમાં કાંઇ પાપ તો નહિ હોય ? તેઓ મ્હારો વિચાર કળી ગયા છે કે શું ? તેમણે મ્હારો પરિચય પ્રાપ્ત કરવાને માટે કાંઇ વિશેષ પૂછપરછ પણ કરી નથી. પ્રથમ જ્યારે હું આવ્યો ત્યારે આ બંગલીમાં સુઇ રહ્યો હતો, એ હકીકત સુદ્ધાં તેઓ જાણે છે. આવા મહાન્ શ્રીમંતને ત્યાં અનેક લોકોનો અવર જવર ચાલુ રહે છે. કયે ઠેકાણે કયું માણસ સુઇ રહે છે એની ખબર પણ એ રાખે એ શું અસ્વાભાવિક નથી ? વળી જો તેઓ સંદેહને વશ થઇ મ્હારે માટે આટલા સાવધાન રહેતા હશે તો મ્હને સહેલાઇથી છોડનાર નથી ! તેઓ ધારે તો છુપી રીતે મ્હારા પ્રાણનો સંહાર પણ કરી શકે તેમ છે ! "

કેશવલાલે ખુલ્લી બારીમાંથી જોયું તો વાદળાં વિખરાઇ ગયાં હતાં. જ્યોત્સના પ્રકાશી નીકળી હતી. ઉદ્યાનમાંનાં વૃક્ષોનાં પાંદડાં વાયુના જોરથી હાલી રહ્યાં હતાં, ખખડાટ કરી રહ્યાં હતાં, ' ઝીમ ઝીમ ' કરતો અવાજ કેશવલાલના સાંભળવામાં આવતો હતો આથી કરીને તેના અંતરમાં ભયં ઉપજ્યો, તેણે વિચાર્યું—" જો કદાચ હું નિદ્રાધીન થઇ જઉં અને બનાવટી મુળજીભાઇનો કોઇ નોકર આવીને આ બારીમાંથી તીક્ષ્ણ ધારવાળો ભાલો મ્હારા મસ્તકમાં ખોસી દઇ

મ્હારો જાન લઇ નાખે તો ?" આવો ભયંકર વિચાર થઈ આવતાં જ કેશવલાલ થરથર કંપી ઉઠયો.

આ ગંભીર રાત્રે પાપિષ્ઠ કેશવલાલના મનનો સંદેહ ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યો. તેને લાગ્યું કે:-" કદાચ સીતાએ તો મ્હારી વિરૂદ્ધ ષડયંત્ર રચ્યું નહિ હોયને ? જો કે એમ બનવું સર્વથા અસંભવ છે; પરંતુ એમ બન્યું હોય તો કેશવલાલભાઇ ! તમારા દહાડા આજે પૂરા થઇ ચુક્યા ! મ્હને સુવાની કોઇ પણ પ્રકારની અડચણ છે કે કેમ ? એ જોવાને કાંઇ બનાવટી મુળજીભાઇ આવ્યા નહોતા. તેમણે પલંગ બારી પાસે શા માટે ખસેડાવ્યો તેનું કારણ હું હવે જ સમજ્યો. પલંગ બારી પાસે હોય તો ભાલો સીધો મ્હારા મસ્તકમાં પ્રવેશ કરી શકે એ જ એમની ગુપ્ત ઇચ્છા હોવી જોઇએ !"

બેઠો બેઠો કેશવલાલ વળી પાછો વિચારવા લાગ્યો:—"હવે શું કરવું ? બારણાં ઉઘાડીને ધીમેથી ગુપચુપ ગચ્છંતિ કરી જઉં ? પરંતુ જો કદાચ તેમનો મ્હારૂં ખૂન કરવાનો વિચાર હશે તો ખૂની આટલામાં જ છુપી રીતે પહેરો ભર્યા કરતો હશે. જો હું ગચ્છંતિ કરી જતો તેની નજરે પડું તો તે મ્હારા માથામાં ડાંગ મારી મ્હારૂં માથું ફોડી નાખ્યા સિવાય રહે નહિ. પલાયન કરવાનો સુયોગ તો આવતી કાલે સંધ્યા સમયે મળે તેમ છે."

આટલા વિચાર કરીને અંતે તેણે બારી બંધ કરી દીધી પરંતુ તેને એકદમ નિદ્રા આવી નહિ. જેઠ માસનો દિવસ હતો. બારી બંધ થઇ વાયુ રોકાયો એટલે કેશવલાલનું શરીર પસીનાથી ભીંજાઇ જવા લાગ્યું. તેનો જીવ આકુળ વ્યાકુળ બની ગયો. પલંગપર એક પંખો પડયો હતો તે લઇને એ હવા ખાવા લાગ્યો. આવી રીતે ત્રણ વાગતાં સુધી તેને નિદ્રા આવી નહિ.

ત્રણ વાગ્યા પછી તે નિદ્રાધીન થઇ ગયો; પરંતુ થોડા સમયને માટે જ. એક મહા ભયંકર સ્વપ્ન જોઇ તે જાગી ઉઠયો. એ સમયે મરઘડાંઓનો 'કુકડે કૂક-કુકડે કૂક' નો ધ્વનિ સંભળાતો હતો બારીનાં છિદ્રોમાંથી પ્રભાતકાળનો પ્રકાશ બંગલીમાં પ્રવેશ્યો હતો. પક્ષીઓનો મધુર કલરવ કાને સંભળાતો હતો નર્મદા નદીના પ્રવાહનો 'ઝરઝર ઘરઘર' શબ્દ માનવ હૃદયમાં એક પ્રકારનો અમૃતરસ રેડતો હતો.

પ્રકરણ ૩૧ મું.

" શાહબાશ સીતા! શાહબાશ! "

લગભગ સાત વાગ્યે કારભારી આવ્યા. કેશવલાલે તેમની પાસે પોતાની ભાગિનીને મળવાની ઇચ્છા જણાવી. કારભારીએ કહ્યું:—" ઠીક છે, હું બંદોબસ્ત કરી આપું છું. "

કલાકેક પછી અંતઃપુરમાંથી એક દાસી બહાર આવી. તે કેશવલાલને પોતાની સાથે લઇ ગઇ. એક ઓરડામાં પ્રવેશ કરતાં જ કેશવલાલે જોયું કે, એ ઓરડામાં એક ખુરસી પર સીતા સહાસ્યવદને બેસી રહી છે. તેણે કેશવલાલને જોયા કે તરત જ ખુરસીપરથી ઉભી થઇને કહ્યું:—" આવો ભાઈ ! "

આ સમયે દાસી ત્યાંથી ચાલી ગઇ. કેશવલાલ સીતા પાસે ગયો અને સીતા જે ખુરસીપર પ્રથમ બેઠી હતી તે ખુરસીપર બેસીને તેણે કહ્યું:—" ગૃહસ્થના ઘરમાં રહીને નાટકીકળા ભૂલી ગઈ કે શું ? ત્હારી નાટકની એકિટંગ—હાવભાવ—વગેરે કયાં જતું રહ્યું ? "

સીતાએ સહજ હસીને કહ્યું:—" આમ કેમ બોલો છો ? "

કેશવલાલ:—હું ત્હારો વડિલ બંધુ છું !—ગુરૂજન છું—પૂજનીય વ્યકિત છું—અનેક દિવસને અંતરે ત્હારી પાસે આવ્યો છું તો પણ તું મ્હને પ્રણામ કરતી નથી ?

સીતા:—હવે પ્રણામની વાત જવા દો અને મ્હને કહો કે મ્હારે અહિં કયાં સુધી. રહેવું પડશે ? હું તો હવે છેક કંટાળી ગઇ છું.

કેશવલાલ:—કેમ, અહિં તને દુઃખ પડે છે કે શું ?

સીતાએ ખુલ્લી બારી તરફ એક વખત દૃષ્ટિ કરી નાટકી હાવભાવ સાથે કહ્યું:—" સ્વાધીનતાશૂન્ય જીવન કોને પસંદ હોય ? પરતંત્રતાના દુઃખનો ખ્યાલ તમારા જેવા સ્વતંત્ર પુરૂષોના કઠોર અંતઃકરણમાં ક્યાંથી આવી શકે ? "

કેશવલાલે ચમકીને દ્વાર તરફ જોઇને કહ્યું:—" બરાબર છે, હજી સુધી તું અભિનયકળા ભૂલી ગઇ નથી. હજી પણ તું દુનિયાને દીવાની કરી શકે તેમ છે ! "

સીતાએ લાંબી સલામ ભરીને કહ્યું:—" ઉસ્તાદજી ! યહ સબ આપકાહી પ્રતાપ હૈ. "

પરસ્પરના સ્વાસ્થ્ય સંબંધી બે ચાર પ્રશ્નોત્તર થયા પછી કેશવલાલ શાંત રહીને કાંઇ વિચારવા લાગ્યો.

સીતાઃ—શું વિચારો છો ?

કેશવલાલઃ—કાંઈ નહિ. નિર્મળાગૌરીના શા સમાચાર છે તે કહે.

સીતાઃ—એ તો મશગુલ બની ગઇ છે.

કેશવલાલઃ—કેવી રીતે ?

સીતાઃ—નવયૌવના નવીન પ્રેમમાં ઘેલી બની જાય તેવી રીતે.

કેશવલાલઃ—તો પણ મ્હેં એમ સાંભળ્યું છે કે એમનો બન્નેનો વિશેષ સંબંધ થયો નથી.

સીતાઃ—રાત્રે નથી થતો તો દિવસે થાય છે ! બે ત્રણ દિવસથી સંધ્યાકાળથી રાત્રિપર્યંત હું તેમને બન્નેને બાગમાં ફરતાં જોઉં છું.

કેશવલાલઃ—એમાં શો દોષ છે ?

સીતાઃ—ના, દોષ તો કાંઇ નથી. આપની મ્હોટામાં મ્હોટી આશા નિષ્ફળ—વ્યર્થ થઇ છે.

કેશવલાલઃ—એ વાત મૂકી દઇને કામની વાત કર. એ માણસ કોણ છે તેનો કાંઇ પત્તો લાગ્યો ?

સીતાઃ—કેવી રીતે લાગે ? હું કાંઇ ડિટેક્ટિવ છું ?

કેશવલાલઃ—પહેલાં એ કયાં રહેતો હતો એ ત્હેં સાંભળ્યું છે કે ?

સીતાઃ—કાશીના એક મઠમાં રહેતો હતો.

કેશવલાલઃ—એ મઠનું નામ શું છે ? એ મઠ કયાં આવેલો છે ?

સીતાઃ—એ હું કેવી રીતે જાણી શકું ?

કેશવલાલઃ—નિર્મળાગૌરી પાસે તું આટલા સમયથી રહે છે છતાં એ વાત જાણી શકી નહિ ? વળી એ એક મઠમાં રહેતો હતો એમ ત્હેં કેવી રીતે જાણ્યું ?

સીતાઃ—કાશીથી તેણે કારભારીજીના નામપર જે કાગળ લખ્યો હતો તેમાં એમ લખેલું હતું.

કેશવલાલઃ—એ કાગળમાં મઠનું નામ ઠામ લખેલું હતું ?

સીતાઃ—મ્હેં કાંઇ એ પત્ર સાંભળ્યો નથી. યોગમાયાએ જ વાતમાં ને વાતમાં એક દિવસે આટલી હકીકત કહી હતી.

કેશવલાલઃ—એ પત્ર કયાં છે ? કારભારી યોગમાયાને આપી ગયા છે કે શું ?

સીતાઃ—તે હું જાણતી નથી.

કેશવલાલઃ—યોગમાયા ક્યાં સુઇ રહે છે ? તેમની પેટી ક્યાં રહે છે ?

સીતાઃ—કેમ, મ્હારે ફરીથી ઘણું પડશે કે શું ?

કેશવલાલઃ—યત્ન કર્યા સિવાય છુટકો નથી.

સીતાઃ—યત્ન કરવા જતાં કદાચ પકડાઇ જવાશે તો ? મ્હને પોલિસને સ્વાધીન કરશે તો ?

કેશવલાલઃ—ભય પામવાનું કારણ નથી. સાહસ કર્યા સિવાય ફત્તેહમંદ થવાતું નથી. વારૂ, આ નર્મદા સંબંધી તું એમ ચોક્કસ ધારે છે કે, તે પ્રથમથી જ બનાવટી મુળજીભાઇને ઓળખતી હતી ?

સીતાઃ—હા, એમાં મ્હને કાંઇ શક નથી.

કેશવલાલઃ—ત્યારે તો એ બન્ને જણાં કારસ્થાન રચીને અત્રે આવ્યાં છે. એક મ્હોટો સોનેરી ટોળીનો લુચ્ચો માણસ આવું સાહસિક કાર્ય કરવાને એકલો આવે નહિ. અંતઃપુરમાં તેને એક ડિટેક્ટિવની જરૂર રહે જ—નર્મદા જ તેનો ડિટેક્ટિવ છે !

સીતાઃ—જો તેમ જ હોય તો તે દિવસે બાગમાં મુળજીભાઇને પ્રથમ જોતાંની સાથે જ નર્મદા ચમકી ઉઠે કેમ ? અભાવનીય હોય તે જ જોઇને માણસ ચમકી ઉઠે છે.

કેશવલાલઃ—પ્રથમ હું પણ એમ જ વિચારતો હતો; પરંતુ અંતે હું એક નિશ્ચય કરી શક્યો છું.

સીતાઃ—શો, કહો જોઇએ ?

કેશવલાલઃ—એ બન્નેએ જ્યારે કારસ્થાન રચ્યું હશે ત્યારે એવો નિર્ણય નહિ થયો હોય કે, એ લુચ્ચો સંન્યાસી થઇને આવશે. એવો જ નિર્ણય થયો હશે કે, તે સાધારણ વેષમાં જ આવશે અને કહેશે કે, હું સંન્યાસી હતો—સંન્યાસ ત્યાગ કરીને પાછો ઘેર આવ્યો છું. તેમનો આવો નિર્ણય થયા પછી જ નર્મદા નૌકામાં બેસી અહિંના ઘાટપર આવીને મુડદાની માફક પડી રહી હતી. તે પછી બે મહિને બનાવટી મુળજીભાઇ આવ્યો છે. નર્મદાથી જુદા પડ્યા પછી તેને સંન્યાસીના વેષમાં જ અત્રે આવવાનું ઉચિત જણાયું હશે. વળી તેણે પોતાનાપર કોઇને સંદેહ ન આવે માટે છ માસ સુધી જપ, તપ, પૂજા વગેરે કરી સાધુવેષમાંજ ઘરમાં રહેવાનો ઢોંગ કર્યો છે. નર્મદા તેને સંન્યાસીના સ્વરૂપમાં જોઇને જ ચમકી ઉઠી હશે !

થોડા સમય સુધી શાન્ત રહ્યા પછી સીતાએ કહ્યુંઃ—" કેશવલાલભાઇ ! મ્હને પણ હવે એમ જ લાગે છે. "

કેશવલાલઃ—તું જો વાતમાં ને વાતમાં નર્મદાનો કાંઈ પરિચય પ્રાપ્ત કરી શકે—

સીતા વચ્ચે જ બોલી ઉઠીઃ—"તો આપનું કાર્ય સિદ્ધ થાય, કેમ ?"

કેશવલાલઃ—નિશ્ચય. એ કપટીઓમાંથી જો એકનો પણ ખરો ઇતિહાસ જાણી શકાય તો બીજાની પણ સઘળી હકીકત સહેલાઇથી જાણી શકાય.

સીતાએ ઉત્તેજિત સ્વરે કહ્યુંઃ—"તો તો હું આપને એક પ્રકારની સહાયતા કરી શકું તેમ છું."

કેશવલાલઃ—શી શહાયતા કરી શકે તેમ છે? જલદી કહે.

સીતાઃ—નર્મદાના પિતાનું ગામ ક્યાં છે તે હું જાણું છું.

કેશવલાલઃ—ક્યાં છે? ત્હેં કેવી રીતે જાણ્યું?

સીતાઃ—એક દિવસે વાતમાં ને વાતમાં તે બોલી ગઈ હતી, કે તેના પિતા કોયલી ગામમાં છે.

કેશવલાલઃ—પરંતુ ત્યાં કદાચ તેનું સાસરૂં હશે તો?

સીતાઃ—ના—ના, બાલ્યાવસ્થાની વાત ચાલતી હતી એ વખતે તેનાથી બોલાઇ જવાયું હતું.

કેશવલાલઃ—ગમે તે હોય. પિયર હોય કે સાસરૂં હોય તેથી કાંઇ હરકત નથી. કોયલી ક્યાં આવ્યું તે તું જાણે છે?

સીતાઃ—હા, વડોદરા પ્રાંતમાં છાણી તાલુકો છે, અને કોયલી ગામ છાણી તાલુકાનું છે.

કેશવલાલ સહાસ્ય મુખે બોલી ઉઠયોઃ—" શાહાબાશ સીતા! શાહાબાશ! હવે મ્હને અંધકારમાં રસ્તો સૂઝયો."

સીતાઃ—હવે તમે શું કરશો?

કેશવલાલઃ—હું આજેને આજે કોયલી તરફ ચાલ્યો જઈશ.

સીતાઃ—પરંતુ યાદ રાખજો કે નર્મદા તેનું ખરૂં નામ નહિ હોય!

કેશવલાલઃ—એ સંબંધી ત્હારે મ્હને કાંઈ કહેવું નહિ પડે. એ ગામની એક સ્ત્રી ચૈત્ર માસ પૂર્વે હતી—ચત્ર માસ પછી ગામમાં નથી—એટલી માહિતીપરથી બીજી બધી માહિતી મળી શકશે.

સીતાએ કાંઇ વિચાર કરીને કહ્યુંઃ—" ધારો કે કદાચ તેણે ચાર પાંચ વર્ષથી ગાંમનો ત્યાગ કર્યો હોય અને તે કોઇ બીજે ઠેકાણેથી બારોબાર અહિં આવી ચઢી હોય તો?"

કેશવલાલઃ—એમ હશે તો થોડી ઘણી મુસ્કેલી પડશે ખરી. વારૂ, એ જે ગવન પહેરીને તણાઇ આવી હતી એ ગવન ક્યાં છે

સીતાઃ—તેનું તમારે શું કામ છે ?

કેશવલાલઃ-તું મ્હને એ ગવન લાવી આપી શકીશ ?

સીતાઃ—એ ગવન મ્હેં ગઈ કાલે જ નર્મદાના ઓરડામાં જોયું હતું.

કેશવલાલઃ-ત્યારે કોઈ બનાવટી કારણ દર્શાવીને એ ગવન તું ન લાવી શકે કે ?

સીતાઃ—પરંતુ ગવનને શું કરશો એ કહો તો ખરા ?

કેશવલાલઃ—કોયલી ગામના ધોબીને એ ગવન બતાવવાથી એ કોનું ગવન છે તે કદાચ કહી શકશે. ગવન તો મ્હારે જોઇએ જ.

સીતાઃ—હું નિષ્ઠાવતી હિંદુ વિધવા કયું કારણ દર્શાવીને એ રંગબેરંગી ગવન લાવી શકું ? ?

કેશવલાલઃ—ત્યારે તું માત્ર મ્હને બતાવ તો ખરી કે એ ગવન કેવું છે ?

સીતાએ કહ્યુંઃ—" હા બતાવું ખરી. "

આ પ્રમાણે કહી સીતા ચાલી ગઇ. અલ્પ સમયમાં જ તે એક ગવન પોતાના વસ્ત્રમાં છુપાવીને લઇ આવી.

કેશવલાલે સીતા પાસેથી એ ગવન પોતાના હાથમાં લઇ લક્ષ્યપૂર્વક તપાસ્યું. પછીથી ખિસ્સામાંથી ચપ્પુ બહાર કાઢી તેણે એક ખુણેથી થોડો કડકો કાપી લઇ પોતાના ખિસ્સામાં મૂકયો.

સીતા બોલી ઉઠીઃ—" આ શું કર્યું ? "

કેશવલાલે કાંઇ પણ ઉત્તર આપ્યા સિવાય કપાયલા ભાગ આગળથી થોડી થોડી સુતરની રૂંવાટી બહાર ખેંચી કાઢી કે જેથી કોઇએ હેતપૂર્વક કડકો આપ્યો છે એમ જાહિર થઇ જાય નહિ. પછીથી કેશવલાલે સીતાને કહ્યુંઃ—" હવે કદાચ આ કપાયલો ભાગ નર્મદાના જોવામાં આવશે તો પણ તેને કોઇનાપર સંદેહ આવશે નહિ. જા, તું ગવન પાછું જ્યાં હતું ત્યાં મૂકી આવ. હું રજા લઉં છું. આજે સંધ્યા સમયે હું રવાના થનાર છું. "

સીતાઃ—આજે જ જશો ?

કેશવલાલઃ—હા, આજે જ.

સીતાઃ—મ્હારે હવે અહિં કેટલા દિવસ સુધી રહેવું પડશે ?

" તું બિલકુલ ચિંતા કરીશ નહિ. જો માત્ર બે માસમાંજ આ બનાવટી તેમ જ કપટી મુળજીભાઇનું કારસ્થાન દગાબાજ દુનિયા સમક્ષ હું જાહિર ન કરૂં તો મ્હારૂં નામ રતિ—વલ્લભ નહિ. "

આ પ્રમાણે કહી ખિસ્સામાથી કેટલીક નોટો બહાર કાઢી તેણે કહ્યું:–" સીતા ! આ લે ત્હારો બે મહિનાનો પગાર. હવે માત્ર બે માસ સુધી તું રાહ જો. ત્યાં સુધીમાં આપણું કાર્ય સિદ્ધ થઈ જશે.

તે દિવસે સંધ્યા સમયે કેશવલાલ વડોદરા પ્રાંતમાં આવેલા કાયલી ગામે જવા માટે ડિકરિયાથી નીકળી પડયો.

પ્રકરણ ૩૨ મું.

કાયલીમાં રતિ–વલ્લભ.

કાયલી ગામની પોષ્ટઑફિસ ગામના મધ્ય ભાગમાં આવેલી હતી. એ સમયે એક વાગ્યો હતો. આકાશમાં વાદળાંઓ ઘેરાઇ ગયાં હતાં. વાયુ બંધ હતો. સખ્ત તાપથી જીવ વ્યાકુળ બની જતો હતો, પોષ્ટ આવવાનો સમય થયો હતો. ઑફિસની બહાર ઓટલાપર બેસી પોષ્ટ માસ્તર પોષ્ટની આવવાની રાહ જોઈ રહ્યા હતા. છાણી ગામ થઇને પોષ્ટ આવતી હતી. પોષ્ટ માસ્તરે ઑફિસની અંદરના ઘડીઆળમાં જોયું તો એક ને દશ મિનિટ થઈ તો પણ પોષ્ટનો પત્તો નહોતો. પંદર મિનિટ થઇ તો પણ પત્તો નહોતો પોષ્ટ માસ્તર ખુરસીમાં બેઠા બેઠા આતુરતાથી પોષ્ટની રાહ જોઈ રહ્યા હતા, તથા વચ્ચે વચ્ચે ઑફિસની ઘડીઆળમાં વખત જોતા હતા, અને ટેબલ ઉપરથી વી. પી. રજીષ્ટરની ચોપડી લઇ પવન ખાતા હતા.

તાપ ધીમે ધીમે વધી પડયો. દોઢ વાગ્યો હશે એવામાં છેલશંકર શુકલ પોષ્ટ ઑફિસમાં આવી પહોંચ્યા. આજે રવિવાર હોવાથી શનિવારનું સાંજ વર્તમાન આવનાર હતું. શુકલજીએ પોષ્ટ ઑફિસ પાસે આવી પહોંચતાં જ પોષ્ટ માસ્તરને પૂછ્યું:–"કેમ માસ્તર સાહેબ ! ટપાલ આવી કે ?"

પોષ્ટ માસ્તરે કહ્યું:–" આવો, શુકલજી ! અરે એ સિપાહી ! અંદરથી શુકલજી મહાશયને માટે એક ખુરસી બહાર લાવ."

શુકલજીએ ખુરસી આવતાં જ તેનાપર બિરાજીને કહ્યું:-" હજી સુધી ટપાલ આવી હોય એમ લાગતું નથી. આજે આટલો બધો વિલંબ કેમ ?"

પોષ્ટ માસ્તરઃ—કોણ જાણે, આજે કદાચ રેલ્વે ટ્રેન લેઈટ આવી હશે.

ત્યાર પછી શુકલજીએ પહેરણના ખિસ્સામાંથી થોડી તમાકુ અને પાંદડા બહાર કાઢી બે બીડી તૈયાર કરી. એક બીડી પોષ્ટ માસ્તરને આપી બીજી તેમણે સળગાવી. ઉભય ધુમ્રપાન કરવા લાગ્યા.

શુકજીએ ધુમ્રપાન કરતાં કરતાં પોષ્ટ માસ્તરને પૂછ્યુંઃ-" કેમ માસ્તર સાહેબ ! ગયા શનિવારનું સાંજ વર્તમાન આપે વાંચ્યું છે કે"

પોષ્ટ માસ્તરઃ—ના જી.

શુકલજીઃ—આજકાલ લડાઇ ઘણી ભયંકર બનતી જાય છે. ઉભય પક્ષની અવસ્થા ઘણી સંગીન છે. જર્મનોના જુલ્મનો પાર નથી. તેઓ અનીતિનો આશ્રય લઇ કદાપિ તેમનો હેતુ સફળ કરી શકનાર નથી. મ્હને તો એવી ખાત્રી છે કે અંતે મિત્રરાજ્યોનો જ વિજય થશે. આપ શું ધારો છો ?

પોષ્ટ માસ્તરઃ—મ્હારો મત પણ એવો જ છે.

ત્યાર પછી શુકલજીએ એક મનીઑર્ડરનું ફોર્મ લઈ માત્ર બે મિનિટમાં જ યુદ્ધક્ષેત્રનો નકશો ચિત્તરી કાઢી, કેટલાંક મુખ્ય યુદ્ધસ્થાનોનાં નામ લખી કાઢી જર્મનોના શોચનીય સ્થિતિનું બ્યાન કરવા માડયું. શુકલજીના સુવિસ્તૃત બ્યાનથી પોષ્ટ માસ્તર કંટાળતા હતા છતાં તેમનાથી શુકલજીને કાંઈ કહેવાતું નહિ.

થોડી જ વારમાં પોષ્ટમેન આવી પહોંચ્યો. પોષ્ટમેનની સાથે બીજા બે માણુસો હતા. એક માણુસ કોયલી ગામનો જ રહેવાસી હતો ત્યારે બીજો અપરિચિત હતો આ અપરિચિત માણુસે નેત્રાપર સોનેરી ફ્રેમનાં ચશ્માં પહેર્યા હતાં. ફ્રેંચ ફેશનની મૂછ કતરાવી હતી. તેની કાન્તિ સુગૌર હતી. શુકલજી એ અપરિચિત માણુસ તરફ ટગર ટગર જોઇ રહ્યા. કહેવાની જરૂર નથી કે એ અપરિચિત માણુસ અન્ય કોઇ નહિ પરંતુ કેશવલાલ ઉર્ફે રતિ–વલ્લભ હતો. તેના હાથમાં એક ગ્લૅડસ્ટન બૅગ હતી.

શુકલજીએ પૂછ્યું:—" મહાશય ! આપનું નામ શું છે ? "

કેશવલાલ:—મ્હારૂં નામ કેશવલાલ છે.

શુકલજી:—ક્યાંથી આવો છો ? ક્યાંના રહેવાસી છો ?

કેશવલાલ:—હું અમદાવાદ–નિવાસી છું, અને ભરૂચ તરફથી આવું છું.

શુકલજી:—હમણાં ક્યાં જશો ?

કેશવલાલ:—હાલ બે ચાર દિવસ આપના ગામમાં જ રહેવાનો વિચાર છે.

શુકલજી:—કોને ત્યાં ઉતરશો ?

કેશવલાલ:—આ ગામમાં હું કોઇને ઓળખતો નથી.

શુકલજી:—ત્યારે શા હેતુથી આપ અત્રે પધાર્યા છો ?

કેશવલાલ:—હું એક પુસ્તક છપાવવાની ખટપટમાં છું. તેની અર્પણપત્રિકા આપવા માટે હું કોઈ સુયોગ્ય ગૃહસ્થને શોધું છું.

શુકલજી:—મહાશય ! એને માટે આટલી બધી હરકત વેઠો છો? તમે શા વિષયપર પુસ્તક લખ્યું છે ?

કેશવલાલ:—એક 'વીર બાળિકા' નામની સુયોગ્ય બંગાળી નવલકથાનું મ્હેં ભાષાંતર કર્યું છે.

શુકલજી:—ત્યારે તમે તો મહાવિદ્વાન્ જણાઓ છો ! ખરૂં જ કહ્યું છે કે, જ્યાં ન પહોંચે રવી ત્યાં પહોંચે તમારા જેવા કવિ.

કેશવલાલે શુકલજીને પોતાનાં સ્તુતિ વાક્યોનો કાંઇ પણ ઉત્તર આપ્યા સિવાય પોષ્ટ માસ્તર તરફ દ્રષ્ટિ કરી. પોષ્ટ માસ્તર એકાગ્ર ચિત્તે પોષ્ટના કાગળોની કોથળી ખોલતા હતા.

શુકલજીએ પૂછ્યું:—કેશવલાલભાઇ ! આપની નવલકથા ક્યારે પ્રસિદ્ધ થશે ?

કેશવલાલ:—આશ્વિન સુદ પડવાને દિવસે.

શુકલજી:—ત્યારે તો તમને માઠું ન લાગે તો મ્હારે તમને એક વાત કહેવી જોઇએ.

કેશવલાલ:—બેલાશક કહો.

શુકલજી:—આશ્વિન સુદ પડવાને દિવસે તો અગસ્ત્ય યાત્રા છે ને ?

કેશવલાલે સ્મિતહાસ્ય કરીને કહ્યું:—"એટલા માટે તો એ જ દિવસે પ્રસિદ્ધ કરવાની છે."

શુકલજીએ વિચારમાં પડી જઇને કહ્યું:—"એમ કેમ ?"

કેશવલાલ:—અગસ્ત્ય યાત્રાને દિવસે જે પ્રસિદ્ધ થાય છે તે પાછું ફરતું નથી, એમ શાસ્ત્રમાં લખેલું છે ને ?

શુકલજી:—હા.

કેશવલાલ:—ત્યારે જુઓ, મ્હારી નવલકથા અગસ્ત્ય યાત્રાને દિવસે બહાર પડે તો સપાટાબંધ વેચાઈ જાય. પાંચ સાત વર્ષ સુધી બુકસેલરોનાં પાટીયાંપર ઉધેઇનો ભોગ થઈ પડીને પાછી ચોપડીઓ મ્હારે ત્યાં ન આવે એવી મ્હારી કામના છે.

આ પ્રમાણે કહી કેશવલાલ શુકલજી તરફ જોઈ રહી મૃદુ મૃદુ હાસ્ય કરવા લાગ્યો.

કેશવલાલ સાથેની વાતચિતથી શુકલજી ઘણા રાજી થયા. થોડા સમય સુધી શાંત રહ્યા પછી કેશવલાલે શુકલજીને પૂછ્યું:—" અહિં એકકે મકાન ભાડે મળશે કે ? "

શુકલજી:—મકાન ? મહાશય ! આ કંઇ અમદાવાદ કે મુંબાઇ શહેર નથી ! અહિં એકકે મકાન ભાડે મળી શકે તેમ નથી.

પોષ્ટ માસ્તરે કાગળો તપાસી રહ્યા પછી શુકલજીને સંબોધીને કહ્યું:—" શુકલજી ! આજે તો જીવનલાલભાઈનું સાંજ વર્તમાન આવ્યું નહિ. "

શુકલજી બોલી ઉઠયા:—હેં ! ન જ આવ્યું ? એમ કેમ ? !

પોષ્ટ માસ્તર:—ના, માત્ર ત્રિકમલાલનું 'ટાઇમ્સ' આવ્યું છે.

શુકલજી મહાશયને ઇંગ્રેજી આવડતું નહોતું તેથી ટાઇમ્સનો એક પણ અક્ષર ઉકેલી શકવા તેઓ અસમર્થ હતા. તેમણે એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકી દીધો.

આ સમયે કેશવલાલે કહ્યું:—" કેમ શુકલજી ! તમારે સાંજ વર્તમાન વાંચવું છે ? "

શુકલજી:—હા આપની પાસે છે ?

કેશવલાલ:—હા, છે. સાંજ વર્તમાન છે, ગુજરાતી છે અને પ્રજાબંધુ છે. આવતી વખતે એ બધાં વર્ત્તમાનપત્રો મ્હેં વડોદરાના સ્ટેશનેથી ખરીદી લીધાં હતાં.

શુકલજીના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. તેમણે જાણે કે અસાધારણ કૃતાર્થ થઇને કહ્યું:—"ત્યારે લાવો લાવો, ક્યાં છે ? લડાઇના સમાચાર વાંચ્યા સિવાય મ્હારો જીવ બેચેન બની ગયો છે ! "

કેશવલાલ:—ત્યારે તો તમે પ્રથમ 'પ્રજાબંધુ' વર્તમાન પત્ર વાંચો એમાં લડાઇનો અઠવાડીક સાર ઘણો સારો આવે છે, તથા તે પછી બીજી તાજી ખબરો માટે સાંજ વર્તમાન વાંચો.

આમ કહીને કેશવલાલે પોતાની બૅગ ઉઘાડીને તેમાંથી ત્રણ ચાર વર્તમાનપત્રો બહાર કાઢી શુકલજીના હાથમાં મૂક્યાં. શુકલજીના મ્હોંપર હાસ્ય નાચી રહ્યું. તેઓ બોલી ઉઠયાઃ—“ જુઓ પોષ્ટ માસ્તર સાહેબ! જ્યારે માલિક આપે છે ત્યારે છાપરૂં પણ તોડી નાખીને આપે છે, તે આનું જ નામ! એકને બદલે ત્રણ ચાર વર્ત્તમાનપત્ર! હં, પણ કેશવલાલભાઇ! આ વર્ત્તમાનપત્રો મ્હને ઘેર લઇ જવા દેશો કે? હું વાંચી રહીને તરત તમને પાછાં પહોંચાડીશ. તમે ક્યાં ઉતરશો? ”

કેશવલાલ—ક્યાં ઉતરવું તેનો જ હું વિચાર કરૂં છું. તમે તો કહોછોને કે ભાડે મકાન નહિ મળે.

શુકલજીઃ—ભાઇ! તમે ઘણા સજ્જન તેમ જ વિદ્વાન્ માણસ છો, તેથી હું તમને મ્હારે ત્યાં જ લઇ જાત; પરંતુ મ્હારે ત્યાં બે ચાર સગાં વ્હાલાં આવેલાં હોવાથી તમને ફાવી શકશે નહિ; પરંતુ અહિંથી થોડે દૂર આ ગામની નિશાળ છે. હું સ્કૂલ કમીટીનો એક મેમ્બર છું. ગયે વર્ષે ડેપ્યુટીને ભલામણ કરી એક છોકરાને પાસ કરાવ્યો હતો. એ કાર્ય બદલ મ્હને પાંચ રૂપિયા ઇનામ તરીકે મળ્યા હતા. હમણાં નિશાળમાં ત્રણ ચાર દિવસની રજાઓ હોવાથી હું તમારી રહેવાની વ્યવસ્થા ત્યાં જ કરી આપું છું, તથા આ ગરીબ બ્રાહ્મણને ત્યાંથી આપના ભોજનનો યથાશક્તિ સુયોગ્ય બંદોબસ્ત થશે. આપના નામપરથી આપ વાણિયા જણાઓ છો, એટલે અમારૂં તમને ખપી શકશે. હું બ્રાહ્મણ છું તેની ખાત્રી માટે જુઓ, મ્હારી આ જનોઇ!

આમ કહીને શુકલજીએ પહેરણનાં બટન ખોલી નાખી અંદરથી જનોઇને બહાર કાઢી કેશવલાલને બતાવી. શુકલજીને નમસ્કાર કરી કેશવલાલે કહ્યું;–“ત્યારે આપના કહેવા પ્રમાણે હું નિશાળમાં જ મુકામ કરીશ; પરંતુ ભોજન માટે આપને કષ્ટ આપવું–”

શુકલજી બોલી ઉઠયાઃ—“ એમાં કષ્ટ શાનું છે? પરંતુ આ ગામડા ગામની રસોઈ આપે વિદુરજીની ભાજી તરીકે સ્વીકારી લેવી, એવી મ્હારી સવિનય વિનંતિ છે. ”

કેશવલાલઃ—શુકલજી! શારીરિક સ્થિતિની ઉન્નતિ કરવાના ઇરાદાથી હું ઘણોખરો સમય ગામડાઓમાં જ ફરવામાં પસાર કરૂં છું; તેથી મ્હને આપને ત્યાંની રસોઇ અરૂચિકર નહિ પડે, એ

માટે તમે નિશ્ચિંત રહેજો. વળી શહેરમાં રહીને હું કાંઈ પકવાન્ન જમતો નથી. મ્હારી આર્થિક સ્થિતિ ઉત્તમ હોય તો પછી હું ચોપડી શા માટે છપાવું ! કમનશીબ પેટને લીધે જ આટલી ઉપાધી વેઠવી પડે છે.

શુકલજી—ઠીક ત્યારે ચાલો–નિશાળમાં હું આપને હમણાં જ એક ઓરડી ખાલી કરી આપું છું. બે ત્રણ બેંન્ચો સાથે ગોઠવી તેનાપર પાટિયું મૂકશો એટલે પલંગના જેવું સુવાનું આસન પણ તૈયાર થઇ જશે ! નિશાળ પાસે ત્યાંનો સીપાહી પણ રહે છે. જે બ્રાહ્મણ છે; તેથી તેની દ્વારા હું તમને ભોજન તેમ જ પાણી વગેરે પહોંચાડીશ. અહિંની ધર્મશાળામાં જ નિશાળ બેસે છે તેથી ત્યાં તમને જગ્યાની અગવડતા રહેશે નહિં.

આ પ્રમાણે કહી એક નોકરને બોલાવી બૅગ તેના હાથમાં આપી શુકલજી કેશવલાલને નિશાળના મકાન તરફ લઇ જવા લાગ્યા.

નિશાળે જઇ સઘળી વ્યવસ્થા કરી આપ્યા પછી શુકલજીએ કેશવલાલને કહ્યું:—"ત્યારે હું હવે ઘેર જઉં છું–અને ખીચડી તથા શાક તૈયાર કરાવું છું."

કેશવલાલ:—ના ના, અત્યારે મ્હને જમવાની રૂચી નથી; રાત્રે નિરાંતે જમીશ.

શુકલજી:—જેવી આપની ઇચ્છા. સંધ્યા સમયે એક હાથમાં ફાનસ લઇને મારો ચિરંજીવી આવશે. એ સમયે આપ એની સાથે મ્હારે ત્યાં પધારજો, હું જઉં છું.

કેશવલાલ—આપને ઘણું કષ્ટ આપ્યું છે. જો સેવકનું એક બીજું કાર્ય કરો તો—

શુકલજી—શું કાર્ય ?

કેશવલાલ:—મ્હારી બૅગમાં કેટલાક મેલાં કપડાં છે. ઘેરથી નીકળતી વખતે ધોબી સામો આવી પહોંચ્યો નહિ. અહિં કોઇ સારો ધોબી છે ?

શુકલજી:—આ ગામમાં માત્ર એક જ ધોબી છે. તે સારાં કપડાં ધુએ છે કે કેમ તે તો આપ ધોવડાવો અને અભિપ્રાય દર્શાવો ત્યારે માલુમ પડે.

કેશવલાલ:—ત્યારે જતાં જતાં આપ તેને અત્રે મોકલશો ?

શુકલજી:—હા, તે માટે બેફિકર રહો.

આમ કહી શુકલજી ચાલ્યા ગયા. કેશવલાલે નિશાળના સીપાહીને એક પાવલી આપી ચ્હા બનાવી લાવવાનું કહ્યું. નાસ્તા માટે તેની બેગમાં કેટલીક ખાદ્ય સામગ્રી તૈયાર હતી.

પ્રકરણ ૩૩ મું.

ફોજદારની મુલાકત.

ત્રણ દિવસો પસાર થઈ ગયા—આ ત્રણ દિવસમાં કેશવલાલે અસાધારણ ઉત્સાહથી પોતાની નવલકથા સંબંધીનાં હેન્ડબીલો ફેલાવ્યાં. ગરીબ, શ્રીમંત, ન્હાના મ્હોટા અનેક માણસોની સાથે તે મળ્યો છે. હજી સુધી તે જમીનદાર હરિલાલ+ પંડયાની મુલાકાત લઇ શકયો નહોતો–તેમનું શરીર બિમાર હતું. આમ છતાં કેશવલાલે આ ત્રણ દિવસો નિરૂપયોગી કાઢયા નહોતા. તેણે આ ટૂંક સમયમાં બે વાતનો પત્તો મેળવ્યો હતો એક તો એ કે, ગયા માત્ર માસથી જમીનદાર મહાશયના ન્હાના ભાઇ મોહનલાલનો પત્તો નહોતો, તેમજ જીવનલાલની પુત્રી લીલાવતી પણ મોહનલાલ જે દિવસે ગૂમ થયો તે દિવસે ગૂમ થઇ ગઈ હતી. બીજું જે દિવસે તેઓ ગૂમ થયાં તેની આગલી રાત્રે કોયલી ગામમાં રહેતી જીભાઇની માને મોહનલાલ સાથે કોયલીની ભાગોળે એકાદ માણસે જોઇ હતી. મોહનલાલના આકાર પ્રકાર તેમ જ ઉંમર સંબંધી પણ કેશવલાલે યોગ્ય માહિતી મેળવી લીધી અંતે તેના અંતરમાં એક ધારણા ઉપજી, અને તે એ જ કે નર્મદાંમાં તણાઇ આવેલી પેલી નર્મદા લીલાવતી સિવાય બીજી કોઈ હોવી જોઇએ નહિ, તેમ જ મુળજીજોઈ તરીકે આવનાર યુવક મોહનલાલ સિવાય બીજો કોઇ હોવો જોઇએ નહિ. આ તો હજી સુધી માત્ર અનુમાન થયું હતું. હજી એવું વિશ્વાસપાત્ર પ્રમાણ કેશવલાલને મળી આવ્યું નહોતું. હજી કોયલી ગામના ધોબીને પેલા ગવનના ફાડી લીધેલા કડકા સંબંધી તથા જીભાઇની માને આ રહસ્ય સંબંધી તે કાંઇ પૂછી શકયો નહોતો.

+ આ નવલકથાના પૃષ્ઠ ૧૮–૧૯ માં જ્યાં હરિલાલ નામ છપાયું છે ત્યાં મોહનલાલ વાંચવું.

ચોથે દિવસે બપોરે શુકલજીને ત્યાંથી જમી પરવારી પાપાત્મા કેશવલાલ બારોબાર પોષ્ટ ઑફિસમાં ગયો; કેમકે આજે પોષ્ટમાં તેની નવલકથા સંબંધીનાં બીજાં હેન્ડબીલોનું બુકપોષ્ટ આવનાર હતું. પોષ્ટ માસ્તર પાન ચાવતા ચાવતા એક ખુરસીપર બેઠા હતા પોષ્ટમેનને આવવાને હજી થોડા સમયનો વિલંબ હતો. કેશવલાલ પોષ્ટ માસ્તર પાસે બેસીને વાતચિત કરવા લાગ્યો. એટલામાં છાણી તાલુકાનો ફોજદાર ઘોડાપર બેસીને ત્યાં આવી ચઢયો.

" પધારો પધારો, ફોજદાર સાહેબ!" એમ કહીને પોષ્ટ માસ્તરે ફોજદારને બોલાવ્યો અને પછી નોકરને એક ખુરસી લાવવાનું કહ્યું. ફોજદાર ઘોડાપરથી ઉતરી પોષ્ટ ઑફિસમાં આવ્યો. એક સિપાહી ઘોડાની લગામ પકડી ઉભો રહ્યો.

કેશવલાલે જોયું કે, ફોજદારની ઉંમર ઘણી ન્હાની હતી. ચોવીસ વર્ષથી વિશેષ હતી નહિ. સરકારી ખાકી પોષાકને લીધે સ્વરૂપ કાંઇક ભયંકર જણાતું હતું; બાકી ફોજદાર હસમુખો તેમ જ સ્વરૂપવાન્ યુવક હતો.

પોષ્ટ માસ્તરે પૂછ્યું:—" અત્યારે ક્યાંથી પધારો છો ?"

ફોજદારે ઉત્તર આપ્યો:—" પાસેના જ ગામમાં એક કેસની તપાસ કરવાની હતી, ત્યાં તપાસ કરીને આવ્યો છું."

આમ કહી ફોજદાર ખીસ્સામાંનો રૂમાલ બહાર કાઢી મ્હોંપરનો પસીનો સાફ કરવા લાગ્યો.

પોષ્ટ માસ્તર:—ત્યારે તો હજી જમ્યા પણ નહિ હો ?

ફોજદાર:—ના.

પોષ્ટ માસ્તરે:—ત્યારે અહિં જ હું રસોઇ કરાવું છું.

ફોજદારે નમ્ર હાસ્ય કરીને કહ્યું:—" ના ના, એ બધી ખટપટ કરવાની કાંઇ જરૂર નથી. માત્ર એક પ્યાલો જળ પાઓ."

પોષ્ટ માસ્તર તરત જ ઘરમાં જળ લેવા ગયા. પછીથી ફોજદારે કેશવલાલને સંબોધીને પૂછ્યું:—" મહાશય! આપનું નામ શું છે ?"

કેશવલાલે કહ્યું:—" મ્હારૂં નામ કેશવલાલ છે."

ફોજદાર:—હશે, પરંતુ હું નથી ધારતો કે આપ અહિંના રહેવાસી હો. મ્હેં આ ગામમાં આજે તમને પ્રથમ જ જોયા છે.

કેશવલાલ:—જી હા, હું ભરૂચનો રહેવાસી છું. અહિં માત્ર ચાર દિવસથી જ આવ્યો છું.

ફોજદારઃ—શા કારણે અત્રે આવવું થયું છે?

કેશવલાલઃ—હું એક નવલકથા ટૂંક સમયમાં પ્રસિદ્ધ કરનાર છું. તેની અર્પણપત્રિકા અહિંના જમીનદાર મહાશયને આપવાનો મ્હારો વિચાર છે; તેથી હું જમીનદાર મહાશયને મળવા માટે અત્રે આવ્યો છું; પરંતુ તેમની તબિયત સારી નહિ; હોવાથી હજી હું તેમને મળી શક્યો નથી.

ફોજદારઃ—તમે પ્રકાશક છો કે ગ્રંથકાર?

કેશવલાલઃ—નાજી પ્રકાશક નથી. મ્હેં 'વીર બાળિકા સરયુ' નામની નવલકથા લખી તૈયાર કરી છે. મ્હારી પાસેનાં હૅન્ડબીલો વહેંચાઇ ગયાં છે. આજની પોષ્ટમાં બીજાં હૅન્ડબીલો આવશે તેમાંથી હું આપને થોડાં આપીશ.

ફોજદારઃ—બેલાશક આપજો. હું તમને દશ પંદર ગ્રાહક જરૂર કરી આપીશ.

એટલામાં પોષ્ટ માસ્તર જળ લઇ આવ્યા. તેમણે ફોજદારના હાથમાં જળપાત્ર આપીને કહ્યુંઃ—"કેમ, ફોજદાર સાહેબ! કેશવલાલ સાથે વાતચિત કરી? તેઓ એક ઉછરતા ગ્રંથકાર છે!"

ફોજદારે જળ પીધું એટલે કેશવલાલે ખિસ્સામાંથી પાનની ડબ્બી કાઢી એક પાન પોષ્ટ માસ્તરને આપી બીજું ફોજદારને આપવા માંડ્યું.

ફોજદારે કહ્યુંઃ—"ના મહાશય! હું પાન ખાતો નથી; માફ કરજો."

પોષ્ટ માસ્તરે ડાચકું મ્હોં કરીને કહ્યુંઃ—"કેશવલાલભાઇ! ફોજદાર સાહેબ ખરૂં કહે છે; તેઓ આ પાન નથી ખાતા તેમ જ ચેરીમેરીનું પાન પણ ખાતા નથી!"

કેશવલાલે હાથમાંનું પાન પોતાના મ્હોંમાં મૂકી, પાનની ડબ્બી બંધ કરી ખિસ્સામાં મૂકી દીધી. એટલામાં પોષ્ટમેન પણ આવી પહોંચ્યો. કેશવલાલે વર્ત્તમાનપત્રો માટે પત્ર લખી દીધેલો હોવાથી તેના નામપર ત્રણ ચાર વર્તમાનપત્રો તેમ જ હૅન્ડબીલ્સનું બુક પોષ્ટ પણ આવ્યું હતું. બુકપોષ્ટ તોડી કેશવલાલે દશબાર હૅન્ડબીલ્સ ફોજદારને આપ્યાં ફોજદારે લક્ષ્યપૂર્વક હૅન્ડબીલ વાંચી, એક અર્પણ પત્રિકા આપવાના હેતુથી અમુક માણસ ઠેઠ ભરૂચથી અહિં સુધી આવે એ અસંભવિત વિચારી, સંશયને આધીન થઇ કેશવલાલને

તેની ઓળખાણુ સંબંધી અનેક પ્રશ્ન પૂછ્યા. હજી ક્યાં સુધી રહેવું છે, અહિંથી ક્યાં જનાર છો વગેરે પ્રશ્નો પૂછવા ઉપરાંત પુસ્તક સંબંધી પણ કેટલાક પ્રશ્ન પૂછ્યા. અંતે ચતુર ફોજદારે કહ્યું:—"જો અવકાશ મળે તો એકાદ દિવસ છાણી ગામમાં આવી જજો. હું ત્યાં તમને મ્હારાથી બની શકશે તેટલાં ગ્રાહકો મેળવી આપી તમારા આ પ્રશંસનીય કાર્યમાં મ્હારાથી બનતી સહાયતા કરીશ."

આ પ્રમાણે કહી ફોજદાર કેશવલાલ તેમ જ પોષ્ટ માસ્તર પાસેથી રજા લઇ ઘોડેસ્વાર થઈ છાણી ગામ તરફ ચાલ્યો ગયો.

પ્રકરણ ૩૪ મું.

જમીનદારની મુલાકાત.

ચાર દિવસ પછી એવા સમાચાર આવ્યા કે, હવે જમીનદાર મહાશયની તબિયત સારી છે. આજે સાંજે તેઓ કેશવલાલને મળશે. શુકલજી મહાશયે પ્રથમથી કેશવલાલને જમીનદાર મહાશય પાસે લઇ જવાનુ આશ્વાસન આપ્યું હતું; પરંતુ વર્તમાનપત્રો મળી આવ્યાથી તેઓ યુદ્ધના સમાચાર વાંચવામાં એટલા બધા મશગુલ બની ગયા હતા કે, તેમને માથું ઉંચું કરવાનો પણ અવકાશ નહોતો; તેથી સાંજના ચાર વાગે કેશવલાલ એકલો જ જમીનદાર મહાશયને મળવા માટે ચાલી નીકળ્યો. અત્યાર સુધી કેટલાક લોકોના મુખેથી સાંભળી કેશવલાલે જમીનદાર મહાશયનું ટૂંક જીવનચરિત્ર લખી રાખ્યું હતું. એ કાગળો પણ તેણે પોતાની સાથે લીધા.

બે માળના એક વિશાળ મકાનના પોતાના બેઠકખાનામાં બેઠા બેઠા જમીનદાર મહાશય હુક્કો પીતા હતા. બેઠકખાનાની દિવાલ ઉપર કેટલીક સુંદર છબીઓ ટાંગવામાં આવી હતી. કેશવલાલે વિના વિલંબે જમીનદારના બેઠકખાનામાં પ્રવેશ કર્યો.

જમીનદાર મહાશય હરિલાલે પૂછ્યું:—"આપનું જ નામ કેશવલાલ છે કે ?"

કેશવલાલ:—જી હા.

હરિલાલ:—આવો પધારો. હમણાં થોડા દિવસથી હું બિમાર હતો. તેથી આપની સાથે મુલાકાત કરી શક્યો નથી. આપની કાંઇ

સંભાળ સુદ્ધાં લઇ શકયો નથી. મ્હેં સાંભળ્યું છે કે, તમે ધર્મશાળામાં મુકામ કર્યો છે. જો આપણે ત્યાં ઉતર્યા હોત તો પણ કાંઈ હરકત નહોતી. ધર્મશાળામાં આપને કોઇ પણ પ્રકારનું દુઃખ ભોગવવું પડતું નથી ને ?

કેશવલાલઃ—જી ના, કોઈપણ પ્રકારનું દુઃખ ભોગવવું પડતું નથી.

આમ કહીને કેશવલાલે જમીનદાર મહાશયના સ્હામું જોયું.

હરિલાલઃ—તમે ભરૂચ રહો છો કેમ ? મ્હેં આપની જાહિર ખબર વાંચી છે. તમે તમારૂં પુસ્તક મ્હને અર્પણ કરી તેમાં મ્હારૂં જીવનવૃતાંત છાપવા મ્હાઓ છો એ હકીકત હું તમારા પત્રપરથી જાણી શકયો છું.

કેશવલાલે માથું નીચું નમાવી નમ્ર સ્વરે કહ્યુંઃ—" જી હા, એ માટે જ હું આપની પાસે આવ્યો છું. હું દ્રવ્યલોભી નથી. આપ મ્હારા પ્રશંસનીય કાર્યમાં મ્હને જેટલું ઉત્તેજન આપશો તેટલું હું કોઈ પણ પ્રકારની અડચણ સિવાય પ્રસન્ન વદને સ્વીકારીશ. "

હરિલાલઃ—તમારી લાયકાત માટે મ્હારા મનમાં બે મત છે જ નહિ.

પછીથી જમીનદાર હરિલાલે પુસ્તક સંબંધીની કેટલીક હકીકત પૂછી. કેશવલાલ જે ટૂંક જીવનચરિત્ર લખી લાવ્યો હતો તે તેણે વાંચી સંભળાવ્યું. હરિલાલે વચ્ચે વચ્ચે જે સુધારો વધારો કરવાનું જણાવ્યું તે તેણે કરી નાંખ્યો. બે ત્રણ વર્ષ ઉપરનો એક જુનો ફોટો ઘરમાં છે તે બીજે દિવસે પહોંચડાવવાનું પણ હરિલાલે જણાવ્યું. અંતે કેશવલાલે કહ્યુંઃ—" આપના ન્હાના ભાઈ મોહનલાલની તો બિલકુલ હકીકત આપના આ જીવનચરિત્રામાં આવી નહિ. તેમની સાથે એક વખત મ્હારી મુલાકાત થશે કે ? "

હરિલાલે જાણે સહજ વિરક્ત થઇને કહ્યુંઃ—" મોહનલાલ ? એ તો નથી ! "

કેશવલાલઃ—તેઓ ક્યાં છે ?

હરિલાલઃ—મુંબાઇ.

કેશવલાલઃ—મ્હારે કાર્ય પ્રસંગે થોડા દિવસ પછી મુંબાઇ જવાનું છે. જો કૃપા કરી આપ તેમનું ઠેકાણું લખાવો તો હું જરૂર તેમના દર્શનનો લાભ લઇશ.

હરિલાલઃ—ઘણા દિવસ ઉપર એક પત્ર આવ્યો હતો. એ

પત્રમાં ઠેકાણું લખેલું હતું; પરંતુ પત્ર ક્યાંય પડશે હશે ! મ્હારા ધારવા પ્રમાણે તેઓ બંગડી બજારમાં રહે છે.

કેશવલાલઃ—ઠીક, હું બનતા સુધી જરૂર તેમના દર્શનનો લાભ લઇશ. આમ કહીને બીજે દિવસે ફોટો મોકલી આપવાનું ફરીથી જણાવી કેશવલાલ જમીનદાર મહાશય પાસેથી વિદાય લઈ ચાલ્યો ગયો.

ધર્મશાળામાં પાછો આવીને કેશવલાલ અસંખ્ય વિચારો કરવા લાગ્યોઃ—" શું મોહનલાલ મુંબાઇમાં રહે છે ? જો તે વાત ખરી હોય તો મ્હારી ધારણા ખોટી થાય ! તો પછી બનાવટી મુળજીભાઇ કોણ હોઇ શકે તેમ જ નર્મદા પણ કોણ હોઇ શકે ? બનાવટી મુળજીભાઈ જો મોહનલાલ ન હોય તો નર્મદા લીલાવતી પણ હોઇ શકે નહિ વળી જો નર્મદા લીલાવતી હોય તો મુળજીભાઈ બનેલો યુવક મોહનલાલ સિવાય બીજો કોણ હોઇ શકે ?" આજકાલ કેશવલાલ જે વિચારો કરતો હતો તે સઘળા વિચારો ઉલટાઇ ગયા.

સંધ્યા સમય થવા આવ્યો હતો તેથી કેશવલાલે ધર્મશાળાના નોકરને બોલાવી તેને દૂધ લઈ આવવા મોકલી તે મદ્યપાન કરવા બેઠો. આજે મદ્યપાન કરવામાં તેણે હદ ઓળંગી, અને એક ઉપર એક એમ અનેક મદ્યપાત્રો તેણે પેટમાં પધરાવી દીધાં. તેના વિચારમગ્ન જીવમાં મદ્યપાનથી એક પ્રકારની ક્ષણિક શાન્તિ—સ્ફુર્તિ આવી.

પ્રકરણ ૩૫ મું.

દુનિયા ઝુકતી હય, ઝુકાનેવાલા ચાહિયે !

મધ્ય રાત્રિને સમયે કેશવલાલને એવો વિચાર આવ્યો કે, તેણે એક મ્હોટી ભૂલ કરી છે. તેણે વિચાર્યુંઃ—"નર્મદાનું પિત્રાલય કે શ્વસુરાલય કાયલીમાં છે એટલા જ આધારપર હું અહિં આવ્યો છું. કદાચ બીજું કાયલી ગામ હશે તો ? એક નામનાં કેટલીક વખત બે ત્રણ ગામ પણ હોય છે ખરાં."

બીજે દિવસે સ્હવારે શય્યા ત્યાગ કરીને કેશવલાલ કાયલી ગામના ધોબીને બોલાવી લાવવા ધર્મશાળાના નોકરને મોકલી જીબઈની માને કેવી રીતે મળવું અને તેને શા શા પ્રશ્નો પૂછવા તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો.

એટલામાં છાણી ગામથી ફોજદારનો એક સિપાહી એક પત્ર લઈ કેશવલાલ પાસે આવી પહોંચ્યો. ફોજદારે એ પત્રમાં લખ્યું હતું કે–"જાહિરખબર વાંચી ઘણાં માણસો પુસ્તક ખરીદવાની ઇચ્છા દર્શાવે છે. જો તમે બે ત્રણ દિવસ અહિં આવીને રહી જાઓ તો તમને સારો ફાયદો થાય તેમ છે."

આ પત્ર વાંચી કેશવલાલે એક પત્ર લખી તેમાં ફોજદારનો આભાર માન્યો અને બે ત્રણ દિવસમાં પોતે છાણી આવશે એમ જણાવ્યું. સિપાહી પ્રત્યુત્તર લઇને ચાલ્યો ગયો.

ધોબીને ત્યાંથી ધર્મશાળાના નોકરે પાછા આવીને કહ્યું:—"આપનાં કપડાં હજી ધોવાઇને તૈયાર થયાં નથી. સ્હાંજે કપડાં લઇને ધોબી જાતે આપની પાસે આવી જશે."

આખો દિવસ પસાર થઈ ગયો. કેશવલાલ સ્હાંજે ચ્હા પીતો હતો એવામાં ધોબી તેની પાસે ધોએલાં કપડાં લઇ આવ્યો.

વસ્ત્રો ગણી લઇને કેશવલાલે કહ્યું:—"ધોબી ! આ કકડો જો જોઇએ. એના ઉપર જે ચિન્હ કર્યું છે તે ત્હેં કર્યું છે કે ?"

ગવનનો કકડો હાથમાં લઇને ધોબીએ લક્ષપૂર્વક ચિન્હ તપાસ્યું. પછીથી તે સંદિગ્ધ ભાવથી કેશવલાલના મ્હોં તરફ જોવા લાગ્યો,

કેશવલાલે પૂછ્યું:—"આ ચિન્હ ત્હેં કર્યું છે કે ? એ કોનું ગવન છે એ હું જાણવા માગું છું."

એ કોના ગવનનો કકડો હતો તે ધોબી જાણી ગયો હતો. તે કકડો જીવણલાલની ગૂમ થયેલી પુત્રી લીલાવતીના ગવનનો હતો. લીલાવતી સંબંધી જે ગામગપાટા ચાલતા હતા એ પણ ધોબીના જાણવામાં હતા. આથી કરીને તે ગભરાઇ ગયો હતો. તેણે નમ્ર સ્વરે કહ્યું:–"આ ચિન્હ કોનું છે તે હું કેવી રીતે કહી શકું ? તમને આ કકડો ક્યાંથી મળી આવ્યો છે ?"

કેશવલાલે વિરક્ત બની જઇને કહ્યું:–"મ્હને ક્યાંથી મળ્યો છે તેનું ત્હારે શું કામ છે ? હું જે પુછું તેનો ઉત્તર આપ."

ધોબી હાથ જોડી કરગરવા લાગ્યો:–'સાહેબ ! મ્હને માફ કરો–હું ગરીબ માણસ છું."

કેશવલાલ ક્રોધે ભરાયો. કઠોર સ્વરે તેણે કહ્યું:—"સાલા ! લુચ્ચાઇ કરે છે ? તું ગરીબ છે કે તાલેવંત તે તને કોણ પૂછે છે ? આ ચિન્હ ત્હેં કર્યું છે કે કેમ તેનો ઉત્તર આપને ?"

ધોબી ધ્રૂજી ઉઠયો. દયા ઉપજાવે એવા સ્વરે તેણે કહ્યું:—"સાહેબ ! શું થયું છે ? "

કેશવલાલ ક્રોધમાં જ બોલી ઉઠયો:—" ખૂન થયું છે ? "

ધોબીનું મ્હોં સફેદ કાગળ જેવું બની ગયું. તેણે કહ્યું:—" શું ખૂન થયું છે ? જીવનલાલભાઇની પુત્રીનું ખૂન થયું છે ? કોણે ખૂન કર્યું છે, સાહેબ ?

કેશવલાલના મનનો સઘળો સંદેહ દૂર થયો. તેણે કાંઇ વિચાર કરીને કહ્યું:—

" બીજું કોણ કરે ? અહિંના જમીનદારના ન્હાના ભાઇએ જ ખૂન કર્યું છે. ! "

ધોબી:—ન્હાના ભાઇ મોહનલાલે ? એ તો અમે જાણીએ છીએ ! ત્યારે સાહેબ ! હવે શું થશે ? શું આપ પોલિસ અમલદાર છો ?

કેશવલાલે ગંભીરતાથી કહ્યું:—" હા હું ડિટેકિટવ છું. "

ધોબી વિશેષ ગભરાઈ ગયો. તેણે કેશવલાલને કરગરી પડીને કહ્યું:—"સાહેબ ! હું ગરીબ માણસ છું. મ્હારા ઉપર દયા રાખજો. હું કાંઇ જાણતો નથી. મ્હને સાક્ષી બાક્ષીના ઝઘડામાં ના નાખશો. આપનાં કપડાંની ધોવડામણીના પૈસા મ્હારે જોઇતા નથી. એ પૈસા હું આપ સાહેબને પાન ખાવાને આપું છું. ડિટેકિટવ સાહેબ ! મ્હારી વિનંતિ ભૂલી ન જશો. જો મ્હારા ઉપર દયા નહિ કરો તો હું એક ગરીબ માણસ વિના અપરાધે માર્યો જઇશ ! "

કેશવલાલે હસીને કહ્યું:—" ઠીક છે, જા; પરંતુ ખબરદાર ! આ સઘળી વાત કોઇને કહીશ નહિ. "

ધોબીએ પોતાના બન્ને કાન પકડીને કહ્યું:—" હજુર ! હું કોઇને એક અક્ષર પણ કહીશ નહિ.—જીભ કપાઇ જશે તો પણ કહીશ નહિ ! "

આમ કહીને ધોબી ચાલ્યો ગયો.

બહાર નીકળીને ધોબી ગભરાતો ગભરાતો અસંખ્ય વિચારો કરતો ચાલ્યો જવા લાગ્યો. તે વારંવાર પાછળ ફરીને જોતો જોતો, કેટલાક આડાઅવળા રસ્તાઓ ફરીને જમીનદારના ઘર પાસે જઇ પહોંચ્યો. મકાનમાં પ્રવેશ કરતાં જ તેણે જોયું કે, જમીનદાર હરિલાલ જમવાની તૈયારી થયેલી હોવાથી હાથ પગ ધુએ છે.

ધોબી તેમની પાસે જઇને બેસી રડી પડયો. તેણે કહ્યું:—"મહારાજ ! આપનું અન્ન ખાઈને જ હું જીવું છું. તેથી આપને હું એક છુપી ખબર કહેવાને આવ્યો છું. આપણા ઉપર એક મ્હોટું સંકટ આવી પડયું છે."

હરિલાલે પૂછ્યું:—"કહે કહે, જલદી કહે કે શું થયું છે ?"

ધોબીએ ગદ્દગદ્દ કંઠે કહ્યું:—"મહારાજ ! ખૂની મામલો છે. ગામમાં ટીકટીકી આવી છે !"

હરિલાલ:—ટીકટીકી શાની ?

ધોબી:—ટીકટીકી પોલિસ.

આમ કહીને ધર્મશાળામાં કેશવલાલ સાથે ધોબીને જે વાતચિત થઇ હતી તે તેણે જમીનદાર હરિલાલને કહી સંભળાવી. અંતે તેણે હાથ જોડીને કરૂણ કંઠે કહ્યું:—"મ્હેં આપને આ ખબર આપી છે એ કોઇના જાણવામાં આવે નહિ એટલું ધ્યાનમાં રાખજો. હમ્મેશાં આપનું અનાજ ખાઇને જીવું છું તેથી આપને આ ખબર આપ્યા સિવાય મ્હારા જીવને શાન્તિ વળે તેમ નહોતું. ન્હાના ભાઇનો જીવ બચાવવાના જે કાંઇ ઉપાયો કરવા હોય તે જલદીથી કરજો. હવે હું જઉં છું."

ધોબી ચાલ્યો ગયો. હરિલાલનું ચિત્ત જમવાપરથી ઉઠી ગયું. પોષ્ટ ઑફિસમાં ફોજદાર સાથે કેશવલાલની મુલાકાત થઇ છે, તેમ જ આજે ફોજદાર તરફથી એક પત્ર લઇને એક સિપાહી પણ આવ્યો હતો એ હકીકત તેમના સાંભળવામાં આવી હતી. કેશવલાલે હરિલાલનું મુંબાઇનું ઠેકાણું જાણવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી એ વાત પણ તેમને યાદ આવી. આથી કરીને ધોબીએ જે હકીકત કહી તેના ઉપર તેમને વિશ્વાસ બેઠો. તેમણે ઉપર જઇને પોતાના કુટુંબની સાથે થોડા સમય સુધી મસલત કરી. પછીથી બેઠકખાનામાં આવી તેમણે એક નોકરને મુનીમને બોલાવી લાવવા માટે દોડાવ્યો.

મુનીમ આવ્યો એટલે તેની સાથે પણ કંઇ મસલત કરી તેને રાત્રે નવ વાગ્યે બહાર મોકલ્યો. મુનીમે બહાર જઇ આવીને કહ્યું:—"એ તો ત્રણ હજાર રૂપિયામાં એક પાઇ પણ ઓછી લેવાની સાફ ના પાડે છે. એ કહે છે કે, "ખૂન થયાનાં અનેક પ્રમાણો મ્હારા હાથમાં છે. માત્ર જેનું ખૂન થયું છે એ સ્ત્રી કોણ હતી તે જાણવાનું

બાકી રહ્યું હતું. એ હકીકત અત્રે આવ્યા પછી જાણવામાં આવી છે. " હવે જેમ આપને યોગ્ય લાગે તેમ કરીએ. "

હરિલાલે નિરૂપાયે ત્રણ હજાર રૂપિયાની એક કોથરી ભરીને મુનીમના હાથમાં આપી. મુનીમ એ રૂપિયા વિના ત્રિલંબે કેશવલાલને આપી આવ્યો. કેશવલાલે મુનીમ સાથે જમીનદાર હરિલાલને હવે બેફિકર રહેવાનું જણાવ્યું.

કેશવલાલ સ્વગત વિચારવા લાગ્યોઃ–"આવી જ રીતે દગાબાજ દુનિયામાં દગો કરવો જોઇએ ! દુનિયા ઝુકતી હય, ઝુકાનેવાલા ચાહિયે !"

પ્રકરણ ૩૬ મું.

ફોજદારની સહાયતા.

મધ્યરાત્રિ સુધી કેશવલાલને નિદ્રા આવી નહિ તે સ્વગત વિચારવા લાગ્યોઃ–" જ્યારે આટલી બધી શોધ કરી છે ત્યારે હવે આ શોધને પડતી મૂકવી ઉચિત નથી. એ બનાવટી મુળજીભાઇ કોણ છે તેનો પત્તો મેળવવો જ જોઇએ. પ્રથમ મ્હેં એમ ધાર્યું હતું કે, એ મોહનલાલ નથી પરંતુ એ શું સંભવિત છે? મુંબાઇથી એક પત્ર આવ્યો છે, તેમાં ઠેકાણું આપવામાં આવ્યું છે. માત્ર એટલા જ ઉપરથી એવા નિર્ણય ઉપર કેવી રીતે આવી શકું કે મોહનલાલ ઢિકરિયામાં બનાવટી મુળજીભાઇ થઇને આવ્યો નથી ? જો કદાચ મુંબાઇમાં જ મોહનલાલ હશે તો પછી હું શું કરીશ ? આ લીલાવતી અહિંથી ક્યાં ગઈ અને તેણે શું કર્યું. એ સઘળી તપાસ કરીશ તો જ બનાવટી મુળજીભાઇનો ખરો પરિચય માલૂમ પડશે. લીલાવતીની સંપૂર્ણ શોધ અત્રે જ કરી શકાય તેમ છે. જીબાઈની માને કેટલીક હકીકત પૂછી જોવાની જરૂર છે; પરંતુ એ ખરી હકીકત કહેશે કે ? લીલાવતીનું ખૂન થયું છે અને એ ખૂની મામલાની તપાસ કરવા હું ડિટેક્ટિવ તરીકે અહિં આવ્યો છું એ હકીકત સાથે જ આખા ગામમાં જાહિર થઇ જશે; તેથી જીબાઈની મા પાસેથી ખરી હકીકત જાણી શકાશે નહિ. જો હું પોલિસ અધિકારી હોત તો કોઇ પણ પ્રકારની હરકત પડત નહિ. પરંતુ લાચાર ! '

શય્યામાંથી ઉઠીને કેશવલાલે દીપક સળગાવ્યો. ઓરડીમાં તે થોડા સમય સુધી આંટા મારવા લાગ્યો. તરત જ તેને ફોજદારના પત્રની હકીકત યાદ આવી. એ પત્ર ઉઘાડી પુનઃ વાંચી કેશવલાલ વિચારવા લાગ્યોઃ—" આ ફોજદાર જો મ્હને સહાયતા કરે તો હું મ્હારા કાર્યમાં ફત્તેહમંદ થયા સિવાય રહું નહિ. મ્હારી પાસે ઘણા રૂપિયા આવ્યા છે. રૂપિયાથી ફોજદારને વશ કરૂં તો પછી ચિંતા રહે નહિ; પરંતુ ફોજદાર પાન સુદ્ધાં ખાતા નથી ! માટે બીજો ઉપાય અજમાવ્યા સિવાય છુટકો નથી. ફોજદાર હજી નવયુવક છે. હું જો એક ઉત્તમ શૃંગારિક વાર્ત્તા બનાવી તેમને વંચાવું—હું જાતે જ જાણે કે નાયક છું—આ રહસ્યનો ભેદ થતાં જ જાણે કે અમારૂં પ્રણય-મિલન થાય તેમ છે-તો જરૂર ફોજદારનું મન ભીંજાશે અને હાથકડી પોલિસ વગેરેની મ્હને સહાયતા આપશે. હવે વાર્ત્તા કેવી રીતે તૈયાર કરવી? આ સઘળા કારસ્થાનમાં થોડો ફેરફાર તેમ જ વધારો કરીને વાર્ત્તા તૈયાર કરવામાં જ કલ્યાણ છે. "

લગભગ રાત્રે ત્રણ વાગ્યે કેશવલાલ નિદ્રાધીન થયો. બીજે દિવસે લગભગ સાત વાગ્યે તે જાગી ઉઠયો. ચ્હા પી રહ્યા પછી તે પગે ચાલતો છાણી જવા નીકળી પડયો. છાણી ગામ ત્યાંથી માત્ર ત્રણ માઇલ દૂર હતું. સાડાઆઠ વાગ્યાના સુમારે તે ફોજદાર પાસે જઈ પહોંચ્યો. ફોજદાર એક નવીન માસિક પત્ર વાંચતો બેઠો હતો. કેશવલાલનો સત્કાર કરતાં તેણે કહ્યુંઃ—" આવો બેસો. ચ્હા પીશો કે ? "

કેશવલાલઃ—ના જી, હું ચ્હા પીને જ નીકળ્યો હતો.

બે ચાર શિષ્ટાચારની વાતો થયા પછી ફોજદારે કહ્યું:—"તમે વહેલા આવી ચઢયા છો. તમારાં પુસ્તકો ખરીદવાની ઇચ્છા ધરાવનાર માણસો તો દશ વાગ્યા પહેલાં મળી શકશે નહિ."

કેશવલાલઃ—ફોજદાર સાહેબ ! હું એક નવલકથા છપાવું છું એ માત્ર એક જૂઠું કારણ છે.

ફોજદારે અલ્પ સમય સુધી લક્ષ્યપૂર્વક કેશવલાલના મુખ તરફ જોઇને કહ્યુંઃ—" હું પણ એ જાણું છું ! "

આ ઉત્તર સાંભળી કેશવલાલ વિસ્મિત તેમ જ શંકિત થયો. તરત જ તેણે પૂછ્યુંઃ—" શું આપ જાણો છો ? કેવી રીતે આપ જાણી શકયા ?"

ફોજદારે કહ્યું:—"પોષ્ટ ઑફિસમાં તમારી સાથે વાતચિત કરતાં મ્હને તમારા ઉપર સંશય આવ્યો હતો તેથી તે દિવસે જ મ્હેં તમારી જાહિરખબર જે ઠેકાણાની છે તે ઠેકાણે પોલિસ કમિશનરને મોકલી દીધી. તેમના તરફથી મ્હને તાર મળ્યો છે કે, તમે જે ચોપડીનું નામ જાહિર કર્યું છે તે ચોપડી ત્યાંના કોઇ પણ છાપખાનામાં છપાતી નથી."

કેશવલાલનું હૃદય જોરથી ધબકવા લાગ્યું; પરંતુ તેણે પોતાના એ ભાવને બની શકે ત્યાં સુધી છુપાવી રાખીને કહ્યું:—"બીજી શી હકીકત તમારા જાણવામાં આવી છે?"

ફોજદાર:—એ જ કે, તમે કોઇ બદમાશ માણસ નથી—બદમાશોના લિષ્ટમાં તમારૂં નામ નથી.

કેશવલાલનો ભય ઘણે અંશે દુર થયો. તેણે કહ્યું:—ફોજદાર સાહેબ! તમને જ્યારે મ્હારા ઉપર સંશય આવ્યો હતો ત્યારે મ્હારી ચોપડીનાં ગ્રાહકોને મેળવી આપવાનો યત્ન તમે શા માટે કર્યો? મ્હને અત્રે શા માટે બોલાવ્યો?"

ફોજદાર:—જ્યારે મ્હેં તમને અત્રે આવવાનો પત્ર લખ્યો ત્યારે મ્હને તાર મળ્યો નહોતો. જો કદાચ તમારી વિરૂદ્ધ તાર આવે તો હું તમને પકડવાને માટે પાછો કયાં ફર્યા કરૂં એમ વિચારીને જ તમને અત્રે આવવાનું મ્હેં ચતુરાઇનો ઉપયોગ કરી લખી જણાવ્યું હતું.

આમ કહીને ફોજદાર ખડખડ હસવા લાગ્યો; પરંતુ કેશવલાલ હસ્યો નહિ. નીચું મ્હોં કરી, મૌન ધારણ કરી તે બેસી રહ્યો. અંતે મૌનનો ભંગ કરી ફોજદારે કહ્યું:—"કેશવલાલભાઈ! તમે મ્હારાપર ક્રોધે ભરાઓ છો કે? જુઓ, અમે પોલિસના માણસો છીએ. સંદેહ કરવાનો જ અમારો ધંધો છે. મ્હેં માત્ર સરકાર તરફનું મ્હારૂં કર્તવ્ય બજાવ્યું છે; તેથી તમે દુઃખિત શા માટે થાઓ છો?"

કેશવલાલે નીચું મ્હોં રાખીને જ કહ્યું:—"તમે મ્હને ચોર કે બદમાશ વિચારી મ્હારા ઉપર સંદેહ લાવ્યા તે માટે હું દુઃખી થતો નથી. હું એક પ્રકારની આશા રાખીને આપની પાસે આવ્યો હતો. મ્હારી આશા નિરાશામાં ફેરવાઇ જવાનો સમય જોઇને જ હું દુઃખી થઉં છું!"

ફોજદારે આશ્ચર્ય પામીને કહ્યું:—"શી આશા રાખીને મ્હારી પાસે આવ્યા છો?"

કેશવલાલઃ—કેટલીક બાબતોની શોધ કરવા માટે હું આ તરફ આવ્યો છું. એ બાબતોની શોધ ઉપર મ્હારી સમસ્ત જીંદગીના સુખ દુઃખનો આધાર રહેલો છે. આપ પોલિસ અધિકારી છો. આપ જો ધારો તો તે બાબતોની તપાસ કરી મ્હને સહાયતા કરી શકો તેમ છો.

ફોજદારઃ—તમારા વચનોનું રહસ્ય હું સમજી શકતો નથી. ઠીક કેશવલાલભાઇ !—જો તમારૂં ખરૂં નામ કેશવલાલ જ હોય તો–તમે શા માટે આશાભંગ થયા છો તે મ્હને જણાવો. પછીથી હું તમને જણાવી શકું કે, મ્હારાથી હમને સહાયતા કરી શકાય તેમ છે કે નહિ.

કેશવલાલઃ–હું મ્હારૂં નામ કહું છું તે ખરૂં કહું છું કે નહિ એ માટે તમારા મનમાં હજી સંદેહ છે કે ? આ તરફ હું સૌ કોઇથી અજાણ્યો છું. કોને બોલાવીને હું સાબિત કરૂં કે મ્હારૂં નામ કેશવલાલ પ્રાણુલાલ છે ? !

ફોજદારઃ—જો મ્હારાથી તમારાપર કોઇ પણ પ્રકારનો ઉપકાર થઇ શકે તેમ હોય તો તથા હું એ ઉપકાર કરવા જતાં મ્હારા ધર્મ માર્ગથી વિમુખ થઇ શકું તેમ ન હોય તો–હું અવશ્ય તેમ કરવા તૈયાર છું.

કેશવલાલઃ—આપ ધર્મમાર્ગ ઉપર રહીને જ મ્હારાપર ઉપકાર કરી શકો તેમ છો. માત્ર મ્હારા એકલાની ઉપર નહિ; પરંતુ એક પ્રાચીન આબરૂદાર પરિવાર ઉપર પણ આપનો મહાન્ ઉપકાર થશે.

ફોજદારઃ–ત્યારે સઘળી હકીકત મ્હને વિસ્તારથી કહી સંભળાવો.

કેશવલાલઃ—એક પુરૂષ અને એક સ્ત્રી એક ઠેકાણે જઇને દગાબાજી કરવાની તૈયારીમાં છે. હું તેમની એ દગાબાજીમાં અડચણ કરવાની ઇચ્છા રાખું છું. એ સ્ત્રી કોણ છે તે હું આ તરફ આવીને જાણી શક્યો છું–પરંતુ પુરૂષ કોણ છે એ સંબંધી હજી સુધી મ્હને કોઈ પણ પ્રકારની ચોક્કસ માહિતી મળી નથી.

ફોજદારઃ—એ બન્ને જણાં શી દગાબાજી કરવાનાં છે ?

કેશવલાલઃ–આ પ્રશ્નનો ઉત્તર હું હમણાં આપી શકું તેમ નથી; તે માટે માફ કરજો. છતાં એટલું જણાવું છું કે એ સ્થાન અહિંથી ઘણે દૂર આવેલું છે. આ જીલ્લામાં નથી–તેમ જ ડિવીઝનમાં પણ નથી.

ફોજદારઃ—એ સ્ત્રી કોણ છે ?

કેશવલાલઃ—કોયલી ગામના જીવનલાલ પંડયાની પુત્રી લીલાવતી છે. હું કેવી રીતે તેને પિછાની શક્યો છું તે પણ કહું છું.

આમ કહીને પેલા ગવનનો કડકો, તથા ઘોબી સાથે થયેલી વાતચિતમાંથી કેટલીક હકીકત કેશવલાલે ફોજદારને કહી સંભળાવી.

ફોજદારે એ હકીકત સાંભળીને કહ્યું:—" તમે ઇંગ્રેજી ડિટેકિટવોની વાર્તાઓ ઘણી વાંચતા હો એમ લાગે છે ! તમે એક બીજા શાર્લોક હોમ જણાઓ છો !"

કેશવલાલ:—એ વિખ્યાત ડિટેકિટવના જેટલી શક્તિ મ્હારામાં હોત તો પછી મ્હારે બીજી શાની જરૂર રહેત ?

ફોજદારે હાથમાંના માસિકપત્રનાં પૃષ્ટ ઉલટાવતાં ઉલટાવતાં કહ્યું:—"તમે કહ્યું કે, એ પુરૂષ કોણ છે તે અદ્યાપિ તમે જાણી શકયા નથી. કોઇના ઉપર તમને સંશય છે કે ? "

કેશવલાલ:—હા. જે રાત્રે લીલાવતી આ છાણી ગામમાં આવેલા તેને સાસરેથી ગૂમ થઈ, તે રાત્રે જ બાજવા ગામની પાસે કોયલીમાં રહેતી જીભઈની મા, કોયલી ગામના જમીનદાર હરિલાલના ન્હાના ભાઇ મોહનલાલ સાથે જતી જોવામાં આવી હતી. મોહનલાલ પણ તે જ દિવસનો ગૂમ થઇ ગયો છે. તેથી મ્હને એવો સંશય રહે છે કે, એ મોહનલાલની સાથે જ લીલાવતીએ ગૃહત્યાગ કર્યો છે—અને તેઓ બન્ને મળીને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે દગાબાજી કરવાની તૈયારીમાં છે.

પછીથી ફોજદારે ટેબલમાંથી પોલિસ ડાયરીઓ બહાર કાઢી. કેશવલાલે પૂછયુ:—" આ ડાયરીઓમાંથી શું જડશે ? "

ફોજદારે આ પ્રશ્નનો કાંઇ પણ ઉત્તર નહિ આપતાં કહ્યું:—" તમે એમને દગાબાજી કરતાં અટકાવવાનો યત્ન કરો છો તે માત્ર ધર્મભાવથી અગર તો પરોપકાર કરવાના હેતુથી જ કરોછો ને ? "

કેશવલાલ:—બિલકુલ નહિ એમાં તો મ્હારો મુખ્ય સ્વાર્થ સમાયલો છે.

આમ કહીને કેશવલાલે જે કલ્પિત નવલકથા કહેવાની શરૂઆત કરી તે આ પ્રમાણે છ:—

" એક જમીનદારને માત્ર એક જ પુત્ર હતો. જગન્નાથની યાત્રાએ જતાં માબાપ પાસેથી પુત્ર ખોવાઈ ગયો. એ આજ પચીસ વર્ષ ઉપરનો પ્રકાર છે. પછીથી જમીનદારની સ્ત્રી મરી જતાં તેમણે બીજી વખત લગ્ન કર્યું. એ સ્ત્રીએ એક કન્યાને જન્મ આપ્યો. મ્હારા પિતા એ જમીનદારના કારભારી છે, તેથી મ્હારી અને એ કન્યાની વચ્ચે બાલ્યાવસ્થાથી જ પ્રીતિ થઇ હતી. ઘેર એક શિક્ષિકા રાખીને જમી-

નદાર મહાશય કન્યાને ઇંગ્રેજી અભ્યાસ કરાવતા હતા. હું તેને ગુજરાતી અભ્યાસ કરાવતો હતો. બે વર્ષથી જમીનદાર મહાશય સ્વર્ગસ્થ થયા છે. તેમણે એવું વીલ કર્યું છે કે, કન્યા પંદર વર્ષની થાય એટલે તેનો મ્હારી સાથે વિવાહ કરવો, તથા સઘળી સંપત્તિ અમારી બન્નેની થાય. આ સમય દરમ્યાન કારભારીએ કન્યાના ટ્રસ્ટી તરીકે કન્યાનું રક્ષણ કરવું. કન્યાની ઉંમર હમણાં ચૌદ વર્ષની છે–એક વર્ષ પછી અમારૂં બન્નેનું શુભ લગ્ન થનાર છે; પરંતુ બે માસથી એક વ્યક્તિ આવીને એમ કહે છે કે, તે જ જગન્નાથજીમાં ખોવાયલો જમીનદાર મહાશયનો પુત્ર છે. ગામના બે ચાર લોકોને વશ કરી તે સઘળી વિષય–સંપત્તિ મેળવવાને માટે કોર્ટે ચઢવાની તૈયારી કરે છે. એ યુવકના આવતાં પહેલાં થોડા દિવસ પૂર્વે એક યુવતીએ પોતે નિરાધાર છે એમ જણાવી જમીનદાર મહાશયના અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો છે; તેથી તેણે ત્યાં જ આશ્રય મેળવ્યો છે. આ યુવતી પેલા યુવકને ગુપ્ત પત્રો લખતાં પકડાઈ છે. એ યુવતી લીલાવતી છે એમ ધોબીએ કરેલા ખુલાસા ઉપરથી માલૂમ પડે છે; પરંતુ એ યુવક કોણ છે તે જાણવામાં આવે તો જ હેતુ સિદ્ધ થાય તેમ છે."

ફોજદાર આશ્ચર્યમાં પડી જઈને આ હકીકત સાંભળતો હતો. અંતે તેણે કહ્યું:–"મહાશય ! આ તો બરાબર એક નવલકથાના જેવો પ્લૉટ છે ! ઘણો આશ્ચર્યજનક બનાવ !"

કેશવલાલ સમજ્યો કે, પોતે પોતાની યુક્તિમાં ફાવ્યો છે !

પછીથી ફોજદારે પોલિસની ડાયરીનાં પૃષ્ઠ ઉલટાવતાં ઉવટાવતાં કહ્યું:—"તમે કોયલીમાંની કઇ સ્રીનું નામ કહ્યું હતું ? "

કેશવલાલઃ—જીભાઈની મા.

ફોજદારે એક પૃષ્ઠમાંની હકીકત કેશવલાલને બતાવીને કહ્યું:– "જુઓ તમારૂં કહેવું ખરૂં છે. બન્ને જણાં એક જ રાત્રે ગૂમ થયેલાં હોવાથી તેઓ સાથે જ નાશી ગયા હશે ! "

કેશવલાલઃ—હું પણ એમ જ ધારૂં છું.

ફોજદારઃ—તમે બેફિકર રહો. હું ધર્મમાર્ગે રહી—સરકારને વફાદર રહી–મ્હારાથી બનતી મદદ તમને જરૂર કરીશ.

પ્રકરણ ૩૭ મું.

બંધુ-ભગિનીનો પત્રવ્યવહાર.

" પ્રિય બ્હેન સીતા !

તને છેલ્લો પત્ર લખ્યો ત્યાર પછી ઘણી હકીકત મ્હારા જાણવામાં આવી છે. અહિંના ફોજદાર સાહેબ મ્હારા સાચા સ્નેહી છે. તેમની સહાયતાથી જીબઈની માની તપાસ કરી તેની માર્ફત ઘણી હકીકત જાણી લીધી છે. એ રાંડ પહેલાં તો કાંઈ કહેતી નહોતી; પરંતુ સિપાહીએ જ્યારે તેના હાથમાં હાથકડી પહેરાવવા માંડી ત્યારે જ તેણે સઘળી હકીકત કહી. મોહનલાલે તેને પૈસાથી વશ કરી સંધ્યા સમયે છાણી મોકલી હતી. ત્યાં તેણે રાત્રે લીલાવતીને સુયોગ મળતા એકાંતમાં કહ્યું કે-'ત્હારી માતા બિમાર છે. અહીંથી ત્હારા જેઠ તને ઘેર આવવા નહિ દે એમ જાણી તેમણે ગાડી મોકલી છે. માણસો તેમ જ ગાડી અહિંથી થોડે દૂર રસ્તામાં છે. રાત્રે દશ વાગ્યાથી હું ત્હારા ઘરની પાછળ ઉભી રહીશ. ઘરમાં સૌના ઉંઘી ગયા પછી તું મ્હારી પાસે ચાલી આવજે. ત્હારી માતાની સાથે મુલાકાત કરાવી હું રાત્રે ને રાત્રે જ પાછી તને અહિં પહોંચાડીશ.' ભોળી બાળિકાએ રાંડનાં આવાં વચનોથી ભોળવાઇ જઇ રાત્રે ઘરમાં સૌ ઉંઘી ગયાં એટલે ગુપચૂપ બહાર નીકળી પડી. છાણીથી એક માઇલ દૂર ગાડી તેમ જ કેટલાંક માણસો સાથે રાખીને મોહનલાલ છુપાઇ રહ્યો હતો, જેવી જીબઇની મા લીલાવતીને સાથે લઇને ત્યાં ગઇ એટલે મોહનલાલે લીલાવતીને બળાત્કારથી ગાડીમાં બેસાડી ગાડી હાંકી મારી જીબઇની માએ કહ્યું છે કે, એ ગાડીવાનનું નામ રામલો છે. ફોજદારે રામલાને બોલાવી તપાસ કરી છે. ગાડીવાને એમ જણાવ્યું છે કે, તે એ બન્ને જણાંને ઠેઠ પાલેજ સુધી મૂકી આવ્યો હતો. પછીથી બન્ને ક્યાં ગયાં તેની માહિતી હજી મળી નથી. આવતી કાલે હું ફોજદાર સાહેબની સાથે પાલેજ જઇશ. ત્યાંથી બીજો પત્ર લખી વિશેષમાં જે કાંઈ હકીકત જાણવામાં આવશે તે લખી જણાવીશ.

લી.

નિરંતર શુભેચ્છક

કેશવલાલ."

૨

"સ્નેહમયી ભગિની સીતા !

પરમ દિવસે તને એક પત્ર લખ્યો છે તે તને મળ્યો હશે. ફોજદાર સાહેબ મ્હને પોતાની સાથે પાલેજ નહિ લઇ જતાં તેઓ એકલા જ ત્યાં જઇ આવ્યા છે. તેમણે પાછા આવીને જણાવ્યું છે કે, લીલાવતીને મોહનલાલ બળાત્કારથી પાલેજથી ભરૂચ સુધી લઇ ગયો હતો. પછીથી એક દિવસે સંધ્યા સમયે તે લીલાવતીને સાથે લઇને નર્મદા નદીમાં નૌકામાં બેસી ફરવા ગયો હતો. નૌકા થોડે દૂર ગઇ એટલે તેણે લીલાવતીને પોતાની કામેચ્છા પૂર્ણ કરવાનો ઘણો આગ્રહ કર્યો હતો; પરંતુ લીલાવતીએ તેની ઇચ્છા પૂર્ણ થવા દીધી નહોતી. તેણે ગળે ફાંસો ખાઇ આત્મહત્યા કરવાનો યત્ન કર્યો હતો. પરંતુ મોહનલાલે તેના ગળાની દોરી ચપ્પુની સહાયતાથી કાપી નાખી તેને આત્મહત્યા કરતી અટકાવી હતી. પછીથી લીલાવતી બેશુદ્ધ બની ગઈ હતી. નૌકાને પાછી ફરતાં ઘણી રાત્રિ વીતી ગઇ હતી તેથી મોહનલાલ નિદ્રાધીન થઇ ગયો હતો. આત્મહત્યા કરવાને માટે આવો સુયોગ જોઇ લીલાવતી ધીમેથી નર્મદા નદીમાં પડી. જો કે તે પડી ત્યારે અવાજ થયો હતો; પરંતુ વાયુનું જોર વિશેષ હોવાથી માછીઓનું લક્ષ્ય એ તરફ ખેંચાયું નહોતું. આ ઉપરથી એવું અનુમાન થઈ શકે છે કે, નર્મદા નદીમાં પડેલી લીલાવતી તણાતી તણાતી ત્યાં આવેલી છે. આ બનાવ ફાગણ વદ ૧૪ ને દિવસે બન્યો હતો. તેથી નર્મદા ત્યાં કયે દિવસે તણાઈ આવી હતી, એ હકીકત ચોક્કસ તપાસ કરીને લખી જણાવજે. તે ઉપરથી માલૂમ પડી આવશે કે, માછીઓએ જણાવેલી સ્ત્રી તેમ જ યુવક લીલાવતી અને મોહનલાલ છે કે કેમ ? બીજા કાંઇ નવીન વર્તમાન હોય તો અવશ્ય લખજે.

લી.

નિરંતર શુભેચ્છક કેશવલાલ."

૩

"પ્રિય વડિલ બંધુ !

આપના બન્ને પત્રો મળ્યા. ઉતાવળને લીધે માત્ર એક જ વાક્યમાં ઉત્તર લખું છું કે, ફાગણ માસની અમાવાસ્યાને દિવસે પ્રભાતકાળે જ નર્મદા અહિંના ઘાટપર તણાઇ આવી હતી.

લી. સીતાના સ્નેહવંદન."

૪

" પ્રિય બહેન !

ત્હારો પત્ર મળ્યો. એક શોધમાં તો નિરાશ થયો છું. મ્હને સ્પષ્ટ માલૂમ પડી આવ્યું છે કે નર્મદા બનાવટી મુળજીભાઇની સાથે અગાઉથી મસલત કરીને ત્યાં આવી નથી. એ સંબંધી જેટલી શોધ કરી તે સઘળી વ્યર્થ ગઇ છે. બનાવટી મુળજીભાઇ કોણ છે તેનો કશો નિર્ણય થઇ શકયો નથી. મ્હેં અહિં (મુંબાઈ) આવીને મોહનલાલની શોધ કરી. તેની ઓરડી શોધી કાઢી તપાસ કરી તો એમ માલૂમ પડયું કે, મુંબાઇમાં એક દિવસે જ્યારે તે ફરવા ગયો હતો ત્યારે તે મૉટોર નીચે ચગદાઇ ગયો છે, અને હમણાં સરકારી દવાખાનામાં છે. ત્યાં મ્હેં અનેક વખતે જઇને તેની મુલાકાત લીધી છે. ગઇ કાલે તેનું મૃત્યુ થયું છે. મરતાં પહેલાં તેણે વકીલ બોલાવીને દવાખાનામાં જ એક મૃત્યુપત્ર કર્યું છે. તેમાં લખ્યું છે કે, તેણે લીલાવતીના સતીત્વ રત્નને લૂંટવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે પાપને લીધે જ તેનું આવું શોચનીય રીતે મૃત્યુ થયું છે. વિશેષમાં તેણે લખાવ્યું છે કે, ઇશ્વરકૃપાથી તે તેના આ પાપકાર્યમાં નિરાશ થયો છે. તેની ઇચ્છા સફળ થઇ નથી–લીલાવતી સતી છે–સાધ્વી સ્ત્રી છે. પોતે સતી સાધ્વીના ઉપર ઘણો જુલ્મ ગુજારેલો હોવાથી તેણે પોતાની અડધી સંપત્તિ લીલાવતીને અર્પણ કરી છે. બાકીની અડધી તેણે પોતાના ભત્રિજાઓને સરખે ભાગે આપવાનું જણાવ્યું છે. હું પણ એ મૃત્યુપત્રમાં સાક્ષી થયો છું.

હું આવતી કાલે પ્રભાતકાળે કાશી જઇશ. ત્યાં અનેક સાધુ સંન્યાસીઓ રહે છે તેમને પૂછી હું શાંતિ–કુટિરનો પત્તો મેળવીશ. શાંતિ—કુટિરનો પત્તો લાગશે એટલે બનાવટી મુળજીભાઇનો પત્તો લાગશે જ.

લી. સદૈવ શુભેચ્છક બંધુ
" કેશવલાલ. "

૫

" પ્રિય ભગિની ! "

મ્હારો આટલા દિવસનો પરિશ્રમ સફળ થયો છે. કાશીમાં ત-

પાસ કરીને હું શાંતિકુટિરમાં ગયો. ત્યાં જતાં મ્હારા જાણવામાં આવ્યું કે, શાંતિકુટિરનો પ્રથમનો મહારાજ હિકરિયાનો રહેવાસી મુળજીભાઇ જ હતો. થોડા દિવસમાં પાછા ફરવાનું જણાવી તે યાત્રાએ નીકળી પડયો હતો; પરંતુ એક મહિના સુધી તે શાંતિકુટિરમાં પાછો ફર્યો નહિ તેથી તેના ચેલાઓ તપાસ કરતા કરતા મુંબાઈ સુધી આવી પહોંચ્યા. પોલિસ, રેલ્વે ઑફિસ વગેરે સ્થળોએ તપાસ કરીને તેઓ જાણી શક્યા કે, એ સમયે બાલારોડ સ્ટેશનપર એક સંન્યાસીનો મૃતદેહ ઉતારવામાં આવ્યો હતો. એ સંન્યાસીની ટ્રંક રેલ્વે ઑફિસમાં જમા હતી. એ ટ્રંક જોઇને તેઓ સમજી શક્યા હતા કે, એ ટ્રંક તેમના ગુરૂ મહારાજની જ હતી.

આ સંબંધીની વિશેષ તપાસ કરવા હું બાલારોડ ગયો હતો. ત્યાં સંન્યાસીનો મૃતદેહ ઉતારવામાં આવ્યો હતો એ સમાચાર મ્હારા સાંભળવામાં આવ્યા છે. વિશેષમાં મુખ્ય હકીકત એ જાણવામાં આવી છે કે, એ રાત્રે છાણી ગામનો કૃષ્ણલાલ નામનો યુવક કે જે લીલાવતીનો પતિ થાય છે તે નોકરીપર હતો. સંન્યાસીનો મૃતદેહ સમસ્ત રાત્રિ તેની સંભાળમાં જ હતો. થોડા દિવસ પછી નોકરીપરથી પાણીચું મળ્યાથી તે કાશી ચાલ્યો ગયો હતો.

બાલારોડથી હું છાણી ગયો હતો. ત્યાં કૃષ્ણલાલનો વડિલ બંધુ રહે છે તેને હજી સુધી કૃષ્ણલાલના કશા સમાચાર મળ્યા નથી. કૃષ્ણલાલ જીવે છે કે, મૃત્યુ પામ્યો છે તે પણ એ જાણતો નથી. આથી હવે સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે કે, એ કૃષ્ણલાલ જ મૃત સંન્યાસીના કાગળપત્રો ઉપરથી તેનું નામઠામ તેમ જ બીજી ઉપયોગી હકીકત જાણી લઈ મુળજીભાઇ બની હિકરિયા આવીને સજીવનલીલા ચલાવે છે. તે દિવસે સંધ્યા સમયે નર્મદા તેને બાગમાં જોઇ કેમ ચમકી ઉઠી હતી તે પણ સારી રીતે સમજી શકાય છે.

જે કેટલીક હકીકત જાણવી બાકી છે, તે બધી જાણવામાં આવ્યા પછી હું હિકરિયા આવી કાર્યક્ષેત્રમાં ઉતરીશ.

લી. નિરંતર હિતાકાંક્ષી

"કેશવલાલ."

પ્રકરણ ૩૮ મું.

ભયંકર બિમારી.

લગભગ એક અઠવાડીઆથી નિર્મળાગૌરી બિમાર છે. શરીરમાં ચોવીસે કલાક તાવ ભરાયલો રહે છે. કૃષ્ણુલાલ તેની શય્યા પાસે જ બેસી રહે છે.

બપોરનો સમય છે. નિર્મળાગૌરી રોગશય્યામાં સૂતી સૂતી વિચારો કર્યા કરે છે, તેની પાસે જ કૃષ્ણુલાલ બેઠો છે. નિર્મળાએ કૃષ્ણુલાલ તરફ નજર કરી કહ્યું:—"મ્હારે માટે તમે આટલી બધી ચિંતા શા માટે કરો છો ? જુઓને, મ્હારી ચિંતાથી તમારૂં મ્હોં પણ લેવાઈ ગયું છે."

કૃષ્ણુલાલઃ—ના ના, મ્હને કાંઈ થયું નથી.

નિર્મળાઃ—જો મ્હને જલદીથી આરામ કરાવાની તમારી ઇચ્છા હોય તો તમે મ્હારી બિલકુલ ચિંતા કરશો નહિ. તમે કારભારીની સાથે પણ હમણાં થોડો વખત પણ બેસતા ઉઠતા નથી. આ કરવું વ્યાજબી નથી.

કૃષ્ણુલાલઃ–તું નિશ્ચિંત રહે. હું ત્હારા કહેવા પ્રમાણે કારભારી મહાશય પાસે જઉં છું.

આમ કહી કૃષ્ણુલાલ ઉઠીને કારભારીના બેઠકખાનામાં ગયો તેણે પૂછ્યું:—"કેમ હરિકૃષ્ણ કાકા ? કાંઇ નવાજૂની છે કે ?"

હરિકૃષ્ણઃ—ભાઇ ! હમણાં મ્હારૂં શરીર સારૂં રહેતું નથી. તેથી એક મહિનો કોઈ સારે સ્થળે હવાફેર કરવા જવાનો હું વિચાર કરૂં છું.

કૃષ્ણુલાલઃ—એ માટે હું નારાજી દર્શાવતો નથી. તમે બેલાશક એક મહિનો ડુમ્મસ કે માથેરાન જઇને રહી આવો.

હરિકૃષ્ણઃ—પણ ભાઇ ! તમે હું જઉં તે પહેલાં ચાલુ કામકાજ સંભાળો. જો કે મુનીમ ચાલાક તેમ જ હોશિયાર છે; પરતુ તમારે પૂરતી દેખરેખ તો રાખવી જ જોઇએ.

આમ કહીને હરિકૃષ્ણ કારભારી કૃષ્ણુલાલને કામકાજ સંબંધીનો ઉપદેશ આપવા લાગ્યા; પરંતુ તેમના એક પણ વાકયે કૃષ્ણુલાલના કાનમાં પ્રવેશ કર્યો નહિ. તેનું મન જૂદાજ વિચારોમાં ગુંથાયલું હતું. તેના મનમાં નિર્મળાગૌરી સંબંધીના વિચારો ઉપજતા હતા.

ઘણા સમય સુધી ઉપદેશ આપી કારભારી હરિકૃષ્ણ સમજી ગયો કે, શ્રોતાનું તેમના ઉપદેશ પ્રત્યે લક્ષ્ય નથી. આથી તેમણે થોડો વખત શાંત રહી એક ગાઢ નિઃશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:—" ઠીક ભાઇ ! ત્યારે આજે તો હું ઉઠું છું—"

કૃષ્ણલાલઃ—વારૂ, પધારજો કાકા !

કારભારીના ગયા પછી કૃષ્ણલાલ ધુમ્રપાન કરતો કરતો આકાશ પાતાળના વિચારો કરવા લાગ્યો.

થોડા સમય પછી ભોજન તૈયાર થયાની ખબર મળી. કૃષ્ણલાલ અંતઃપુરમાં જઇ ભોજન ઉપર બેઠો; પરંતુ તે નામ માત્રનો જ બેઠો. ભોજન સામગ્રીનો ઘણોખરો ભાગ થાળમાં જ પડયો હતો માતાજી યોગમાયા કૃષ્ણલાલની પાસે બેઠા હતાં. તેમણે કહ્યું:—" કેમ ભાઇ ! આજે કાંઈ ખાધું નહિ ?"

કૃષ્ણલાલઃ—મ્હને ભૂખ નથી.

યોગમાયાઃ—શરીર તો સારૂં છે ને ?

કૃષ્ણલાલઃ—હા.

યોગમાયાઃ—ભાઈ ! મ્હારાથી છુપાવીશ નહિ. તને શું થયું છે તે કહે. વૈદ્યરાજને બોલાવી મંગાવું ?

કૃષ્ણલાલઃ—ના, વૈદ્યરાજને બોલાવવાની કાંઇ જરૂર નથી.

આમ કહીને કૃષ્ણલાલે હાથ મ્હોં ધોયાં. જ્યારથી નિર્મળા બિમાર થઈ હતી ત્યારથી કૃષ્ણલાલ સૂઇ રહેવા જતાં પહેલાં તેની પાસે જઇ થોડો ઘણો સમય ત્યાં બેસી વાતચિત કરતો હતો. આજે તેણે આ નિયમનો ભંગ કર્યો. તેણે શયનમંદિરમાં પ્રવેશ કરી દ્વાર બંધ કરી દીધાં.

પ્રકરણ ૩૯ મું.

કૃષ્ણલાલનો નિશ્ચય.

બીજા બે ત્રણ દિવસ વીતી જતાં નિર્મળાગૌરીને થોડો ઘણો આરામ થયો. આ અરસામાં કારભારીજી પણ કુમ્મસ ચાલ્યા ગયા.

કૃષ્ણલાલે પોતાના મન સાથે એવો નિશ્ચય કર્યો કે, સ્નેહના

હૃદયમાં તે છુરી મારશે નહિ. વિશ્વાસને સ્થાને તે કપટ ચલાવશે નહિ. તે નિર્મળાગૌરીને સઘળી સત્ય હકીકત કહી દેશે.

બપોરનો સમય છે. કૃષ્ણલાલ પોતાના દિવાનખાનામાં બેઠો બેઠો વિચાર કરે છે. અત્યારે તેના મ્હોં ઉપર પ્રથમના જેવી ચિંતાની છાયા નથી. પોતાના કર્તવ્યનો તેણે નિશ્ચય કરી લીધેલો હોવાથી તેણે શાન્તિ મેળવી છે; પરંતુ વેદનાનો અંત નથી–વિચારોની સીમા નથી.

હવે તેની મુખ્ય ચિંતા તેના પોતાના ભવિષ્ય સંબંધીની છે. તેણે એક બે દિવસમાં જ ઠિકરિયા ગામનો ત્યાગ કરી ચાલ્યા જવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. પુનઃ આ જીવનમાં ઠિકરિયા ગામમાં આવવાનો તેનો વિચાર નથી; પરંતુ તે વિચારે છે કે, નિર્મળાને જોયા સિવાય તેનું જીવન કેવી રીતે પસાર થશે ?

પોતાના ભવિષ્યના અંધકારમય જીવનમાં કૃષ્ણલાલ સહજ પણ પ્રકાશ જોઇ શકયો નહિ એમ નથી. હમણાં તે વિચારે છે;–" મ્હારી પ્રેમમયી પ્રતિમાનો ત્યાગ કરી જતાં મ્હારૂં હૃદય ભેદાઇ જાય તેમ છે. મ્હારી પવિત્ર પ્રેમમયી પ્રતિમાને હું અપવિત્ર કરીશ નહિ, એ જ મ્હારે માટે મ્હોટી સાંત્વના છે–એ જ મ્હારા ભવિષ્યના અંધકારમય જીવનનો સાધારણ પ્રકાશ છે. જેને ચ્હાહું છું તેના ગળાપર મ્હેં છુરી ફેરવી નથી–જેની પૂજા કરવાને માટે મ્હેં મ્હારા હૃદયનું સિંહાસન બનાવ્યું છે તેને મ્હેં કલંકિત કરી નથી એ જ વિચારો મ્હારા ભાવી દુઃખમય જીવનને સહજ સુખમય બનાવી રાખશે. "

કૃષ્ણલાલે આજે સંધ્યા સમયે નિર્મળાગૌરીને બાગમાં લઇ જઇને સઘળી સત્ય હકીકત નિવેદન કરવાનો વિચાર કર્યો છે. તેને સઘળી હકીકત નિવેદન કરી, તેની પાસે કરેલા કપટની ક્ષમા માગી તેણે હમ્મેશાંને માટે તેની વિદાય લેવાનો વિચાર કર્યો છે.

ઘડીઆળમાં ચાર વાગ્યા. કૃષ્ણલાલે અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો. તેણે જોયું કે, નિર્મળા તેના બેઠકખાનામાં બેસી એક પુસ્તક વાંચે છે. કૃષ્ણલાલને જોઇ, શરમાઇ જઇને તેણે પુસ્તક બંધ કરી દીધું.

કૃષ્ણલાલે એક ખુરસી ઉપર બેસીને કહ્યું:—" ચાલ આપણે થોડો વખત બાગમાં ફરી આવીશું ? "

નિર્મળાઃ—તમારો જીવ આજે ચિંતામગ્ન કેમ જણાય છે ? તમારી આંખો પણ ફુલી ગયેલી જોવામાં આવે છે ! આમ થવાનું શું કારણ છે ?

કૃષ્ણુલાલે કહ્યું:—" બાગમાં આવ–ત્યાં હું તને સઘળી હકીકત કહીશ. "

પૂર્વ પ્રથા અનુસાર નિર્મળાગૌરી પ્રથમ બાગમાં ચાલી ગઇ. થોડા સમય પછી કૃષ્ણુલાલ પણ બાગમાં નિર્મળાગૌરી પાસે ગયો. બન્ને જણાં એક બીજાની સાથે બાગમાં ફરવા લાગ્યાં. નિર્મળાગૌરી વચ્ચે વચ્ચે તીક્ષ્ણ દ્રષ્ટિથી કૃષ્ણુલાલના મ્હોં સ્હામું જોતી હતી.

પોતાની હકીકત કહેવાનો કૃષ્ણુલાલ ઘણો યત્ન કરવા લાગ્યો; પરંતુ તે કૃતકાર્ય થયો નહિ. કંઠ સુધી વાત આવીને અટકી જતી હતી. તે કોઇ પણ પ્રકારે અંતરની વાત કહી શકતો નહોતો.

થોડા સમય પછી નિર્મળાગૌરીએ કહ્યું:—" મ્હારૂં કહ્યું માનશો ? "

કૃષ્ણુલાલ:—શું કહેવું છે કહે ?

નિર્મળા:—તમારૂં મન તેમ જ શરીર બન્ને ખરાબ થતાં જાય છે. સોળ વર્ષ સુધી પરદેશમાં હતા તેથી તમને અહિંનાં હવાપાણી માફક આવતાં હોય એમ જણાતું નથી. તમારૂં મન પણ જાણે કે વ્યાકુળ બની ગયું છે. મ્હારૂં કહેવાનું એ જ છે કે, ચાલો આપણે થોડો કાળ હવાફેર કરી આવીએ. માતાજીની પણ તીર્થયાત્રાએ જવાની ઘણી ઇચ્છા છે. ચાલો, આપણે બન્ને જણાં તેમને તીર્થયાત્રા કરાવી આવીએ. તમારો આ સંબંધી શો વિચાર છે ?

ઉત્તર મેળવવાને માટે થોડા સમય સુધી નિષ્ફળ રાહ જોઇને તેણે પુનઃ પૂછ્યું:—" તમારો આ સંબંધી શો વિચાર છે ? "

કૃષ્ણુલાલ એકાએક ચમકી ઉઠયો. તેણે પૂછ્યું:—" હેં ! "

નિર્મળા:— શું કહો છો ? આપણે જઇશું ને ? જો જવાનો ચોક્કસ વિચાર હોય તો હું માતાજીને કહી સઘળી તૈયારી કરૂં.

કૃષ્ણુલાલ:—તું કયાં જવાની વાત કરે છે ?

નિર્મળા:—ત્યારે મ્હેં જે હકીકત કહી તે તમે સાંભળી નહિં. ?

કૃષ્ણુલાલે શરમાઇ જઇને કહ્યું:–" હું એક બીજી વાતનો વિચાર કરતો હતો. તેં શું કહ્યું હતું, તે ફરીથી કહે જોઇએ ? "

નિર્મળાએ ઉપરોક્ત હકીકત પુનઃ કૃષ્ણુલાલને કહી સંભળાવી એ હકીકત સાંભળી રહ્યા પછી કૃષ્ણુલાલે કહ્યું:—" ઠીક છે, વિચાર કરી જોઇશ. "

કૃષ્ણુલાલ સમજી શકયો કે તેને જે હકીકત કહેવાની છે તે તેનાથી નિર્મળાગૌરીની હાજરીમાં કહી શકાશે નહિ. તેણે એ હકી-

કતનો સંપૂર્ણ વિચાર કર્યો, તથા બીજે દિવસે સુયોગ મળતાં એક પત્ર નિર્મળાને આપવાનો નિશ્ચય કર્યો.

* * * *

રાત્રે ભોજન કરી શયન—મંદિરમાં જઇ કૃષ્ણુલાલ નિર્મળાગૌરી ઉપર પત્ર લખવા બેઠો.

એક પૃષ્ઠ લખ્યું, બે પૃષ્ઠ લખ્યાં, ત્રણ પૃષ્ઠ લખ્યાં ને વળી એ પૃષ્ઠ ફાડી નાખી ફરીથી લખવા માંડયાં. કેટલીક વખત કલમ મૂકી દઈ ઉંચું જોઇ વિચાર કરે છે, અને વિચાર કરી રહીને પાછો લખવા માંડે છે. વચ્ચે વચ્ચે ખુરસી ઉપર શરીર નાખી થોડો સમય રૂદન પણ કરે છે. આવી રીતે રાત્રિનો એક વાગ્યો—બે વાગ્યા ને ત્રણ પણ વાગ્યા.

પત્ર લગભગ સંપૂર્ણ લખાઇ રહેવા આવ્યો છે. હવે માત્ર અડધું પૃષ્ઠ લખવું બાકી રહ્યું છે; પરંતુ હવે કૃષ્ણુલાલનો હાથ કંપવા લાગ્યો. આખો રાત્રિ બત્તી પાસે બેસી રહેલો હોવાથી તેનું માથું ઘણું ગરમ બની ગયું. તેણે થોડો સમય બહાર ખુલ્લા છજામાં જઇને ફરી આવવાનો વિચાર કર્યો.

આવો વિચાર કરી પત્રનું અડધું પૃષ્ઠ લખવું બાકી રાખી કૃષ્ણુલાલ ખુરસી ઉપરથી ઉઠી શયન—મંદિરની બહાર નીકળી છજામાં ગયો અને ત્યાં ફરવા લાગ્યો. ભાદ્ર માસ હોવા છતાં આજે ગગન-મંડળ સ્વચ્છ છે. ચંદ્રદેવ અસ્ત થવાની તૈયારીમાં છે. ગગનમંડળમાં અસંખ્ય ઉજ્જવળ તારાઓ પ્રકાશી રહ્યા છે. ચારે દિશાઓ નિસ્તબ્ધ છે. ભયંકર "ઝીમ ઝીમ" અવાજ થાય છે. મૃદુ તેમ જ શીતળ વાયુ વાય છે.

થોડા સમય સુધી છજામાં ફરતાં એકાએક કોઇ વાત કૃષ્ણુ-લાલને યાદ આવી—છજામાં એકજ સ્થળે તે ઉભો રહ્યો. તેણે થોડો સમય સુધી કાંઇ વિચાર કર્યો. ત્યાર પછી શયન—મંદિરમાં જઇ પત્ર સંપૂર્ણ લખી દીપક બુઝાવી નાખી તે શય્યાવશ થઇ ગયો.

જ્યાં સુધી નિદ્રા ન આવી ત્યાં સુધી કૃષ્ણુલાલ પત્રમાં લખેલી છેવટની હકીકતનો વિચાર કરવા લાગ્યો. અંતે તેણે કહ્યું:—" હવે આશા રાખવી વૃથા છે. હશે ! બે દિવસ હું વધારે રહીશ. જો કે થોડો ખળભળાટ તો થશે જ. કદાચ તેઓ મ્હને પોલિસને સ્વાધીન પણ કરે, કેદમાં પણ નંખાવે; છતાં મ્હારે મન કેદખાનું અને દુનિયા સમાન જ છે. "

પ્રકરણ ૪૦ મું.

વજ્રાઘાત.

બીજે દિવસે નિર્મળાગૌરીએ એવી આશા રાખી હતી કે, ભોજન કરી રહ્યા પછી પતિ પોતાની પાસે આવશે અને યાત્રાએ જવા સંબંધી તેમનો અભિપ્રાય દર્શાવશે. કૃષ્ણલાલની શારીરિક તેમજ માનસિક સ્થિતિ જોઇને નિર્મળાગૌરી વ્યાકુળ બની ગઈ હતી. ગઇ રાત્રે તે બરાબર નિદ્રા પણ લઇ શકી નહોતી.

પરંતુ તેની આશા પૂર્ણ થઇ નહિ. કૃષ્ણલાલ ભોજન કરવાને માટે યથા સમયે અંતઃપુરમાં આવ્યો ખરો; પરંતુ ભોજન કરીને તે નિર્મળાગૌરીને મળ્યા સિવાય પોતાના બેઠકખાનામાં ચાલ્યો ગયો.

આથી કરીને નિર્મળાગૌરીના અંતરમાં સહજ દુઃખ ઉપજ્યું. તે વિચારવા લાગીઃ—"મ્હારી પાસેથી આમ દૂર શા માટે નાસતા ફરે છે? જાણી જોઇને મ્હેં કોઇ ગુન્હો તો કર્યો નથી! પ્રથમ મ્હને અપૂર્વ પ્રેમથી ચ્હાતા હતા. મ્હારી પાસે આવવાની અતિ આતુરતા રાખતા હતા અને હમણાં હમણાં તેમનું મન, શરીર તેમજ સ્વભાવ કેમ બદલાઇ ગયાં? શું થયું છે તે હું સમજી શકતી નથી!"

અનેક પ્રકારનો વિચાર કર્યા પછી નિર્મળાગૌરીએ નિશ્ચય કર્યો કે, તેમનું શરીર બગડયું છે તેથીજ આમ થયું છે. ગમે તેમ પણ આજે સંધ્યા સમયે મુલાકાત થશે એટલે તીર્થયાત્રાની વાત નક્કી કરી નાખીશ."

સાસુ યોગમાયાને ભોજન કરાવી, પોતે ભોજન કરીને જ્યારે નિર્મળાગૌરી પોતાના બેઠકખાનામાં આવી ત્યારે લગભગ એક વાગ્યો હતો. સ્હવારથીજ આકાશમાં વાદળાંઓ છવાઇ જવા લાગ્યાં હતાં. પશ્ચિમ તરફની બારી પાસે ઉભી રહીને નિર્મળાગૌરી ગગનમંડળ તરફ જોઇ રહી. ધીમે ધીમે અસંખ્ય વાદળાંઓ એકત્ર થઇ ગયાં. વચ્ચે વચ્ચે વિદ્યુત્ ચમકવા લાગી. જાણે કે વૃષ્ટિ થવાનાં સઘળાં ચિન્હો નજરે પડવા લાગ્યાં.

પોતાનો દેહ દુર્બળ હોવાથી નિર્મળાગૌરી વિશેષ સમય સુધી ઉભી રહી શકી નહિ. તે એક સોફા ઉપર બેઠી. થોડા સમય પછી સીતા તેમ જ નર્મદા આવી પહોંચશે. હજી સુધી તેમણે ભોજન કર્યું

હોય એમ જણાતું નથી. એક નવું પુસ્તક આવ્યું હતું તે હાથમાં લઇને નિર્મળાગૌરી તેમાંનાં ચિત્રો જોવા લાગી. દિવાલપર ટાંગેલા ઘડીઆળમાં એક વાગ્યાનો ટકોરો થયો. તે સાથે બેઠકખાનાની બહાર કોઈનાં મૃદુ પગલાંનો અવાજ સંભળાયો. એકાએક નિર્મળાના દેહમાંની પ્રત્યેક નસમાં જોરથી ગરમ લોહી વહેવા માંડ્યું. આ પગલાંનો અવાજ તેનો પરિચિત તેમજ આકાંક્ષિત હતો. તેણે પહેરેલાં વસ્ત્રો બરાબર કર્યાં. ક્ષણ માત્રમાં કૃષ્ણલાલે બેઠકખાનામાં પ્રવેશ કર્યો.

નિર્મળા ઉઠી ઉભી થઈ. તેણે વિનયસૂચક સ્વરે કહ્યું:–" આજે છેક અત્યારે યાદ આવી કે ? "

કૃષ્ણલાલ શિર ઝુકાવી ઉભો રહ્યો. તેણે કાંઇ ઉત્તર આપ્યો નહિ.

નિર્મળાઃ—બેસોને.

કૃષ્ણલાલઃ—ના.

આમ કહીને તેણે પોતાના વેસ્ટકોટના ખિસ્સામાંથી કવરમાં બીડેલો એક પત્ર બહાર કાઢી ધ્રૂજતા હાથે નિર્મળાની આગળ ધર્યો.

નિર્મળાએ પૂછ્યું:—" કોનો પત્ર છે ? "

કૃષ્ણલાલે ઉત્તર આપ્યો:—" ત્હારો. "

હાથ લંબાવી, પત્ર હાથમાં લઇ બન્ને બાજુએ તપાસી નિર્મળાએ વિચાર્યું કે, એ પત્ર પોષ્ટમાં આવ્યો નથી. તેણે પૂછ્યું:–" આ પત્ર કોણે લખ્યો છે ? '

કૃષ્ણલાલઃ—વાંચી જો.

આમ કહીને કૃષ્ણલાલ અસ્થિર ચિત્તે ઠોકરો ખાતો ખાતો ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. કૃષ્ણલાલના આવા આચરણથી નિર્મળાના અંતરમાં એક પ્રબળ શંકા જાગ્રત થઇ–જાણે કે એક અજ્ઞાત રાક્ષસ મ્હોં ફાડીને તેને ખાઇ જવાને આવે છે ! તેનું ચિંતાતુર વદનમંડળ વિશેષ ચિંતાતુર બની ગયું. તેના હાથપગ ધ્રુજવા લાગ્યા. આવી સ્થિતિમાં તેણે પત્ર કવર ફાડીને બહાર કાઢ્યો. વાદળાંથી ઢંકાયલા ગગનમંડળના ક્ષીણ પ્રકાશમાં તે પત્ર વાંચવા લાગી:—

" હું તને શું કહીને સંબોધું તે વિચારી શકતો નથી. તું મ્હારા જીવનનું એક માત્ર સુખ છે–આનંદ છે; પરંતુ ભાગ્યની વા તો વિધિની વિટંબનાથી ત્હારાથી હું વંચિત થવા બેઠો છું. હું એટલું બધું ભણ્યો ગણ્યો નથી. મનની વાત બરાબર પત્રમાં લખી શકવા જેટલું મ્હા-

રામાં બુદ્ધિ-સામર્થ્ય નથી. નહિ તો આ પત્રમાં હું મ્હારા નૈસર્ગિક સ્નેહનું પ્રમાણ બતાવી શકત ! હું જન્મથી જ દુઃખી છું એમ વિચારતો હતો. આટલા દિવસ પછી વિધાતાએ મ્હને સુખનું મુખ બતાવ્યું. પરંતુ ભાગ્ય બળવાન્ છે. મ્હારૂં સર્વસ્વ બળીને ભસ્મ થઇ ગયું છે. હું કપટી, અધમ તેમ જ દગાબાજ માણસ છું. ત્હારી પાસે મ્હેં જે મહા ભયંકર ગુન્હો કર્યો છે તેની ક્ષમા મ્હને મળી શકે તેમ નથી એ હું જાણું છું. સતી સાધ્વી હિંદુ સ્ત્રી આવા ભયંકર ગુન્હાની ક્ષમા આપી શકે જ નહિ. હું ક્ષમાને માટે અયોગ્ય છું-હું મૂર્ખ છું, કિન્તુ તને ચ્હાઇને આ થોડા સમયમાં મ્હેં જે શિક્ષણ મેળવ્યું છે તેને પરિણામે જ હું તને આજે આ પત્ર લખવા બેઠો છું. હું તને જે પ્રકારે ચ્હાઉં છું તે પ્રકારે હજી સુધી હું કોઇને ચ્હાઇ શક્યો નથી. ત્હારૂં દર્શન તેમ જ ત્હારો સહવાસ થતાં પહેલાં ચ્હા-પ્રેમ યા તો સ્નેહ કોને કહે છે તે હું જાણતો નહોતો. હું તને ચ્હાઉં છું તેથી ત્હારી સાથે હવે કપટપૂર્ણ કારસ્થાન કરીશ નહિ. હું તને ચ્હાઉં છું તેથી ત્હારા ગળા ઉપર છુરી ફેરવું એવો નરાધમ હું નથી. તો પણ હું ખરી વાત કહું છું, તે સાંભળ. મ્હારૂં નામ મુળજીભાઇ નથી હું ત્હારો પતિ નથી. ત્હારા પતિ મુળજીભાઇ હમણાં પરલોકમાં છે. એ હકીકત જાણવામાં આવ્યાથી સંપત્તિના લોભથી મ્હેં મુળજીભાઇ બનીને આ બધું કારસ્થાન......"

આટલું વાંચવામાં આવતાં નિર્મળાગૌરીએ પોતાનાં નેત્રો આગળ ભયંકર અંધકાર જોયો. તે બેશુદ્ધ બની જઇને સોફા ઉપરથી ધરણી ઉપર ઢળી પડી.

તેના પડવાનો અવાજ સાંભળી માત્ર અડધી મિનિટમાં જ, પાન ચાવતી ચાવતી, મદોન્મત્ત હાથીણીની માફક ડોલતી સુંદરી સીતા ત્યાં આવી પહોંચી. બેઠકખાનાના બારણામાં પગ મૂકતાં જ " હેં ! આ શું થયું ? " એમ બોલી તે નિર્મળાગૌરીની પાસે ગઈ. પત્ર ટેબલ ઉપર પડયો હતો. એ પત્રને ઉંચકી લઇ ચંચળ દ્રષ્ટિથી તેણે વાંચી જોયો. સઘળો પ્રકાર તેના જાણવામાં આવ્યો. પછીથી વિના વિલંબે પત્રને વસ્ત્રોમાં છુપાવી દઈ " અરે ! આશું થયું રે ! " કહીને તે આક્રંદ કરવા લાગી. પહેલાં નર્મદા આવી પહોંચી. તેની પાછળ મોતી આવી પહોંચી. બીજાં પણ કેટલાંક માણસો હાંફતાં હાંફતાં આવી પહોંચ્યાં. મોતી તો મ્હોટી બૂમો મારીને ગગનમંડળને ગજાવી મૂકે

એવા સુરથી રૂદન કરવા લાગી. સીતાએ મહાકષ્ટે તેને તેમ કરતાં અટકાવી. છેવટે યોગમાયા આવી પહોંચી. મુખ ઉપર જળ છાંટવામાં આવતાં તેમ જ વાયુ ઢોળવામાં આવતાં થોડા સમય પછી નિર્મળા શુદ્ધિમાં આવી. તેણે નેત્રો ઉઘાડયાં. પછીથી તેને ઝાલીને સોફા ઉપર બેસાડવામાં આવી.

યોગમાયાએ રૂદન કરતાં કરતાં પૂછ્યું:–" શું થયું હતું બેટા? એકાએક આમ બેશુદ્ધ શાથી બની ગઈ?"

નિર્મળાએ કાંઇ પણ ઉત્તર નહિ આપતાં પોતાનો હાથ પોતાના લલાટ ઉપર મૂકયો.

સીતા સમજી ગઇ કે, નિર્મળાનાં નેત્રો પત્ર શોધતાં નથી,–તેની દ્રષ્ટિ ઉંચે છે!

યોગમાયાએ પૂછ્યું:—" બેટા! બિછાનામાં સુઇ રહીશ કે?"

નિર્મળાએ સંકેતથી સંમતિ દર્શાવી. તરતજ કેટલાંકે તેને ઉંચકીને બિછાનામાં સુવાડી. વસ્ત્રો બદલાવી નખાવ્યા પછી પાછી સેવા ચાકરી થવા લાગી.

આ પ્રકારને સંપૂર્ણ જાણવાને માટે સીતા ઘણી વ્યાકુળ બની ગઇ હતી. ચોળીમાં છુપાવી રાખેલો પત્ર જાણે કે સળગતા અંગારાની માફક તેના હૃદયને બાળી નાખતો હતો. ધીમે ધીમે નિર્મળાગૌરીની પાસેથી ઉઠી સીતા પોતાની આરડીમાં ગઇ. ધીમે અવાજે ઓરડીનાં બારણાં બંધ કરી દઇને તે બારી પાસે જઇ ઉભી રહી. આ સમયે વૃષ્ટિ શુરૂ થઈ હતી. બારીમાંથી વૃષ્ટિની ઝાપટ આવતી હતી. કૃષ્ણલાલે તેના પત્રમાં ઉપરની હકીકત લખ્યા પછી પોતાના દુ:ખમય જીવનની હકીકત લખી હતી. સ્ત્રી લીલાવતીની સાથે પ્રેમનો અભાવ, રજા લઈ તેને ઘેર તેડવા જવું, ત્યાં જતાં સ્ત્રીને ગૂમ થયેલી જાણવું, મોહનલાલની સાથે નાશી ગઇ છે એવી લોકનિંદા સાંભળવી, બાલારોડ પાછા પાછા જતાં પોતાના શિર ઉપર આવી પડેલું સ્થિતિસંકટ, રેલ્વે ટ્રેનમાંથી સંન્યાસીની લાસને ઉતારવી, ગંભીર રાત્રે તેની ટ્રંક ઉઘાડી તેમાંથી રૂપિયા તેમ જ કાગળો ઉપાડી લીધાની હકીકત, કાગળ પત્રો ઉપરથી સંન્યાસીનો પ્રાપ્ત થયેલો પરિચય, જીવન–ચરિત્રની હકીકત, તેમના બન્નેની ઉંમર તેમજ આકારનું સરખાપણું, અંતે મુંજીભાઇ બનીને ઠિકરિયા આવવાનું કારણ તથા તે માટે કરેલી તૈયારી વગેરેનું વર્ણન કરી અંતે કૃષ્ણલાલે લખ્યું હતું કે:–

"મ્હેં જે ઇચ્છા કરી હતી તે સર્વાંશે સિદ્ધ થઈ છે. હું કપટી છું એવો તમને કોઇને સંદેહ સુદ્ધાં આવ્યો નથી. હું કોઈ પણ પ્રકારની અડચણ સિવાય આ સમસ્ત સંપત્તિને મેળવી મૉજમજા મારી શકત; પરંતુ મ્હારી ધારણામાં ભૂલ થઇ હતી. પ્રથમ હું જાણતો નહોતો કે પ્રેમ કરવાથી મનુષ્યના મનની ગતિ કેવી ફેરવાઇ જાય છે? હવે હું સઘળું જાણી શકયો છું; તેથી જ મ્હારૂં સઘળું કારસ્થાન વ્યર્થ થઈ પડયું છે. દેવિ! પૂજનીય પ્રતિમા! ત્હારા ચરણોમાં મ્હેં જે મહા ભયંકર ગુન્હો કર્યો છે—તે ગુન્હાને માટે હજારો ક્ષમાની યાચના કરી હું હમ્મેશાંને માટે ત્હારી દ્રષ્ટિથી દૂર થઉં છું. હું નરાધમ, કપટી દુરાચારી પાપાત્મા પુરૂષ ત્હારા જેવી દેવી સ્વરૂપા સાધ્વી સતીના સહવાસમાં રહેવાને માટે સર્વાંશે અયોગ્ય છું. હું જ્યાં સુધી જીવતો રહીશ ત્યાં સુધી પરમકૃપાળુ પરમાત્માને એવી પ્રાર્થના કર્યા કરીશ કે તું સુખમાં રહે, તું આનંદમાં રહે, તું ધર્મમાર્ગે રહીને ત્હારૂં જીવન પસાર કર. મ્હેં જેવી રીતે તને સઘળી હકીકત નિવેદન કરીને ત્હારી ક્ષમા માગી છે તેવી જ રીતે પરમ પૂજનીય માતાજી યોગમાયાને પણ આ સઘળી હકીકત નિવેદન કરી મ્હારે તેમની ક્ષમા માગવી જોઇતી હતી; પરંતુ એક પ્રકારનો વિચાર આવવાથી હું તેમ કરી શકયો નથી. તેમ કરવા જતાં આ હકીકત કોઇના જાણવામાં આવે, સો કોઇ તને કલંકિની વિધવા કહે એમ વિચારીને જ મ્હેં આ હકીકત માત્ર તને જ જણાવી છે. તું કેટલી પવિત્ર છે તે હું સારી રીતે સમજું છું. મ્હે ત્હારૂં જે અનિષ્ટ કરવાનું હતું તે તો કર્યું છે—હવે વધારે અનિષ્ટ નહિ કરૂં. મ્હારી વાત ત્હારા મનમાંથી ભૂલી જજે. મ્હારા જેવો હતભાગ્ય સમસ્ત પૃથ્વીપર બીજો કોઇ નથી. એ જ.

લી૦ કૃષ્ણલાલ."

તા૦ ૬૦—"એક વાત ફરીથી યાદ આવતાં વિદાય લીધા છતાં પુનઃ આવ્યો છું એ વાત તને લખીને હું મ્હારો ગુન્હો વિશેષ ગંભીર બનાવું છું કે કેમ તે હું વિચારી શકતો નથી. હમણાં મારી બુદ્ધિનો લોપ થયો છે. હું શું લખું છું તે પણ જાણુતો નથી. જેવી રીતે હું જ્ઞાનશૂન્ય થઇને ત્હને ચ્હાઉં છું તેવી જ રીતે જો તું પણ મ્હને ચ્હાતી હોય તથા જો વિધવાના પુનર્વિવાહને તું પાપકાર્ય યા તો અન્યાય ન ગણુતી હોય તો આપણે બન્ને પુનર્વિવાહ કરીને નવો સુખમય સંસાર માંડીએ. વૈદિકધર્મ પ્રમાણે વિધવાનો પુનર્વિવાહ થઇ શકે છે. મ્હોટા

મ્હોટા મહાત્માઓ—જેવા કે મહાત્મા રામમોહનરાય, મહર્ષિ દયાનંદ વગેરે દેવપુરૂષોએ પણ વિધવા—વિવાહને શાસ્ત્રસંમત જણાવ્યો છે. જો તું આ વાતનો અસ્વિકાર કરીશ તો તેજ પળે હું અહિંથી હમ્મેશાંને માટે વિદાય થઇશ. મ્હારા સઘળા ગુન્હાઓની તું મ્હને ક્ષમા આપજે એજ મ્હારી ત્હારા ચરણોમાં છેવટની ભિક્ષા છે.

લી. શુભાકાંક્ષી કૃષ્ણુલાલ."

વૃષ્ટિ જોરથી થવા માંડી. આકાશમાં ભયંકર ગર્જના થવા લાગી. પત્ર વાંચી રહીને સીતા થોડા સમય સુધી બહાર જોઇ રહી. પછીથી તેણે પત્રને પોતાની પેટીમાં મૂકી પેટી બંધ કરતાં કરતાં વિચાર્યું—"સારૂં થયું કે, આ પત્ર મ્હારા હાથમાં આવ્યો—જો બીજા કોઇના હાથમાં ગયો હોત તો અત્યાર સુધીમાં ઘણો કોલાહલ થઈ જાત, કૃષ્ણુલાલ અહિંથી ભલે ચાલ્યો જાય. લોકો એમ વિચારશે કે, સંન્યાસી મુળજીભાઇ પાછો સંન્યાસી થઈ ચાલ્યો ગયો છે—ઘરમાં તેનું મન નહિ ટક્યું હોય. કૃષ્ણુલાલનો વિચાર પણ ઉત્તમ છે કે, આ વાત વિશેષ માણસોના જાણવામાં ન આવે એમાં જ કલ્યાણ છે."

પેટી બંધ કરી સીતા પાછી બારી પાસે આવી અસ્પષ્ટ સ્વરે બોલીઃ—"આશ્ચર્ય !—આશ્ચર્ય !—આ તે માણસ કે દેવતા ? તેની ચરણુરજ શિરપર ચઢાવવાની ઇચ્છા થાય છે. !"

આ સમયે બારણાં ખખડાવી નર્મદાએ કહ્યું:—"સીતા ! શું કરે છે ? જલદી આવ; બ્હેન પાછાં બેશુદ્ધ બની ગયાં છે."

સીતા તરત જ બારણાં ઉઘાડી નિર્મળા પાસે દોડી ગઇ.

પ્રકરણ ૪૧ મું.

કૃષ્ણુલાલ અને સીતા.

કૃષ્ણુલાલ પોતાના બેઠકખાનામાં સુપ્ત રહીને વ્યાકુળતાથી આમતેમ આળોટયા કરતો હતો. થોડે દૂર ટેબલ ઉપર દીવો સળગતો હતો. નિર્મળાની તબિયત તદ્દન ખરાબ થઇ ગઇ હતી. રાત્રે દશ વાગ્યે કૃષ્ણુલાલને તેના સમાચાર મળ્યા હતા. વૈદ્યરાજ વારંવાર અંતઃપુરમાં જવા આવતા હતા.

કૃષ્ણલાલ મનમાં ને મનમાં વિચારતો હતો કે:-" આ મ્હેં શું કર્યું ? નિર્મળાનું શરીર દુર્બળ હોવાથી આ સમયે તે આવો ભયંકર આઘાત સહન કરી શકશે નહિ. હું કેવો મૂર્ખ છું ? મ્હેં કેવી ગંભીર ભૂલ કરી છે ? જો નિર્મળા નહિ બચે તો મ્હેં જ તેની હત્યા કરી ગણાશે. એ કરતાં વિશેષ નિષ્ઠુરતા બીજી કયી હોઇ શકે સ્ત્રી હત્યાનું મહાપાપ પણ મ્હારા ભાગ્યમાં લખાયલું હતું કે શું ? મ્હારા જેવો કમભાગ્ય બીજો કોઇ નહિ હોય ! "

કૃષ્ણલાલનાં નેત્રોમાંથી પ્રબળ અશ્રુપ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. ઉશિકામાં મ્હોં દબાવી તે રૂદન કરવા લાગ્યો. થોડા સમય પછી થોડું ઘણું આત્મસંવરણ કરી તે વિચારવા લાગ્યો:-" મ્હેં જે આશા કરી હતી તે ફળિભૂત થનાર નથી, એમ મ્હને હવે સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે. જો નિર્મળાની પુનર્વિવાહ કરવાની ઇચ્છા હોત તો મ્હારા પત્રથી તેના હૃદયપર આવો વજ્રઘાત થાત નહિ. નિરાશાથી ઉપજતું થોડું દુઃખ તેને થાત ખરૂં; પરંતુ આશાનું ક્ષીણ સુખ પણ તેના અંતરમાં ઉપજ્યા સિવાય રહેત નહિ. હવે શું થશે ? આ ઠેકાણે પણ હું મ્હારી ગણનામાં ભૂલ્યો. જન્મથી જ હિંદુ સંસ્કારને આધીન, હિંદુ ગૃહમાં ઉછરેલી નિર્મળા કદાપિ પુનર્વિવાહનો વિચાર સુદ્ધાં કરે ખરી કે ? કેટલાં સૈકાંથી જે દેશની વિધવા અબળાઓ, બીજો પતિ ગ્રહણ કરે તેને પાપ ગણતી આવી છે. તેમના જ વંશમાં જન્મ ગ્રહણ કરીને એકાએક કોઇ રમણી વંશપરંપરાથી ચાલતા આવેલા સંસ્કારને ઉખેડી નાખે ખરી કે ? ધર્મમાર્ગથી વિમુખ થઇ શકે ખરી કે ? મ્હેં વિના કારણ મૃગજળ જેવી આશા કરી હતી ! મ્હારૂં ચિત્ત ભ્રમિત થઇ ગયું છે. ! "

આમ કહી કૃષ્ણલાલ શય્યામાં બેઠો થઇ મસ્તકપર હાથ દબાવી, નેત્રો મીંચી બોલવા લાગ્યો:-" અરેરે ! જો ગાંડી થઇ જશે તો ! "

ઘડીઆળમાં એકનો ટકોરો વાગ્યો. કૃષ્ણલાલ એકાએક ચમકી ઉઠયો. તરત જ તે શય્યામાંથી ઉઠી એક બારી પાસે જઇને ઉભો રહ્યો. આ બારીમાંથી અંત:પુરનું પ્રવેશદ્વાર જોવામાં આવતું હતું. આકાશમાં વાદળાંઓ છવાઇ ગયેલાં હોવાથી ચાંદની પૃથ્વી ઉપર બરાબર પ્રકાશ પાડી શકતી નહોતી. સામાન્ય પ્રકાશમાં કૃષ્ણલાલ જોઇ શકયો કે, દાસ દાસીઓ વારંવાર અંત:પુરમાં આવજા કરે છે. શુન્યદ્રષ્ટિથી કૃષ્ણલાલ એ દ્વાર તરફ જોતો થોડા સમય સુધી ઉભો રહ્યો. અંતે

થાક જણાયાથી પાછો શય્યામાં આવ્યો. આંખો મીંચી તે શય્યામાં પડી રહ્યો; પરંતુ નિદ્રાદેવીએ તેના ઉપર કૃપા કરી નહિ. હતભાગ્ય મનુષ્યને નિદ્રા કયાંથી આવી શકે ?

થોડા સમય સુધી આવી રીતે શય્યામાં સૂઇ રહ્યા પછી કૃષ્ણુલાલે ચમકીને સાંભળ્યું કે, તેના બેઠકખાનાના બારણાને કોઇ ખખડાવે છે. નિર્મળાનો અંતિમ સમય ઉપસ્થિત થયો હશે કે શું એવી ચિંતાએ એક જ ક્ષણમાં વિદ્યુતની માફક તેના મનમાં પ્રવેશ કર્યો. તરત જ તેણે ઉઠી બેઠા થઇને કહ્યું:–" કોણ છે ? "

કાંઇ ઉત્તર મળ્યો નહિ બારણાં પ્રથમની માફક ખખડવા જ લાગ્યાં.

કૃષ્ણુલાલે ઉઠી ધ્રુજતે હાથે બારણાં ઉઘાડયાં, તો તેણે એક વિધવા રમણીને જોઇ ! ધ્રુજતા સ્વરે તેણે પૂછયું:–"તમે કોણ છો ?"

રમણીએ વિના વિલંબે બેઠકખાનામાં પ્રવેશ કરી, ત્વરાથી બારણાં બંધ કરી દીધાં. પછી તે કૃષ્ણુલાલ સ્હામે ફરીને ઉભી. કૃષ્ણુલાલે જોયું કે, રમણી યુવતી છે. ઉમર લગભગ વીશ વર્ષની છે, સમસ્ત અંગ ઉપર સૌંદર્ય પ્રકાશી રહ્યું છે. માત્ર બન્ને નેત્રો સહજ ચિંતામગ્ન છે.

કૃષ્ણુલાલે ફરીથી પૂછયું:—" તમે કોણ છો ? "

રમણીએ કહ્યું:—" હું સીતા છું. "

કૃષ્ણુલાલ સીતાનું નામ જાણતો હતો. દૂરથી એક બે વખત તેણે સીતાને જોઇ પણ હતી. તેણે કહ્યું:–" વારૂં, નિર્મળાગૌરીની તબિયત કેમ છે ? "

સીતાઃ—તદ્દન ખરાબ ! ઘણી જ ભયંકર !

કૃષ્ણુલાલઃ—ઘણી જ ભયંકર છે ? ત્યારે શું—

વિશેષ કાંઇ તેનાથી બોલી શકાયું નહિ. તે સીતાના મ્હોં સ્હામું ટગર ટગર જોઇ રહ્યો.

સીતાએ કહ્યું:—"વૈદ્યરાજે એમ કહ્યું છે કે, રાત્રિ કાઢશે કે કેમ તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. "

આ વાત સાંભળી કૃષ્ણુલાલ માથે હાથ દબાવી પલંગ ઉપર બેસી રહ્યો. સીતાએ દીપકને સતેજ કર્યો. તરત જ તે ખુરસીને પલંગ પાસે ખેંચી લાવી દીપકના તરફ દ્રષ્ટિ કરી બેઠી. લગભગ એક મિનિટ સુધી શાન્ત રહ્યા પછી અતિ મધુર તેમ જ કોમળ સ્વરે તેણે કહ્યું:–

"હવે વિચારો કરવાથી શું વળે તેમ છે? જેના ભાગ્યમાં જે નિર્માણ થયું હોય છે તે તેને ભોગવવું જ પડે છે. ભાગ્યની ગતિને કોણ ફેરવી શકે તેમ છે? તમે બુદ્ધિશાળી તેમ જ જ્ઞાની છો—શા માટે રૂદન કરો છો? હવે અફસોસ કરવો વ્યર્થ છે!"

કૃષ્ણલાલે ધીમે ધીમે પોતાનું શિર ઉંચું કર્યું. તેણે પૂછ્યું:— "શું નિર્મળાગૌરીએ તમને મ્હારી પાસે મોકલ્યાં છે?"

સીતાઃ—ના, તેઓ તો બેશુદ્ધાવસ્થામાં છે?

કૃષ્ણલાલઃ—કેટલા સમયથી બેશુદ્ધાવસ્થામાં છે?

સીતાઃ—તમે તેમને પત્ર આપ્યો ત્યાર પછી પત્ર વાંચી તેઓ બેશુદ્ધ બની ગયાં છે. બે ત્રણ વખત માત્ર અલ્પકાળને માટે જ શુદ્ધિમાં આવ્યાં હતાં.

કૃષ્ણલાલે વિચાર્યું કે, સીતા પત્રની હકીકત જાણતી હોય એમ લાગે છે. ઘરનાં સઘળાં માણસો એ હકીકત જાણી ગયાં હશે, એમાં કાંઇ સંદેહ નથી. ભલે તેઓ બધાં એ હકીકત જાણી ગયાં હોય; પરંતુ હજી કાંઇ ખટપટ ઉભી કેમ થઇ નહિ? નિર્મળાની ભયંકર બિમારીને લીધે જ એ હકીકત શાન્ત રહી હશે! પરંતુ આ સીતા પોતાની પાસે શા માટે આવી છે?"

કૃષ્ણલાલને વિચારમગ્ન જોઇને સીતાએ સાંત્વનાસૂચક સ્વરે કહ્યું:—"કૃષ્ણલાલ! આજે તમે નિર્મળાગૌરીને જે પત્ર આપી આવ્યા છો તે પત્ર સદ્‌ભાગ્યે પ્રથમ મ્હારા જ હાથમાં આવ્યો છે! મ્હેં એ પત્ર છુપાવી રાખ્યો છે."

કૃષ્ણલાલે આશ્ચર્ય પામીને પૂછ્યું:—"તમે એ પત્ર શા માટે છુપાવી રાખ્યો છે?"

સીતાએ એક વખત ખુરસીને હલાવી, કૃષ્ણલાલના મ્હોં તરફ જોઈ રહીને કહ્યું:—"એ પત્ર બીજા કોઇના હાથમાં ગયો હોત તો અત્યાર સુધીમાં શું થાત તેની કાંઇ કલ્પના છે? અત્યાર સુધીમાં તો પોલિસ—"

કૃષ્ણલાલઃ—પોલિસ આવી પહોંચત તો શું થાત?

સીતાઃ—શું થાત? તમારા જીવનસર્વસ્વનો નાશ થાત. તમને પોલિસ બાંધીને થાણામાં લઇ જાત. તમે કાંઇ જેવું તેવું કારસ્થાન કર્યું નથી. જો તમારૂં કારસ્થાન જાહિર થાય તો તમારે જીંદગી સુધી કેદખાનાનું મહા ભયંકર દુઃખ વેઠવું પડે એમાં કાંઇ શક નથી.

કૃષ્ણુલાલ:—તેંની ફિકર તમારે શા માટે રાખવી જોઇએ ?

સીતા;—તમને પોલિસ ચતુર્ભૂજ બનાવીને લઇ જાય એ મ્હારા જેવી એક અબળાથી કેવી રીતે જોઇ શકાય ? શું કાંઇ મ્હારૂં હૃદય પત્થર કે લોઢાનું બનેલું છે કે, તમને દુઃખી જોઇ મ્હને દુઃખ ન થાય ?

આટલું બોલતાં બોલતામાં તો સીતાથી રડી દેવાયું.

સીતાના આવા ભાવ જોઇ કૃષ્ણુલાલનું આશ્ચર્ય વધી ગયું. તેણે પૂછ્યું:—" શું તમે મ્હને માત્ર આજ હકીક કહેવાને આવ્યાં છો ? "

સીતાએ કૃષ્ણુલાલનાં નેત્રો તરફ એક હૃદયભેદક કટાક્ષ બાણુ મારી કહ્યું:—" કેમ, મ્હેં તમારી પાસે આવીને કાંઇ ગુન્હો કર્યો છે ? તમે વિરક્ત થયા છો ? "

કૃષ્ણુલાલે આ પ્રશ્નની ઉપેક્ષા કરીને કહ્યું:" આટલી રાત્રે તમે મ્હારી પાસે કેવી રીતે આવ્યાં ? "

સીતાઃ—આજે અંતઃપુરનાં સઘળાં બારણાં ખુલ્લાં છે. હું સુયોગ સાધીને તમારી પાસે આવી છું.

કૃષ્ણુલાલે કાંઈક વિરકત થઈને કહ્યું:—" તમારૂં સાહસ કાંઈ ઓછું ન કહેવાય ! "

સીતાએ શરમાઇ જઇને અતિ મધુર સ્વરે કહ્યું:–" મ્હને વારંવાર ' તમે તમે ' કહીને શા માટે બોલાવો છો ? હું કાંઈ માનનીય મનુષ્ય નથી–હું તો માત્ર આપની દાસી છું ! "

આમ કહીને સીતાએ બીજો એક હૃદયભેદક કટાક્ષ ફેંકયો. તેણે મ્હોં નીચું કરીને કહ્યું:—" સાહસથી નથી આવી; પરંતુ આવેગને વશ થઇને આવી છું ? "

કૃષ્ણુલાલ સમજી ગયો કે, સીતા તેની પાસે કોઇ ગુપ્ત હેતુને લીધે આવી છે. તેણે પૂછ્યું:–"ત્યારે તમે શા હેતુથી મ્હારી પાસે આવ્યાં છો તે કહેશો ? "

સીતા કાંઇ બોલી નહિ. તેનું મસ્તક નીચું હતું તે તેમનું તેમ જ રહ્યું.

અલ્પકાળ સુધી મૌન ધારણુ કરી–ઉત્તરની રાહ જોઇ–કૃષ્ણુલાલે પુનઃ કહ્યું:–" તમારો શો ઉદ્દેશ છે ? "

આડી નજરે કૃષ્ણુલાલ તરફ જોઈ, લજ્જાપૂર્ણ સ્વરે આટલો

અટકીને સીતાએ કહ્યું:–" આ દાસીને ચરણુમાં સ્થાન આપશો એવી આશાથી હું આવી છું. મ્હારો બીજો કોઇ ઉદ્દેશ નથી. "

આમ કહીને સીતાએ એક ગાઢ નિઃશ્વાસ મૂકયો.

આ વચનો સાંભળી કૃષ્ણુલાલ સળગી ઉઠયો. તિરસ્કારથી તેણે પોતાનું મ્હોં બીજી તરફ ફેરવ્યું.

થોડા સમય પછી સીતા કરૂણુ કંઠે કહેવા લાગી:–" જુઓ, નિર્મળા બ્હેનના ભાગ્યમાં જેમ થવાનું હતું તેમ થયું. મ્હને લાગે છે કે સ્હવાર થતાં થતામાં સઘળું ખલાસ થઇ જશે, પછી આટલી બધી સંપત્તિ અન્ય માણુસોને ખાઇ જવા દેવી એ શું વ્યાજબી છે? આપ જ આ સંપત્તિ શા માટે ન ભોગવો? તમને તો—"

કૃષ્ણુલાલે મ્હોં ફેરવીને કહ્યું:—" મ્હને શું?"

સીતાએ મૃદુ–મધુર કંઠે કહ્યું:–" તમને પુનર્વિવાહ કરવામાં કાંઇ હરકત નથી ! "

કૃષ્ણુલાલે કટાક્ષ કરીને કહ્યું:–" કોની–તમારી સાથે કે ? "

સીતાઃ—હા; મ્હારી સાથે પુનર્વિવાહ કરવામાં શી હરકત છે? હું બ્રાહ્મણુ કન્યા છું. મ્હારાં માબાપ ઘણાં કુલીન હતાં!

કૃષ્ણુલાલઃ—એ કુળને તમે ઉજ્વળ કરવાને ઇચ્છો છો ?!

આ રહસ્યમય તિરસ્કારને નહિ ગણુકારતાં સીતાએ કહ્યું:— " તમે મુળજીભાઇ બનીને આવ્યા છો તો મુળજીભાઇ જ રહો. તમારૂં કારસ્થાન કોણુ જાણી શકે તેમ છે? આપણે બન્ને ઘણા જ વૈભવમાં આપણું જીવન પસાર કરી શકીશું. "

કૃષ્ણુલાલ મનમાં ને મનમાં વિચારવા લાગ્યો:–" આ તે રમણી કે રાક્ષસી? માનવી કે પિશાચિની? અરેરે! કેવો સ્વાર્થ! કેવો દ્રવ્ય-લોભ! હું એને કોઇ પણુ કાળે પત્નીરૂપે સ્વીકારીશ એવી આશા મ્હારો પત્ર વાંચ્યા પછી તે રાખી શકે તેમ નથી. માત્ર દ્રવ્યલોભને લીધે એ ધર્મને તિલાંજલી આપી દેવાને તૈયાર થઇ છે. અહા! કેવી લુચ્ચાઇ ! "

કૃષ્ણુલાલને વિચારમગ્ન જોઇ સીતાએ કહ્યું:–" મ્હને ઉત્તર આપો કે આ દાસીને તમારા ચરણોમાં સ્થાન આપશો કે નહિ? "

દાંત પીસી કઠોર સ્વરે કૃષ્ણુલાલે કહ્યું:–' મ્હને એમ થાય છે કે, તમને પૃથ્વીપર પછાડી તમારા ગળા ઉપર મ્હારો પગ દબાવી

તમારો જીવ લઇ નાખું. એક સ્ત્રીહત્યા કરી છે અને બીજી સ્ત્રીહત્યા કરવાની ઇચ્છા થાય છે. "

તરત જ સીતા ખુરસી ઉપરથી ઉઠી ઉભી થઇ. ક્ષણ માત્રમાં ત્હેના સઘળા હાવભાવ બદલાઈ ગયા. કરૂણાજનક કંઠે તેણે કહ્યું:— "કૃષ્ણુલાલ! મ્હને પણ એવી ઇચ્છા નથી થતી એમ ન ધારશો. જો તેમ કરી શકતા હો–તમારા આ ચરણોથી મ્હારૂં ગળું દબાવી દઇ મ્હારા આ કલંકિત જીવનનો અંત લાવી શકતા હો તો મ્હારો પણ ઉદ્ધાર થયો છે એમ હું સમજીશ; પરંતુ એ સઘળી કલ્પના છે.–બને તેમ નથી. હું તમારી ચરણરજ શિરપર લઇશ. તમે મ્હારી પ્રગલ્ભતાની ક્ષમા કરજો!"

આમ કહીને સીતાએ તરત જ કૃષ્ણુલાલના ચરણોને સ્પર્શ કર્યો.

સીતાનો આવો વિચિત્ર વ્યવહાર જોઇ કૃષ્ણુલાલ અવાક્ બની ગયો હતો. સીતાએ તેના વિસ્મયને અટકાવતાં કહ્યું:–"આપનો પત્ર વાંચી રહ્યા પછી આપની ચરણરજ શિરે ચઢાવવાને માટે હું ઘણી વ્યાકુળ બની ગઈ હતી. મનુષ્ય આવું ભાગ્યશાળી થઈ શકે છે એવી મ્હને કલ્પના સુદ્ધાં આવી નહોતી. કૃષ્ણુલાલ! હું તમને પ્રેમ જણાવવા આવી નહોતી, ભક્તિ જણાવવા આવી હતી; પરંતુ કોયલાને દૂધથી ધોવામાં આવ્યા છતાં તે કાળાશનો ત્યાગ કરતો નથી તે પ્રમાણે તમારી પાસે આવ્યા પછી પણ મ્હારા મનમાં દુર્બુદ્ધિ ઉપજી હતી. તેથી જ મ્હેં પ્રથમ આવો અભિનય મ્હારી દુર્બુદ્ધિને દોષે કર્યો છે! હા, હું કહેવું ભૂલી જઉં છું કે, હું કાંઈ નિષ્ઠાવતી હિંદુ વિધવા વિધવા નથી; હું તો માત્ર એક એક્ટ્રેસ–ચુડેલ છું. નાટકમાં પાઠ કર્યાથી જ હું પાપિષ્ઠા બની છું–દેવી બદલાઇ દાનવી બની છું–પિશાચિની થઇ છું. કૃષ્ણુલાલ! અહિંનું કોઇ પણ માણસ મ્હને પિછાનતું નથી. આજે તમે મ્હારૂં ખરૂં સ્વરૂપ જાણી શકયા. તમે જેવી રીતે અહિં સજીવનલીલા ચલાવો છો તેવી રીતે હું પણ સજીવનલીલા ચલાવું છું!"

કૃષ્ણુલાલઃ—એટલે?

સીતાઃ—એટલે શું? મ્હારા ભાગ્યનો જ દોષ છે. કૃષ્ણુલાલ! એ સઘળી હકીકત અત્યારે કહેવા બેસું તો તેનો અંત આવે તેમ નથી. તમારા જેવું મનુષ્ય પણ પૃથ્વીપર હોય છે એવું જો હું અહિં આવીને ન રહી હોત તો જાણી શકત નહિ. હવે હું અહિં વધારે

દિવસ સુધી રહેવાની નથી; પરંતુ જ્યાં સુધી હું અહિં રહીશ ત્યાં સુધી જો મ્હારાથી આપનું થોડું ઘણું પણ ભલું થશે તો હું કર્યા સિવાય રહીશ નહિ. લ્યો, હવે હું રજા લઉં છું—પ્રણામ.

કૃષ્ણુલાલે કૃતજ્ઞતાપૂર્ણદ્રષ્ટિથી સીતા તરફ જોયું. તેણે કહ્યું:—"થોડો સમય બેસો, હું તમને નિર્મળાગૌરીની તબિયતના સમાચાર પૂછવા માગું છું."

સીતા ફરીથી ખુરસી ઉપર બેઠી.

કૃષ્ણુલાલ:—એ પત્ર તમારા હાથમાં કેવી રીતે આવ્યો?

સીતાએ પોતાને પત્ર કેવી રીતે મળી આવ્યો હતો તે હકીકત કહી સંભળાવી કૃષ્ણુલાલે કહ્યું:—"પછીથી જ્યારે નિર્મળાગૌરી બે ત્રણ વખત શુદ્ધિમાં આવી ત્યારે તમે તેની પાસે હતાં?"

સીતા:—હા, હતી.

કૃષ્ણુલાલ:—એ સમયે તેણે કાંઈ કહ્યું હતું?

સીતા:—ના, વિશેષ કાંઇ કહ્યું નહોતું.

કૃષ્ણુલાલે સંકોચ પામીને પૂછ્યું:—"મ્હારાપર તે ઘણી વિરક્ત થઇ હોય એમ તમને લાગ્યું છે?"

સીતાએ ગંભીરતાથી કહ્યું:—"કૃષ્ણુલાલ! આવો પ્રશ્ન પૂછવો વ્યર્થ છે. શુદ્ધિમાં આવ્યા પછી તેમણે પત્ર ક્યાં ગયો તેની પણ તપાસ કરી નથી."

કૃષ્ણુલાલે એક ગાઢ નિઃશ્વાસ મૂક્યો.

સીતા કહેવા લાગી:—"હવે એ સંબંધીની ચિંતા વિના કારણ શા માટે કરો છો? તમે નિર્મળાગૌરીના શિયળનું સંરક્ષણ કર્યું છે એ માટે તે તમારી પાસે ઘણાં કૃતજ્ઞ છે. હવે તો સદ્‌ભાગ્યે તેઓ આ બિમારીમાંથી બચી જાય તો ઠીક. તમે હવે શું કરવાનો વિચાર રાખો છો?"

કૃષ્ણુલાલ:—હું અહિંથી ચાલ્યો જઇશ. નિર્મળાગૌરીનું જીવન બચશે એટલું જાણવામાં આવતાં જ હું આ સ્થાનનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો જઇશ.

સીતા:—ક્યાં જશો?

કૃષ્ણુલાલ:—હજી કાંઇ નિશ્ચય કર્યો નથી. બે આંખો જ્યાં લઇ જશે ત્યાં જઇશ.

સીતા:—કૃષ્ણુલાલ! મ્હારી એક વિનંતિ સ્વીકારશો?

કૃષ્ણુલાલઃ—હા, બેલાશક કહો.

સીતાઃ—જતા પહેલાં એક વખત મ્હને મળજો.

કૃષ્ણુલાલઃ—કેમ, કાંઈ કારણુ છે ?

સીતાઃ—હા, કારણુ હું એ વખતે જણાવીશ; પરંતુ એટલું યાદ રાખજો કે, જો મ્હને મળ્યા સિવાય ચાલ્યા જશો તો એક સ્ત્રી-હત્યાનું મહાપાપ તમને લાગશે. એ સ્ત્રી નિર્દોષ છે. મ્હને વચન આપો કે, તમે મ્હને મળ્યા સિવાય આ સ્થાનનો ત્યાગ નહિ કરી જાઓ.

કૃષ્ણુલાલઃ—તમારાં વચનોમાં કાંઇ ગુપ્ત રહસ્ય સમાયલું છે. હું તો કાંઇ સમજી શકતો નથી. ઠીક છે, હું તમને મળ્યા સિવાય નહિ જાઉં એ માટે નિશ્ચિંત રહેજો.

સીતા ઉઠી. તેણે કહ્યુંઃ—" લ્યો ત્યારે હવે રજા લઉં છું. "

કૃષ્ણુલાલ પણુ ઉઠી ઉભો થયો. સીતાની પાછળ પાછળ બારણાં સુધી જઇને તેણે કહ્યુંઃ—" હમણાં જઇને નિર્મળાગૌરીની તબિયત કેવી છે તે સંબંધીના સમાચાર મ્હને વિના વિલંબે કોઇ નોકર સાથે પહોંચાડજો. "

સીતાઃ—" વારૂ. " કહી ચાલી ગઇ.

થોડા સમય પછી એક નોકરે આવી સમાચાર જણાવ્યા કે, રાત્રે બે વાગ્યે નિર્મળાગૌરી શુદ્ધિમાં આવી હતી. વાતચિત પણુ કરી હતી. દૂધ પીધું હતું. હમણાં તે ઉંઘે છે.

આ સમાચાર સાંભળી કૃષ્ણુલાલનું મન કાંઇક સ્થિર થયું. સીતા સાથે થયેલી વાતચિત તથા તેની વિનંતીના ગુઢ રહસ્ય સંબંધીના વિચારો કરતો કરતો તે પ્રભાતકાળના અરસામાં નિદ્રાધીન થયો.

પ્રકરણુ ૪૨ મું.

પાપીને પોટલે ધૂળની ધૂળ !

માત્ર બે કલાકમાં કૃષ્ણુલાલની નિદ્રાનો ભંગ થયો. તે શય્યા-ત્યાગ કરી અગાસીમાં જઇને ફરવા લાગ્યો. થોડા સમય પછી મ્હોં ધોઈ પ્રાતઃકૃત્યાદિ કર્મ કરી આવી તેણે સાંભળ્યું કે, નિર્મળાગૌરી જાગ્રત થઈ છે. તેની તબિયત ઠીક છે. તેણે દવા પીધી છે. વૈદરાજે હવે કોઇ પણુ પ્રકારે નહિ ગભરાવાનું જણાવ્યું છે.

થોડા સમય પછી એક દાસીએ આવીને કૃષ્ણુલાલને કહ્યું:—" માતાજી તમને બોલાવે છે."

કૃષ્ણુલાલે પૂછ્યું:—" નિર્મળાગૌરી શું કરે છે ?"

દાસી:—નર્મદાબ્હેન તેમની પાસે બેઠાં છે—તેમની સાથે વાત-ચિત કરે છે.

નર્મદા નામની એક અનાથ બ્રાહ્મણુ કન્યાએ અંતઃપુરમાં આ-શ્રય મેળવ્યો છે એ હકીકત કૃષ્ણુલાલ જાણુતો હતો; પરંતુ તેણે નર્મદાને પોતાની નજરે કદાપિ જોઇ નહોતી. તે એમ પણુ જાણુતો હતો કે, નર્મદા નિર્મળાગૌરીની અતિ પ્રિય સહચરી થઈ પડી છે.

કૃષ્ણુલાલે અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો એટલે યોગમાયાએ કહ્યું:—" ભાઇ ! ત્હારૂં મ્હોં આમ લેવાઇ કેમ ગયું છે ? રાત્રે ઉંઘ્યો નથી કે શું ?"

કૃષ્ણુલાલે કાંઇ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તે નીચી નજર રાખી ઉભો રહ્યો. તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુબિંદુઓ ટપકવા લાગ્યાં.

યોગમાયાએ કહ્યું:—" મુળજી ! ભાઇ ! રડીશ નહિ. ત્હારાં નેત્રોમાં આંસુ જોવામાં આવતાં મ્હારી છાતી ચીરાઇ જાય છે. મધ્ય-રાત્રિ પછી વહુને આરામ છે. ભય શો છે ? વૈદરાજ કહી ગયા છે કે, હવે ભય નથી. કાલે રાત્રે ત્હેં બરાબર ખાધું કે નહિ તેની પણુ સંભાળ મ્હારાથી રાખી શકાઇ નથી. જા, સ્નાન કરી આવ. હું ત્હારી સંધ્યા—સામગ્રીની વ્યવસ્થા કરી રાખું છું. સંધ્યા કરી થોડું ભોજન કરી લે. હમણાં ત્હારે તેની તબિયત જોવા જવું છું ?"

કૃષ્ણુલાલે માથું હલાવી નારાજી દર્શાવી.

સ્નાન—સંધ્યા કરી, સાધારણુ નાસ્તો કરી કૃષ્ણુલાલ જ્યારે બહાર આવ્યો ત્યારે નવ વાગ્યા. તેણે પોતાના બેઠકખાના પાસે જઇને જોયું તો ત્યાં એક બેંચ ઉપર કેશવલાલ બેઠો હતો. તેના શરીર-પર ઈંગ્રેજી સાઇકલીંગ ડ્રેસ હતો, માથા ઉપર ઇંગ્લિશ હૅટ હતી. તે કૃષ્ણુલાલને જોઈ ઉઠી ઉભો થયો. તથા માથા ઉપરથી ટોપી ઉંચકી તેણે કૃષ્ણુલાલ સાથે સેકહેન્ડ કરી. તેણે પોતાની બાઇસીકલ બહાર રાખી હતી.

કૃષ્ણુલાલે પૂછ્યું:—" આપ અત્યારે અહિં ક્યાંથી ?"

કેશવલાલ:—હું મુંબાઇથી આવું છું—આપની પાસે હું એક જરૂરી કામને લીધે આવ્યો છું.

કૃષ્ણુલાલ—જરૂરી કામ ! વારૂ ત્યારે સ્નાન કરી નાસ્તો લ્યો. પછીથી કામની વાતચિત નિરાંતે કરીશું

કેશવલાલઃ—મ્હારે સાંજની ટ્રેનમાં અહિંથી પાછા જવાનું છે. વળી મ્હારૂં કામ ઘણું જરૂરી છે.

કેશવલાલના હાવભાવ જોઇ તેમજ તેનાં વચનો સાંભળી કૃષ્ણુલાલ કાંઇક વિરક્ત બની ગયો. તેણે વિચાર્યું:–" આની બ્હેન તો નાટકની ચુડેલ છે, અને આ તો મ્હોટા નવાબજાદા બનીને આવ્યા છે! " આમ વિચારી તેણે કહ્યું:–" ઠીક છે. હમણાં રાહ જુઓ. મ્હને ફુરસદ મળતાં જ હું તમને બોલાવીશ."

કેશવલાલે મનમાં ને મનમાં વિચાર્યું:—" હતો તો એક રેલ્વે કંપનીનો સાધારણ નોકર–વીસ રૂપરડી પગાર ! અહિં આવીને બાઇ સાહેબ મ્હોટા નવાબ બની ગયા છે ! હું એમનો મિજાજ હમણાં ઠેકાણે લાવીશ ! "

કેશવલાલ જ્યાં બેઠો હતો ત્યાં જ બેસી રહ્યો, તથા વચ્ચે વચ્ચે ઘડીઆળ કાઢી ટાઇમ જોવા લાગ્યો. અડધો કલાક થઇ ગયો: પરંતુ કૃષ્ણુલાલે તેને બોલાવ્યો નહિ. આથી કેશવલાલ પોતાના મન સાથે બોલી ઉઠયો:–" કેમ ! હું શા માટે એક ઉમ્મીદવારની માફક અહિં બેસીને તેની મુલાકાત કરવાની રાહ જોયા કરૂં ? ઉમ્મીદવાર હું કે એ રાસ્કલ ? હું જાતે જ વગર બોલાવ્યે તેની પાસે જાઉં છું. મ્હને ક્યાં એની કેર છે ? "

આમ બોલી બૂટનો ' ચમ ચમ ' અવાજ કરતો કેશવલાલ માળ ઉપર ચઢયો.

કૃષ્ણુલાલ તેના શયન–મંદિરમાં ખુલ્લી બારી પાસે આરામ ખુરસીમાં પડયો પડયો આકાશ પાતાળના વિચારો કર્યા કરતો હતો. એકાએક ચમચમતા બૂટનો અવાજ સાંભળી તેણે ચમકીને શયન–મંદિરનાં દ્વાર તરફ દ્રષ્ટિ કરી.

કેશવલાલે શયન–મંદિરમાં પ્રવેશ કરી વ્યંગ સ્વરે કહ્યું:— " ઘણા વિચારોમાં વ્યાકુળ બની ગયા છો, કેમ નહિ ? "

વિરક્ત સ્વરે કૃષ્ણુલાલે પુછ્યું:–" તમારે શું કામ છે ? "

ખિસ્સામાંથી રૂમાલ બહાર કાઢી બન્ને હાથમાં ફેરવતાં ફેરવતાં કેશવલાલે કહ્યું:—" મ્હારે થોડા રૂપિયાની જરૂર છે. "

કૃષ્ણુલાલઃ—રૂપિયાની જરૂર છે ? મ્હારી પાસે જો તમારી બ્હે-

નનો પગાર કાંઈ બાકી રહ્યો હોય તો કારભારી નથી—મુનીમને જઇને કહો—તેઓ હિસાબ આપશે.

કેશવલાલે મનમાં ને મનમાં વિચાર્યું:—“ વાહરે ઉસ્તાદ નવ્વાબ ! ” પ્રકાશમાં કહ્યું:—“ ના જી ! હું મારી ભગિનીનો હિસાબ લેવા નથી આવ્યો. હું આપની પાસે થોડી રકમ મેળવવાની આકાંક્ષા રાખું છું. મ્હારે વધારે રકમ જોઇતી નથી. હમણાં વીસ હજાર રૂપિયા અને પછીથી દરેક મહિને મુંબાઇ બેંક ઉપર પાંચસો રૂપિયાનો ચૅક. એટલી રકમથી મ્હને સંતોષ થશે. ”

અતિ આશ્ચર્ય પામીને કૃષ્ણલાલે કેશવલાલના મ્હોં તરફ જોયું અંતે તેણે પૂછ્યું:—“ કાંઇ નીશો કરીને આવ્યા છો કે શું ? ભાંગ યા તો બૅન્ડી તો ચઢાવી નથી ને ? ”

કેશવલાલ:—રૂપિયાની મારામારીને લીધે ચઢાવી નથી; પરંતુ તમે રૂપિયા આપો એટલે હમ્મેશાં ચઢાવવાની ઇચ્છા છે. નીશો કરીને હું તમારી પાસે આવ્યો નથી. મહેરબાની કરી મ્હને જલદીથી રૂપિયા ન હોય તો મુંબઇ બૅંક ઉપર વીસ હજારનો ચૅક લખી આપો. હું જઇને ચેક વટાવી લઇશ.

કૃષ્ણલાલ:—પણ હું તમને શા માટે રૂપિયા આપું ?

કેશવલાલે ખડખડ હસી પડીને કહ્યું:—“ સાહેબ આપ જાણતા નથી કે જ્યાં લોભીઆ વસે છે ત્યાં ધુતારા ભૂખે મરતા નથી. હું અને તમે બન્ને સરખા છીએ. તમે ચોર છો તેમ જ હું પણ ચોર છું, તમે કપટી છો તો હું પણ કપટી છું. આપણે બે આ દગાબાજ દુનિયાના દગાખોર માણસો છીએ. આટલી બધી સંપત્તિ શું તમે એકલા જ ઉડાવશો ? જો એવી ઇચ્છા હોય તો મ્હને વધારે નહિ તો માત્ર રૂપિયા વીશ હજાર હમણાં આપો અને ભવિષ્યમાં દરેક મહિને પાંચસો રૂપિયાનો ચૅક મોકલી આપજો. એટલાથી જ હું સંતુષ્ટ રહીશ. કેમ, હવે સમજ્યા ? ”

કૃષ્ણલાલ:—તમે શું સમજાવવા માગો છો ?

કેશવલાલ:—શું તે એ જ કે, તમે ખરા મુળજીભાઇ નહિ; પરંતુ બાલારોડ સ્ટેશનના આસિસ્ટન્ટ સ્ટેશન માસ્તર છો. ત્યાં સ્ટેશનપર પગનો રસ ઉતારી ટક ટક વાર કરતા હતા. ટ્રેન આવતાં જ કાછડીમાં એક હાથ ઘાલી બીજા હાથથાં ફાનસ લઇ પ્લૅટફૉર્મપર આંટા મારતા હતા, હવે સમજ્યા ? બોલો, હવે આ સેવકને રૂપિયા આ-

પવા છે કે, ચતુર્ભુજ બની મફતના ભાડાની કોટડીમાં રહી, જીંદગી સખ્ત મજુરી કરવામાં પસાર કરવી છે ?"

કૃષ્ણુલાલઃ—આ બધી હકીકત તમે કેવી રીતે જાણી શકયા ?

કેશવલાલઃ—અસાધારણ મહેનત કરીને-પુષ્કળ દ્રવ્ય ખરચીને.

કૃષ્ણુલાલઃ—ત્યારે તમે તમારી મહેનત તેમ જ દ્રવ્ય ધુળમાં મેળવ્યું છે. તમારી આશા ફળિભૂત થાય તેમ નથી.

કેશવલાલઃ—કારણ ?

કૃષ્ણુલાલઃ—કારણ એ જ કે, તમને રૂપિયા મળશે નહિ.

કેશવલાલઃ—શું કહ્યું ? રૂપિયા નહિ મળે ?

કૃષ્ણુલાલઃ—ના.

કેશવલાલે થોડા સમય સુધી કાંઇ વિચાર કર્યો. અંતે તેણે કહ્યું—" કૃષ્ણુલાલ ! હજી સુધી તમે મ્હને સારી રીતે ઓળખતા નથી. તમે એમ સમજતા હશો કે, તમારા પર ગુન્હો સાબિત કરવા માટે મ્હને સાક્ષીઓ નહિ મળી આવે; પરંતુ યાદ રાખો કે આ સેવક કાંઇ કાચું કામ કરે એવો નથી. આ દગાબાજ દુનિયામાં તમારા કરતાં મ્હેં ઘણાં કારસ્થાનો કર્યાં છે. હું છાણી ગામમાં ગયો હતો, કોયલી ગામમાં ગયો હતો, બાલારોડ ગયો હતો તથા તમે જ્યાં કદાપિ રહેતા નહોતા તે શાંતિકુટિરમાં સુદ્ધાં ગયો હતો. મ્હેં સઘળાં સ્થાનોએથી સાક્ષીઓ મેળવ્યા છે તથા એ બધા સાક્ષીઓ અમદાવાદના મ્હારા મકાનમાં રહીને દાળ ભાત તેમ જ રોટલી-શાકનું શ્રાદ્ધ કરે છે. તેઓ એમ કબુલ કરશે કે, તમે જ બાલારોડ સ્ટેશનના આસિ૦ માસ્તર કૃષ્ણુલાલ છો. તમે કોઇ પણ રીતે મ્હારા સાક્ષીઓને દ્રવ્ય આપીને વશ કરી શકો તેમ નથી. માટે મહેરબાની કરી હું માગું છું તેટલા રૂપિયા ગણી આપો અને જો ન આપવા હોય તો ના કહો એટલે હું તમારા ઉપર કેસ માંડું. તમારી પાસે પિનલકોડ છે ? જો હોય તો ૪૧૬ મી કલમ જુઓ. !"

કૃષ્ણુલાલઃ—મ્હેં જોઈ છે.

કેશવલાલ—યાદ રાખો કે રૂપિયા નહિ આપો તો ત્રણ વર્ષ સુધી સખ્ત કેદમાં રહેવું પડશે. કેમ તમે મ્હને શો જવાબ આપો છો ?

કૃષ્ણુલાલઃ—એ જ કે, તમને રૂપિયા મળશે નહિ. તમે મ્હને વિના કારણ ભય શા માટે દર્શાવો છો ? મ્હેં કાલે જ નિર્મળાગૌરીને સઘળી સત્ય હકીકત નિવેદન કરી દીધી છે.

આ ઉત્તર સાંભળી કેશવલાલ જાણે કે આકાશમાંથી નીચે પડયો તેણે કહ્યું:—" હેં ! તમે કહી દીધી છે ?!"

કૃષ્ણલાલ:—હા, તમારી બ્હેન–યા તો તમારી ગમે તે હોય–સીતાને પૂછી જુઓ એટલે તમે સઘળો પ્રકાર જાણી શકશો.

આમ કહી કૃષ્ણલાલે નોકરને બોલાવ્યો. નોકર આવ્યો એટલે કૃષ્ણલાલે તેને કહ્યું:–" આ ભાઇને નીચે લઈ જા. તેમને સ્નાન કરવાની વ્યવસ્થા કરી આપ તથા જો તેમને તેમની બ્હેનને મળવું હોય તો મુલાકાતનો બંદોબસ્ત પણ કરી આપજે."

પ્રકરણ ૪૩ મું.

પ્રાણહારક નિરાશા !

નીચે જઇને કેશવલાલ એક બેંચ ઉપર બેસી ગયો નોકરે કહ્યું:–" સાહેબ ! તમે મ્હારી સાથે સ્નાન કરવા ચાલશો ? તમારી પાસે બદલવાને માટે ધોતીઉં છે કે ઘરમાંથી લઈ આવું ?"

કેશવલાલ:—મ્હારે ધોતીઉં જોઇતું નથી.

નોકર:—ત્યારે પછી સ્નાન કરશો કેવી રીતે ?

કેશવલાલ:—મ્હારે સ્નાન કરવું નથી.

કેશવલાલના મુખનો ભાવ જોઇ નોકર આશ્ચર્યમાં પડી ગયો. અલ્પકાળપર્યંત ચૂપ રહ્યા પછી તેણે પુનઃ કહ્યું:—" ત્યારે નાસ્તાની સામગ્રી લાવી આપું કે ?"

કેશવલાલે માથું હલાવી નકારમાં ઉત્તર આપ્યો. નોકરે મનમાં વિચાર્યું કે, કદાચ શેઠ સાહેબે આ માણસનું મહા ભયંકર અપમાન કર્યું હશે. એ ખેદને લીધે જ તે સ્નાન તેમ જ નાસ્તો કરવાની ના પાડતો હશે. પછીથી નોકરે ફરીથી કહ્યું:—" તમારે તમારી બ્હેનને મળવું છે ? હું તેમને તમારી પાસે મોકલું ?"

" મોકલ." કેશવલાલે ઉત્તર આપ્યો. નોકર તરત જ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. તેના ગયા પછી કેશવલાલે કોટના અંદરના ખિસ્સામાંથી બ્રૅન્ડીની બૉટલ બહાર કાઢી, તેનો બુચ ખોલી નાખી, અડધી બૉટલ

પેટમાં પધરાવી દીધી. પછીથી બૉટલને બુચ લગાવી તેણે પાછી ખિસ્સામાં મૂકી દીધી અને તે ગાલપર હાથ મૂકી વિચાર કરવા લાગ્યો.

મ્હોટી આશામાંને આશામાં તે અનેક સ્થળોએ રખડી, રઝળી, દ્રવ્યનો ધુમાડો કરી અત્રે આવ્યો હતો; પરંતુ અહિં આવતાં જ તેની આશા નિરાશાના સ્વરૂપમાં બદલાઇ ગઇ. આવા ભયંકર નિરાશાની મર્મભેદક વેદના, તેમ જ ભૂખ્યા પેટમાં પડેલી બ્રૅન્ડીથી તે ઘણો વ્યાકુળ તેમ જ અસ્થિર બની ગયો. કૃષ્ણલાલે શા વિચારથી પોતાનું સઘળું કારસ્થાન નિર્મળાગૌરીને જણાવી દીધું હશે તે એ વિચારી શક્યો નહિ. એ સંબંધી વિશેષ વિચાર કરવાની શક્તિ તેના મસ્તકમાં હમણાં નહોતી. તેનું નાક તેમ જ કાન લાલચોળ બની ગયાં; પરંતુ તેનો આંતરપ્રદેશ સીતળ થઇ જવા લાગ્યો. આથી કરીને બ્રૅન્ડીના બૉટલને પુનઃ ખિસ્સામાંથી બહાર કાઢી તેમાંનો થોડો ભાગ તેણે પેટમાં પધરાવ્યો.

થોડા સમય પછી તેને એટલામાં થોડો વખત ફરવાની ઇચ્છા થઇ આવી; પરંતુ તેનો નીશો વધતો જતો હોવાથી તેમ જ ફરતાં લથડીઆં આવે તેમ હોવાથી તે લાચારીથી બેઠો હતો ત્યાં જ બેસી રહ્યો.

આવી સ્થિતિમા વીસ મિનિટ પસાર થઇ ગઇ એટલે અંતઃપુરમાં ગયેલા નોકરે તેની પાસે પાછા આવીને કહ્યું:—" સાહેબ ! પધારો. "

કેશવલાલ લથડીઆં ખાતો ખાતો નોકરની સાથે અંતઃપુરમાં ગયો.

પ્રથમ જે બેઠકખાનામાં આ ભાઇ ભગિનીની મુલાકાત થતી હતી તે જ બેઠકખાનામાં નોકર કેશવલાલને લઇ ગયો. ત્યાં સીતા એક ખુરસી ઉપર બેસીને ભાઇસાહેબની રાહ જોયા કરતી હતી. નોકર ચાલ્યો ગયો એટલે સીતા પાસે પડેલી એક ખુરસી ઉપર બેઠી.

કેશવલાલે કહ્યું:–" સીતા ! શા સમાચાર છે ?"

સીતાએ શંકાશીલ સ્વરે પૂછ્યું—" આપની તબિયત બિમાર છે ? આપને શું થયું છે ?"

કેશવલાલઃ—તું જાણતી નથી ?

સીતાઃ—ના.

કેશવલાલઃ—ત્યારે શું તદ્દન ખોટી વાત કે ?

સીતાઃ—શી ખોટી વાત ?

કેશવલાલ—બીજી શી ? તમારા કૃષ્ણલાલની જ વાત.

સીતાઃ—તમે તેમને મળ્યા ? તેમણે શું કહ્યું ?

કેશવલાલઃ—મ્હેં આવી તેની પાસે રૂપિયા માગ્યા. તેણે રૂપિયા નહિ આપ્યાથી મ્હેં એનું કારસ્થાન એને જણાવી દઇ ભય દર્શાવ્યો. ત્યારે તેણે કહ્યું કે, તેણે ગઈ કાલે સઘળી સત્ય હકીકત નિર્મળાગૌરીને કહી દીધી છે. આ વાત સાચી છે કે ખોટી ?

સીતાઃ—સાચી છે.

કેશવલાલે બ્રૅન્ડીની બૉટલ ફરીથી બહાર કાઢી થોડી બ્રૅન્ડી પુનઃ પેટમાં પધરાવીને કહ્યું:—" ઘરનાં સૌ માણસોએ એ વાત જાણીને શું કહ્યું ? "

સીતાઃ—નિર્મળાગૌરી સિવાય હજી એ કારસ્થાનની વાત બીજું કોઇ જાણતું નથી; પરંતુ તમે ભૂખ્યે પેટે આટલી બધી બ્રૅન્ડી કેમ પીઓ છો?

કેશવલાલઃ—શરાબની લહજ્જત ત્હારા જેવી ભયંકર અજ્ઞાની અબળા ક્યાંથી સમજી શકે ? ત્હારે થોડો શરાબ પીવો છે ? બસ, શરાબ જ જીંદગીનું નૂર છે—મસ્ત ઇશ્ક છે !

સીતાઃ—ના ના, આવા એક ગૃહસ્થના ઘરમાં તમે આવો વ્યવહાર ચલાવો એ વ્યાજબી નથી.

કેશવલાલઃ—બુલબુલ ! બલિહારી છે ત્હારી બુદ્ધિને !

આમ કહીને કેશવલાલ નેત્રો મીંચી બરબડવા લાગ્યોઃ—

ભર ભર જામ પીલા દે લાલા બનાદે મતવાલા.
દે લાલા લાલા – –ભર ભર જામ પીલા દે.

સીતાએ વિરક્ત બની જઇને કહ્યું:—" કેશવલાલ ! આ શું કરો છો ? તમારા જેવા સમર્થ સાક્ષરને આવું વર્તન ઉચિત છે કે ? "

કેશવલાલઃ—સાક્ષાર થવું હોય તો બ્રૅન્ડી પીવાની પ્રથમ જરૂર છે ! બ્રૅન્ડીથી કલ્પનાઓના તરંગો મસ્તકસિંધુમાં ઉછાળા મારે છે ! ભેજું એરોપ્લેનની માફક આસ્માનમાં ઉડે છે ! !

સીતાઃ—આવા શબ્દો કોઇના સાંભળવામાં આવશે તો તેનું શું પરિણામ આવશે તેનો કાંઇ ખ્યાલ છે ?

કેશવલાલઃ—સીતા ! મ્હારી સઘળી બાજી ધૂળમાં મળી જવાથી મ્હારી બુદ્ધિ શુદ્ધ ઠેકાણે નથી. સીતા ! એ બનાવટી સાધુડો હવે ખરેખરો સાધુડો થઇ અહિંથી ગચ્છંતિ કરી જવાનો વિચાર કરે છે, અને તેમ નહિ હોય તો તે નિર્મળાગૌરી સાથે પુનર્વિવાહ યાતો સિવિલ મેરેઇજ કરવાની ખટપટ કરતો હશે. જો એ પ્રકાર ગુપ્ત રહેશે તો ઠીક છે; નહિ; તો તેમની બન્નેની આબરૂ ઉપર પાણી ફર્યાં

સિવાય રહેશે નહિ; પરંતુ સીતા! હું મ્હારૂં કામ પાર ઉતાર્યું નહિ. મ્હારી વિધવાવિવાહ કરવાની તેમ જ દ્રવ્યપ્રાપ્તિની સઘળી બાજીમાં હું હાર્યો છું."

કેશવલાલની સ્થિતિ જોઇ સીતા ગભરાઇ ગઇ–તેણે કેશવલાલના ખભાપર હાથ મૂકીને કહ્યું:—"કેશવલાલ! ઓ કેશવલાલ!"

કેશવલાલ:–શું છે ?

સીતા:—તમે આમ શું કરો છો ?

કેશવલાલ:—કેમ, હું શું કરૂં છુ ?

સીતા:—તમને ઘણું ઘેન ચઢયું છે. તમે જેમ ફાવે તેમ બકયે જાઓ છો.

કેશવલાલ:—શું બકું છું ?

સીતા:—તમે હવે એ બધી મૃગજળ જેવી આશાનો ત્યાગ કરો. તમે ફરીથી કૃષ્ણલાલ પાસે જશો નહિ. તમને કોઇ પણ પ્રકારે રૂપિયા મળનાર નથી. તમારી આશા ફળનાર નથી.

કેશવલાલ:—શું મ્હારી આશા ફળનાર નથી ?

સીતા:—ના.

કેશવલાલ:—કારણ ?

સીતા:—એ બધી હકીકત તમે હમણાં સાંભળશો તો પણ સમજી શકશો નહિ. સ્નાન કરી, ખાઇ, થોડો સમય સુઇ જાઓ, ત્હાંજે શાન્તિથી સઘળી વાતચિત થશે.

કેશવલાલ ઉઠી ઉભો થયો. તેનાં બન્ને નેત્રોમાંથી અંગારા ઝરતા હતા. તેણે પુનઃ પૂછ્યું:—"શું...મ્હા...મ્હારી...આ...આશા...ફ...ફળનાર...નથી ?"

સીતાએ ખુરસી ઉપરથી ઉઠી સહજ દૂર જઇને કહ્યું:—"ના."

કેશવલાલે નિરાશાની પ્રચંડ જ્વાળાથી સળગી જઈ–ઉન્મત્ત બની જઇ સીતાને જોરથી એક ધક્કો માર્યો, અને નાટકના એક કુશળ એકટરના જેવી એકટિંગ કરતાં તેણે કહ્યું:—"પાપિષ્ઠા! લે, આ ત્હારા કર્મની સજા!"

આમ કહીને અથડાતો કુટાતો કેશવલાલ બહાર નીકળી પડયો, તથા રસ્તે જતાં જતાં "એ મુળજીભાઈ નથી......કૃષ્ણલાલ છે, ભાઇ કૃષ્ણલાલ છે. સહુ કોઈ આવીને સાંભળો કે એ મુળજીભાઇ નથી કૃષ્ણલાલ છે, તથા પેલી નર્મદા એની સ્ત્રી લીલાવતી છે!" આવી બૂમો મારતો મારતો તે દીવાના–ચક્રમ–પાગલની માફક ચાલ્યો ગયો.

તેના હાવભાવ જોઇ રસ્તે જતા આવતા લોકો તેને 'ગાંડો

"પાપિષ્ઠા ! લે આ તારા કર્મની સજા !" (પૃષ્ઠ ૨૦૪).

સાહેબ ' કહી ખિજવવા લાગ્યા; પરંતુ કેશવલાલ તે તરફ લક્ષ્ય નહિ આપતાં વિના કારણ પગથી ધૂળ ઉડાવતો ઉડાવતો સ્ટેશન તરફ જવા લાગ્યો. બાઇસીકલની યાદ નહિ રહ્યાથી તે બાઇસીકલને ઠિકરિયા ગામમાં જ જ્યાં મૂકી હતી ત્યાં ભૂલી ગયો.

પ્રકરણ ૪૪ મું.

યોગમાયાની આજ્ઞા.

આજે પ્રભાતકાળથી નિર્મળાગૌરીની તબિયત સારી છે. તેણે ઔષધ પથ્યાદિનું સેવન કર્યું છે; પરંતુ અંતરમાં તે અસહનીય યાતના તથા શરમ—સંકોચનો અનુભવ કરે છે. તેનો એક અક્ષર પણ તેણે કોઇને કહ્યો નથી. યોગમાયા વગેરેએ એવી અટકળ બાંધી છે કે, શારીરિક દુર્બળતાને લીધે જ તે આવી રીતે બેશુદ્ધ બની ગઇ હશે. આજે સીતા એકલી નિર્મળાગૌરીની પાસે બેઠી હતી ખરી; પરંતુ તેના પોતાનાથી નિર્મળાને કાંઇ પૂછી શકવાની હિમ્મત થઇ નથી. નિર્મળાએ પણ તેને કાંઇ પૂછ્યું નથી. સીતાએ જોયું કે કૃષ્ણલાલનો પત્ર ક્યાં ગયો તથા તેનું શું થયું એ સઘળી હકીકત જાણવાને માટે નિર્મળાને સહજ પણ ઉત્કંઠા યા તો કુતુહલ છે નહિ.

સીતા જ્યારે બીજા ઓરડામાં કેશવલાલની સાથે વાતચિત કરતી હતી ત્યારે નિર્મળા તકિયાને અઢેલી શય્યામાં બેસીને કપાળપર હાથ મુકી વ્યાકુળતાથી પોતાના કમનશીબ ભાગ્યની ચિંતા કર્યા કરતી હતી. તેની ચિંતાનો પાર નહોતો. તે વિચારતી હતી કે, " જન્મ જન્માંતરમાં મ્હેં કોણ જાણે કેવાં મહાપાપો કર્યાં છે કે જેથી મ્હારા શિરપર આવું અસહ્ય કલંક બેઠું ? "

નિર્મળાનાં નેત્રો સુકાઇ ગયાં છે. તેની છાતીમાં ચિંતાગ્નિ પ્રચંડ સ્વરૂપે સળગી ઉઠયો છે.

દાદરપરથી જ્યારે કેશવલાલ નીચે ઉતરવા લાગ્યો ત્યારે તેના બૂટનો અવાજ નિર્મળાના કાને ગયો. આ અજાણ્યા અવાજથી ચમકી ઉઠી તેણે તે તરફ કાન માંડયા. અવાજ ધીમે ધીમે નીચે આવ્યો. ત્યાર પછી બારણામાં પડેલી પેલી બિભત્સ બૂમો તેમ જ

તે સમયનો દરેક શબ્દ તેના કાન સુધી ગયો. તે સાથે જ ઘણો ખ-ળભળાટ થયેલો તેના જોવામાં આવ્યો. અપમાન અને તિરસ્કાર સાક્ષાત સ્વરૂપમાં તેની નજરે પડવા લાગ્યાં. તેનું મસ્તક ભ્રમિત થઇ ગયું. તેની શુદ્ધિ ઉડી ગઇ. તે શય્યા ઉપર બેભાન બની જઇ ઢળી પડી. કોઈ તેની આવી સ્થિતિને જોઇ શક્યું નહિ.

પેલી તરફ કેશવલાલના વિદાય થયા પછી આંગણામાં અંતઃ-પુરમાંની સ્ત્રીઓ એકઠી થઇને ગરબડ સરબડ કરવા લાગી. પૂજાપાઠના ઓરડામાંથી યોગમાયા પણ ઉતાવળી ઉતાવળી ત્યાં આવી પહોંચી અને તેને પૂછવા લાગીઃ—" શું બોલી ગયો ? સીતાનો ભાઇ શું બોલી ગયો ? " યોગમાયાના કાનમાં પણ કેશવલાલના સઘળા શબ્દોએ પ્ર-વેશ કર્યો હતો; પરંતુ તે જાણે કે પોતાની શ્રવણશક્તિ ઉપર વિશ્વાસ મૂકી શકી નહિ. આવી ભયંકર વાત એકદમ ખરી માની શકાય કે ?

કોઇએ યોગમાયાના પ્રશ્નનો જવાબ આપ્યો નહિ. અંતે તેણે ક્રોધે ભરાઈને કહ્યું:—" કયાં છે, સીતા કયાં છે ? નર્મદા કયાં છે ? "

એક રમણીએ એક ઓરડા તરફ આંગળી કરીને કહ્યું:—" નર્મ-દા બ્હેન પેલા ઓરડામાં છે. "

અધીર ચિત્તે યોગમાયાએ એ ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો. તેણે જોયું કે, નર્મદા દિવાલને અઢેલી ઉભી ઉભી રડયા કરે છે.

યોગમાયાએ નર્મદાના રૂદન પ્રત્યયે લક્ષ્ય નહિ આપતાં કહ્યું:—" નર્મદા ! નર્મદા ! એ મ્હારો મુળજી નથી ? "

નર્મદાએ રૂદન કરતાં કરતાં કહ્યું:—" ના. "

યોગમાગા:—" ત્યારે એ ત્હારો પતિ છે ?

" હા. " કહીને નર્મદા મ્હોટેથી રડી પડી. યોગમાયા તરત જ એ ઓરડાની બહાર જઇને આમ તેમ દ્રષ્ટિ ફેરવવા લાગી, તથા હાંફતાં હાંફતાં તેમ જ નિઃશ્વાસ ઉપર નિઃશ્વાસ મૂકતાં કહેવા લાગી:—" સીતા ! સીતા કયાં છે ? "

એક જણ ઉપર જઇને સીતાને બોલાવી લાવ્યું. સીતાને જો-તાં જ યોગમાયાએ કહ્યું:—" બ્હેન ! ત્હારો ભાઇ અહિંથી જતાં જતાં શું બોલી ગયો ? "

સીતા કાંઇ પણ ઉત્તર આપ્યા સિવાય નીચું જોઇને ઉભી રહી. યોગમાયાએ પૂછ્યું:-" ત્યારે જે આવ્યો છે તે મ્હારો પ્રાણાધિક પુત્ર મુળજી નથી ? "

સીતાએ સ્પષ્ટ સ્વરે કહ્યું:-" ના. "

યોગમાયા:-એ નર્મદાનો પતિ છે ?

સીતા:—હા.

યોગમાયા મર્મભેદક વજ્રાઘાતથી કપાળે હાથ મૂકી ' હે નારાયણ ' બોલી મૂળમાંથી ઉખડી ગયેલી વેલીની માફક જ્યાં ઉભી હતી ત્યાં જ ગબડી પડી.

બહારના ભાગમાં આ સમાચાર પહોંચતાં વિલંબ થયો નહિ. મુનીમ આવેલો નહિ હોવાથી એક નોકર દોડતો દોડતો મુનીમને બોલાવી લાવવાને ગયો. મુનીમ તે વખતે ભોજન કરવા બેઠો હતો. મુનીમ ભોજન કરીને તરત જ આવ્યો. આવતાંની સાથે જ તેણે પૂછ્યું:-" કેમ એ કપટી પલાયન કરી ગયો છે કે ? "

ઉત્તર મળ્યો:—" ના. "

મુનીમે તરત જ ભૈયાને બૂમ મારી. ભૈયો આવી પહોંચ્યો. મુનીમે તેને કહ્યું:—" આપણે ત્યાં જે માણસ મુળજીભાઇ થઇને આવ્યો છે તે મુળજીભાઇ નહિ; પરંતુ કોઇ કપટી-દગાબાજ છે. જાઓ, બધા નોકરો તેના ઉપર દેખરેખ રાખો કે જેથી તે પલાયન ન કરી જાય. "

" જેવી આજ્ઞા ! " બોલી ભૈયો કેટલાક નોકરો સાથે દર્શાવેલા કામપર ચાલ્યો ગયો.

એક વૃદ્ધ માણસે પૂછ્યું:-" હવે શું કરીશું ? "

મુનીમે કહ્યું:-" ભરૂચ પોલિસને ખબર પહોંચાડીશું. "

વૃદ્ધે કહ્યું:-" જ્યારે ફોજદાર સાહેબ એમ પૂછશે કે, એ મુળજીભાઇ નથી તેનું પ્રમાણ શું છે-માત્ર પેલા ચક્રમ માણસના શબ્દોના પ્રમાણથી જ કાંઇ ગુન્હો સાબિત કરી શકાય ખરો ? "

આ વાક્યો સાંભળી મુનીમ ગભરાટમાં પડી ગયો. એકાએક તેને એવો વિચાર આવ્યો કે, જો ' કદાચ એ ચક્રમ માણસનાં વચનો અસત્ય હશે તો મ્હેં તેમની ઉપર દેખરેખ રાખવા માણસો બેસાડેલા

છે તેથી મ્હારી શી સ્થિતિ થશે ? વિના વિલંબે મ્હને નોકરી ઉપરથી શ્રીફળ મળશે. ' પ્રકાશમાં તેણે કહ્યું:-" ત્યારે એ ચક્રમ દારૂડીઓ ગયો ક્યાં ? તેને બોલાવીને પૂરતી ખાત્રી કરવાની જરૂર છે. તેના ગયાને કેટલી વાર થઇ ? "

એક જણ બોલી ઉઠયું:-" બહુ તો અડધો કલાક થયો હશે. "

મુનીમે તરત જ કેટલાક માણસોને બોલાવી, તેમને દારૂડીઆ કેશવલાલને પાછો બોલાવી લાવવા માટે મોકલ્યા.

વૃદ્ધ માણસે કહ્યું:—" મુનીમજી ! મ્હારા ધારવા પ્રમાણે તો તમે આ બાબતમાં પ્રથમ માતાજીની સલાહ લ્યો. તમે આજ્ઞાધારક નોકર છો. તેઓ પોલિસને ખબર પહોંચાડવા ઇચ્છે છે કે કુમ્મસ કારભારીજીને તાર કરી બોલાવવાને ઇચ્છે છે તે પ્રથમ તમે જાણી લ્યો. "

મુનીમે એક માણસને કહ્યું:-" અંદર જઇ માતાજીને કહે કે, મુનીમ તમને મળવા માગે છે. "

યોગમાયા તરફથી ઉત્તર આવતાં વિલંબ થવા લાગ્યો. અંતે તેને યોગમાયાએ પોતાની પાસે બોલાવ્યો.

મુનીમે યોગમાયા પાસે જઇને પૂછ્યું:-" માતાજી ! જે વાત સાંભળવામાં આવી છે તે સાચી છે ? "

યોગમાયાએ વિપણ્ણ વદને ઉત્તર આપ્યો:—" હા. "

મુનીમ:—શું તેઓ મુળજીભાઈ નથી ?

યોગમાયા:—ના.

મુનીમ:—ત્યારે હવે ઉપાય ?

યોગમાયા:—ઉપાય ઇશ્વર જાણે !

મુનીમ:—પોલિસને ખબર પહોંચાડું ? મ્હેં એ કપટીને નજરકેદમાં રાખ્યો છે.

યોગમાયા:—પોલિસને ખબર પહોંચાડશો નહિ. તેનાપર રાખવામાં આવેલો પેહેરો ઉઠાવી લ્યો. તેનું અપમાન કરવાની કાંઇ જરૂર નથી. તે જ્યારે પોતાની ઇચ્છાથી ચાલ્યો જાય ત્યારે તેને બેલાશક જવા દેજો.

મુનીમ:—બીજી કાંઇ આજ્ઞા છે ?

યોગમાયાઃ—નિર્મળાગૌરીની તબિયત ઘણી બગડી છે. ભરૂચ ઘોડેસ્વાર મોકલી ડૉકટરને બોલાવવાનો વિના વિલંબે બંદોબસ્ત કરો.

મુનીમઃ—વારૂ, એ વ્યવસ્થા હમણાં જ કરૂં છું. કારભારીજીને તાર કરવો છે કે ?

યોગમાયાઃ—ના.

પ્રણામ કરીને મુનીમ ચાલ્યો ગયો. યોગમાયાની ઉદારતા જોઇને—દયા જોઇને તે આશ્ચર્યચકિત બની ગયો હતો. ધીમે પગલે બહારના બેઠકખાનામાં જઇને તેણે યોગમાયાની આજ્ઞા અનુસાર સઘળો બંદોબસ્ત કર્યો. પછીથી તે વિચારવા લાગ્યો કે, જે કપટી, દગાબાજ માણસે, સર્વસ્વનો વિનાશ કરી પોતાના નિર્મળ કુળમાં કલંક લગાડયું છે એવા નીચ માણસ તરફ યોગમાયા આટલી બધી દયા કેમ દર્શાવતાં હશે ?

યોગમાયાના અંતરમાં દયા ઉપજી તેનું કારણ જૂદું હતું સીતાએ પત્ર બહાર કાઢી યોગમાયા આગળ જણાવ્યું હતું કે, દારૂડીઓ કેશવલાલ આવીને પોતાની હકીકત જાહિર કરશે એવી કૃષ્ણલાલને સહજ પણ માહિતી નહિ હોવા છતાં કૃષ્ણલાલે પોતે જ દારૂડીઆના આવતાં પહેલાં પોતાના કારસ્થાનની સત્ય હકીકત નિર્મળાગૌરીને નિવેદન કરી છે. સીતાએ યોગમાયાને એમ પણ સમજાવ્યું હતું કે, કૃષ્ણલાલે પ્રસંગાનુસાર સાવધાનતા અવલંબન કરીને આ પવિત્ર કુળનો પ્રકાશ સ્વચ્છ રાખ્યો છે તેથી ક્ષમાને પાત્ર ઠરે છે તેમ જ તે પોતે જન્મદરિદ્ર હોવા છતાં આટલી બધી વિપુલ સંપત્તિના લોભને દૂર કરી આત્મસંયમ કરીને ધર્મ માર્ગે અડગ રહ્યો છે તેથી તે ભક્તિને પાત્ર પણ છે.

પ્રકરણ ૪૫ મું.

અંગના કે દેવાંગના ?

" છે વૈધવ્યે વધુ વિમળતા, બ્હેન ! સૌભાગ્યથી કંઈ;
છે ભક્તિમાં વધુ વિમળતા, બ્હેન ! શૃંગારથી કંઇ ! "

કલાપી.

દાઢીઆ કેશવલાલની બૂમો સાંભળી નિર્મળા બેશુદ્ધ બની જઇ શય્યામાં ઢળી પડી હતી તે તેમની તેમ જ પડી રહી. બરાબર અડધા કલાક સુધી કોઇએ તેની સંભાળ લીધી નહિ. ત્યાર પછી એક દાસીએ સ્થળે કાંઇ પ્રયોજનાર્થે આવી ચઢી. તેણે જ નિર્મળાની સ્થિતિના સમાચાર વિના વિલંબે સૌ કોઇને જણાવ્યા. મહા અહનતે તેને શુદ્ધિમાં લાવવામાં આવી. શુદ્ધિમાં આવ્યા પછી અલ્પકાળને અંતરે તેને સખ્ત તાવ આવ્યો.

સંધ્યા સમયે ભરૂચથી એક સિવિલ સર્જન ડૅાકટર ઘોડેસ્વાર થઇ આવી પહોંચ્યો. ત્રણ દિવસ સુધી નિર્મળાનો તાવ ઉતર્યો નહિ. ડૅાકટર સાહેબની અસાધારણ ચિકિત્સાથી ત્રીજે દિવસે મધ્યરાત્રિ પછી તાવ નરમ પડવા લાગ્યો. સૂર્યોદય થતાં ન થતાંમાં તો તે સંપૂર્ણ શુદ્ધિમાં આવી.

આ સમયે નર્મદા નિર્મળાગૌરીની શય્યા પાસે બેસીને તેના મસ્તકપર મૃદુ વાયુ ઢોળતી હતી. નિર્મળાએ નેત્રો વિકાસ્યાં. તેણે ઓરડાની ચારે તરફ દ્રષ્ટિપાત્ કરવા માંડયો. પછીથી તેણે નર્મદાના ચિંતાપૂર્ણ વદન તરફ જોઈ ક્ષીણ સ્વરે પૂછ્યું:—" નર્મદા બ્હેન ! તું આખી રાત્રિ મ્હારી પાસે બેસી રહી છે ? "

નર્મદા:—ના ના—હું થોડા સમયથી જ તમારી પાસે આવીને બેઠી છું. માતાજી જ અહિં બેસી રહ્યાં હતાં. હમણાં તેઓ મ્હને અહિં બેસાડી સરિતાસ્નાન કરવા ગયાં છે. તેમણે બે દિવસથી સ્નાન કર્યું નથી. તેમ જ ભોજન પણ કર્યું નથી !

નિર્મળા:—બે દિવસથી સ્નાન કે ભોજન કાંઇ કર્યું નથી ? કેટલા દિવસથી હું બિમાર છું ?

નર્મદાઃ—આજે ત્રણ દિવસથી. ગયે ત્રિજે દિવસે તમે એકદમ બેશુદ્ધ બની ગયાં હતાં.

નિર્મળાએ જાણે કે કાંઈ વિચારવાનો યત્ન કરીને કહ્યું:—"ગયે પરમ દિવસે બપોરે ?—હા–હા–બરાબર." આમ બોલીને તેણે નેત્રો મીંચી દીધાં. તેનાં મીંચાયલાં નેત્રોમાંથી પણ અશ્રુબિંદુઓ ઉભરાઈ જવા લાગ્યાં.

નિર્મળાને રૂદન કરતી જોઇ પોતે શું કરવું તેમ જ શું કહેવું તે નર્મદા વિચારી શકી નહિ. એકાએક તે બોલી ઉઠી:—" ડૉક્ટર સાહેબે ! ગઈ કાલે એમ કહ્યું છે કે—" આમ કહીને નર્મદા બોલતી બંધ થઇ ગઇ.

નિર્મળાએ નેત્રો ઉઘાડી નર્મદાના મ્હોં તરફ જોયું. પછીથી તેણે પૂછ્યું:—" કોણે કહ્યું છે ?"

નર્મદાઃ—ડૉક્ટર સાહેબે.

નિર્મળાઃ—ક્યા ડૉક્ટર સાહેબ ?

નર્મદાઃ—ભરૂચથી આવ્યા છે તે.

નિર્મળાઃ—ક્યારના આવ્યા છે ?

નર્મદાઃ—ગયે પરમ દિવસે સાંજે.

નિર્મળાઃ—ઠીક છે.

આમ કહીને વળી પાછી નિર્મળા વિચારો કરવા લાગી. નર્મદાએ કહ્યું:—" ડૉક્ટર સાહેબે એમ જણાવ્યું છે કે, તમારી તબિયત સહજ સુધરતાં તમને હવાફેર માટે નાશિક લઇ જવાં. '

નિર્મળાનાં નેત્રોમાંથી આંસુઓ સરી પડવા લાગ્યાં. તેણે કહ્યું:—" હવે હવાફેરની જરૂર નથી; માત્ર નાશિક જેવા પુણ્યધામમાં જો પરલોકવાસ પમાય તો મ્હારી આ માયાવી સંસારમાંથી મુક્તિ થાય."

નર્મદાઃ—એમ કેમ ?

નિર્મળાઃ—ત્હેં સઘળી હકીકત સાંભળી છે ને ?

નર્મદાઃ—સાંભળી છે.

નિર્મળાઃ—ત્યારે હવે હું મૃત્યુ પામું તો મુક્તિ પામી એમ ન ગણાય કે ?

નર્મદાઃ—બ્હેન ! શા માટે આમ બોલો છો ? એક દિવસે મ્હેં

મ્હારા મૃત્યુની વાત કાઢી હતી ત્યારે તમે શું કહીને મ્હારો તિરસ્કાર કર્યો હતો તેનો વિચાર કરી જુઓ.

નિર્મળાએ એક ગાઢ નિશ્વાસ મૂકીને કહ્યું:—"બ્હેન! ત્હારી સ્થિતિમાં અને મ્હારી સ્થિતિમાં ઘણો ફેર છે. મ્હારૂં આ પવિત્ર જીવન કલંકિત થયું છે. આ જીવનનો જેટલો જલદી અંત આવે તેટલું વિશેષ કલ્યાણ છે.

નર્મદાએ શય્યાપર પંખો મૂકી દઇ નિર્મળાનો એક હાથ પ્રેમપૂર્વક પોતાના હાથમાં લઇને કહ્યું:–"બ્હેન! તમે આમ શા માટે બોલો છો? આમાં તમારો કાંઈ દોષ નથી. તમારૂં જીવન દૈવી છે—વિશુદ્ધ છે."

નિર્મળા:—આ બધો મ્હારા કમનશીબ ભાગ્યનો જ દોષ છે.

નર્મળા:—તમે તો તમારા પતિ સમજીને જ—

આ ત્રુટક વાક્યથી નિર્મળા વિશેષ ઉત્તેજિત બની ગઈ. તેનાં બન્ને નેત્રો પ્રદીપ્ત થઇ ગયાં. તેણે કહ્યું:—"ખરૂં છે—હજારવાર ખરૂં છે."

નર્મદા:—ત્યારે તો તમારો દેહ તેમ જ મન બન્ને પવિત્ર છે. તે કલંકિત થયાં છે, એમ કેમ કહો છો? પત્થરની પ્રતિમાને મનુષ્ય ઇશ્વર સમજી તેની પૂજા કરે છે–તે પૂજા પરમાત્મા પામે છે કે પત્થર પામે છે? તેવી જ રીતે તમે પણ તમારા પતિ દેવતાની જ પૂજા, ભક્તિ તેમજ સેવા કરી છે.

નિર્મળાએ નેત્રો મીંચ્યાં. નર્મદા પાછી પંખાને હાથમાં લઇ તેના મસ્તકપર વાયુ ઢોળવા લાગી. થોડા કાળ પછી નિર્મળાએ નેત્રો મીંચેલાં રાખીને જ કહ્યું:—"નર્મદા બ્હેન! હું હમણાં પરમાત્માને જોઇ શકું છું. તેમની પાસે મ્હારા પતિ ઉભા છે. પરમાત્મા મ્હને પોતાની પાસે આવવાનો હસ્તસંકેત કરે છે! અહા! કેવું અવર્ણનીય સુંદર સ્વરૂપ છે? હાથમાં મધુર બંસી શોભી રહી છે. નહિ નહિ નર્મદા! હવે હું આ દગાબાજ દુનિયામાં રહીશ નહિ—હું મ્હારા પ્રભુ–સ્વામી પાસે જઇ ત્યાં તેમની સેવા કરી સંતુષ્ટ રહીશ. જો જો! નર્મદા હું સ્વર્ગનું દર્શન કરી શકું છું. આ ઠેકાણે ક્રોધ, ક્લેશ, અશાંતિ, દુ:ખ તેમ જ દગો કાંઈ જણાતું નથી. અહિં તો ચિર–અનંત–શાન્તિ જણાય છે. હે પ્રભુ! આ દાસીને તમારા ચરણકમળમાં સ્થાન આપો......"

આટલું બોલી નિર્મળા તંદ્રામાં પડી. નર્મદા તેનાં ઉપરોક્ત વચનો સાંભળી સ્વગત કહેવા લાગી:—"ધન્ય છે ! આદર્શમયી આર્ય વિધવા ! ધન્ય છે ત્હારી પતિભક્તિને ! ધન્ય છે ત્હારા દૈવી પવિત્ર ચરિત્રને ! ! ધન્ય છે ત્હારી ઇશ્વરભક્તિને ! ! ! દેવી ! તું આ પ્રપંચી પૃથ્વીમાં રહેવાને યોગ્ય નથી. જા જા—ત્હને વધાવી લેવાને સ્વર્ગના દેવતાઓ ઉત્કંઠિત થઇ રહ્યા હશે !"

પ્રકરણ ૪૬ મું.

સ્વર્ગપ્રાપ્તિ અને અંત.

અંતઃપુરમાં નર્મદા નામની જે સ્ત્રી રહે છે તે કૃષ્ણલાલની પત્નીછે એ વાત કેશવલાલના જાહિર કરી ગયા પછી કૃષ્ણલાલના જાણવામાં પણ આવી. આ વાત સાંભળતાં તેના વિસ્મયનો પાર રહ્યો નહિ. પાંચ છ માસ પૂર્વે જે લીલાવતી મોહનલાલ સાગે એક જ દિવસે કોયલી ગામમાંથી અદ્રશ્ય થઇ હતી તે કેવી રીતે ભાગ્યચક્રના પ્રબળ પ્રવાહમાં તણાતી તણાતી અહિં આવી ચઢી આશ્રય મેળવીને રહી છે તે કૃષ્ણલાલ વિચારી શકયો નહિ. તેણે નર્મદાનું નામ વારંવાર સાંભળ્યું હતું; પરંતું નજરે કદાપિ જોઇ નહોતી. તેથી તે પોતાની દ્રષ્ટિથી દૂર રહેવાનો યત્ન કરતી હતી એ કૃષ્ણલાલ સમજી શકયો. કૃષ્ણલાલનું કુતુહલ ઘણું વધી ગયું. તે આ સંબંધીની હકીકત કોને પૂછે ? હવે તે અંતઃપુરમાં જવાનું સાહસ કરી શકે તેમ નહોતો, સીતાની સાથે કૃષ્ણલાલની અંતે જે વાતચિત થઇ હતી તે તેને યાદ આવી. આ સમયે તે વિચારી શકયો કે સીતાએ તેને શામાટે આ સ્થાનનો ત્યાગ કરી જતાં પહેલાં એક વખત મળી જવાનું જણાવ્યું છે.

નિર્મળાગૌરીની સ્થિતિ હવે વિશેષ સંકટસંપન્ન નથી. એટલા શબ્દો સાંભળવાની જ કૃષ્ણલાલે રાહ જોઇ હતી. હવે તેણે એ શબ્દો સાંભળ્યા છે છતાં તે જઈ શક્તો નથી લાલાવતીને પુનઃ મળવાની તેની એવી ઇચ્છા નથી. તેણે જે હકીકત સાંભળી હતી તે ઉપરથી તેની એવી ઇચ્છા ન હોય એ પણ સ્વાભાવિક છે. આમ છતાં તેને

તે અર્ધાંગના સમજતો હતો. તેનું શું થયું છે, અને શું પરિણામ થવાનું છે એ જાણવાને કૃષ્ણુલાલ આતુર બન્યો છે. સીતાની મુલાકાત કર્યા સિવાય જવું વ્યાજબી નહિ જણાયાથી તે બે દિવસ વધારે રોકાઈ જઇ તેની મુલાકાત કરવાનો સુયોગ શોધવા લાગ્યો.

ત્રિજે દિવસે પ્રભાતઃકાળે કૃષ્ણુલાલે સાંભળ્યું કે, કારભારીજીને હુમ્મસ તાર કરીને બોલાવવામાં આવ્યા છે ને આવતી કાલે તેઓ આવી પહોંચનાર છે. યોગમાયા તથા નિર્મળાગૌરી નાશિક જવાની તૈયારી કરે છે. જવાનો દિવસ પણુ નક્કી થઇ ગયો છે. આ હકીકત સાંભળી કૃષ્ણુલાલે એમ વિચાર્યું કે:–" હું આ સ્થાનનો ત્યાગ કરી ચાલ્યો જતો નથી તેથી તેઓ જાતે જ અહિંયા ચાલ્યાં જાય છે. દુર્જનને લીધે તેઓ પોતાના સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી જવાને તત્પર થયાં છે ! " તેથી કૃષ્ણુલાલને લાગ્યું કે હવે વિલંબ કરવો ઉચિત નથી. સંધ્યા સમયની ટ્રેનમાં તેણે ઉપડી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. યોગમાયાએ પોતાના પ્રત્યે કેટલી બધી દયા દર્શાવી છે એ પણુ તે સમજી શક્યો છે. તેની કૃપાથી–દયાથી જ નજરકેદનો પહેરો, અપમાન, પોલિસની હાથકડી, કેદખાનું વગેરેથી તે બચી ગયો છે. આથી તેણે એક વખત યોગમાયા પાસે જઇ પ્રણુામ કરી ક્ષમા મેળવવાનો વિચાર કર્યો તથા તે સાથે સીતાને મળવાનું પણુ તેણે વિચાર્યું.

સ્નાન કર્યા પછી કૃષ્ણુલાલે યોગમાયાને તેની મુલાકાત કરવાની પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી. તરત જ યોગમાયાએ તેને પોતાની પાસે બોલાવ્યો.

કૃષ્ણુલાલે જોયું કે, યોગમાયાનું મુખ ગંભીર છે. તેના મુખ ઉપર ચિંતાની છાયા છવાઇ ગઇ છે. કૃષ્ણુલાલ હવે તેમને ' માતાજી કહેતાં સંકોચાયો, કેમકે એ પ્રેમાધિકારનો તેણે જાતે જ વિનાશ કર્યો છે. ધીમે ધીમે ભૂમિપર નમી પડી તેણે યોગમાયાને સાષ્ટાંગ પ્રણુામ કર્યા ને કહ્યું:—" મ્હારા સઘળા ગુન્હા માફ કરો. " આમ કહી તે ઉભો થઇ દયાજનક દ્રષ્ટિથી યોગમાયાના મુખ તરફ જોઇ રહ્યો. તેણે જોયું કે યોગમાયાનાં નેત્રોમાંથી શ્રાવણુ ભાદરવો વર્ષે છે.

આ દેખાવ જોતાં જ કૃષ્ણુલાલનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. કંપતા કંઠે તેણે કહ્યું:—" હું મહાપાપી છું તમને મા કહીને બોલાવવાને યોગ્ય હું નથી. જો રજા આપો તો તમારી પવિત્ર ચરણુ જ શિરપર ચઢાવી હું હમ્મેશાંને માટે વિદાય થઉં. "

યોગમાયાના બન્ને ઓષ્ઠ ધ્રુજવા લાગ્યા, તેણે કહ્યું:–" ભાઈ!" વિશેષ કાંઇ તેનાથી બોલી શકાયું નહિ. પ્રબળ અશ્રુપ્રવાહમાં તેનું વાક્ય તણાઈ ગયું.

કૃષ્ણલાલ:—તમે પુનઃ ભાઈ કહીને મા કહેવાનો જે અધિકાર મ્હને દયાભાવે આપ્યો છે એ દયા હું જીવનપર્યંત ભૂલીશ નહિ.

યોગમાયાએ વસ્ત્રના પાલવથી ચક્ષુજળ સાફ કરીને કહ્યું:—" ભાઇ ! હું તને આશીર્વાદ આપું છું કે ધર્મમાં ત્હારી મતિ અચળ રહો. ફરીથી પરમાત્મા તને સુખી કરો. (થોડો સમય શાન્ત રહ્યા પછી) ભાઇ ! અલ્પકાળપર્યંત અહીં બેસ. સીતા તને મળવાને ઇચ્છે છે."

યોગમાયાને ત્યાંથી ગયાને પાંચ મિનિટ થઇ એટલે સીતા કૃષ્ણલાલ પાસે આવી પહોંચી. તેણે મૃદુ સ્વરે પૂછ્યું:—" તમે આજે જ અત્રેથી વિદાય થશો કે ?"

કૃષ્ણલાલ:—હા, રાત્રિની ટ્રેનમાં હું ચાલ્યો જઇશ. નિર્મળાગૌરીની તબિયત હમણાં કેમ છે ?

સીતા:—તેઓ જાતે પોતાને હાથે અતિ સુસ્ત જણાવવાની ઇચ્છા રાખે છે; પરંતુ મ્હને લાગે છે કે તેઓ આ ભયંકર બિમારીમાંથી ભાગ્યે જ ઉઠશે.

કૃષ્ણલાલ:—મ્હેં એમ સાંભળ્યું છેકે, પરમ દિવસે સૌ નાસિક જવાનાં છે; આવી બિમારીમાં આટલી બધી ઉતાવળ કરવાની કાંઇ જરૂર ?

સીતા:—નિર્મળા બ્હેનના અત્યાગ્રહથી જ પરમ દિવસે નાસિક જવાનું નક્કી થયું છે. તમે હવે ક્યાં જશો ?

કૃષ્ણલાલ:—હું મુંબાઇ જઈશ અને ત્યાંથી આ બે આંખો જ્યાં ખેંચી જશે ત્યાં ચાલ્યો જઇશ.

સીતા:—લીલાવતી અહિં છે, એ હકીકત તમે સાંભળી છે કે ?

કૃષ્ણલાલ:—હા સાંભળી છે. વળી તેની વ્યવસ્થા તેણે પોતે જ કરી લીધી છે. હું હવે તેના સહવાસમાં રહેવા ઇચ્છતો નથી !

સીતા:—તમે ભ્રમમાં ભૂલો છો. તમારી પત્ની નિષ્કલંક છે. સાબિતી જોઇતી હોય તો જુઓ આ પત્રો.

આમ કહી સીતાએ કેશવલાલ તરફથી લીલાવતી સંબંધીના જે પત્રો આવ્યા હતા તે બધા કૃષ્ણલાલના હાથમાં મૂક્યા. કૃષ્ણલાલે

લક્ષપૂર્વક પ્રત્યેક પત્ર વાંચી જોયો. ક્ષણ માત્રમાં તેનો સઘળો ભ્રમ દૂર થયો—પત્નીના નિષ્કલંક ચરિત્રની તેને સંપૂર્ણ ખાત્રી થઈ.

કૃષ્ણલાલ—માતાજી આ સઘળી હકીકત જાણે છે?

સીતા:—હમણાં તેઓ સઘળી હકીકત જાણી શક્યાં છે. તેમની પણ એવી ઇચ્છા છે કે તમે લીલાવતીને સ્વીકારી સુખી થાઓ.

કૃષ્ણલાલ:—ઠીક છે, તેને તૈયાર થવાનું કહી રાખજો. સાંજે તે મ્હારી સાથે આવશે, હવે હું વિદાય થઉં છું. તમારો ઉપકાર હું જીવનપર્યંત ભૂલી જઇશ નહિ. તમને મ્હેં નાટકનાં એકટ્રેસ સમજી તમારૂં જે અપમાન કર્યું છે તે ભૂલી જજો—અને મ્હને તમારા સહોદર સમાન સમજજો.

આમ કહી કૃષ્ણલાલ અંતઃપુરની બહાર નીકળી પડયો. તે જ દિવસે સંધ્યા સમયે એક ઘોડાગાડીમાં બેસી કૃષ્ણલાલ અને લીલાવતી ભરૂચ જઇ પહોંચ્યાં અને ત્યાંથી મુંબાઇ ગયાં. ત્યાં જઇ ભાડાની કોટડીમાં રહી કૃષ્ણલાલ નોકરીની શોધ કરવા લાગ્યો. અંતે એક શેઠીઆને ત્યાં તે પ્રાઇવેટ સેક્રેટરીની જગ્યાએ રૂપિઆ પચાસના માસિક પગારથી રહ્યો. મુંબાઇ આવતી વખતે યોગમાયાએ લીલાવતીને થોડી રકમ આપી હતી.

લગભગ એક માસ પછી સીતા તરફથી લીલાવતી ઉપર એક પત્ર આવ્યો તેમાં સીતાએ લખ્યું હતું કેઃ—"નિર્મળાદેવી નાશિકમાં જ સ્વર્ગસ્થ થયાં છે. માતાજીની સેવા ચાકરીનો ભાર મ્હેં ઉપાડી લીધો છે."

પાઠક! ચુડેલ પણ સહવાસના પ્રભાવે સુધરી ગઈ છે. કેશવલાલ અતિશય બ્રૅન્ડી પી પીને લીવરના દર્દથી મૃત્યુ પામ્યો છે!

સમાપ્ત.